

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Андрићев институт

Библиотека
ЗАЈЕДНИЧКИ НАУЧНИ СКУПОВИ
Одјељења друштвених наука и
Одјељења за књижевност
Књига 2

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредници едиције
Проф. др Слободан Антонић
Проф. др Душко Певуља

Уређивачки одбор
Проф. др Зоран Аврамовић
Др Ана Вуковић
Др Небојша Вуковић
Др Слободан Вуковић
Др Душан Достанић
Проф. др Љубиша Деспотовић
Др Олег Солдат
Проф. др Јовица Тркуља
Проф. др Зоран Чворовић
Проф. др Марица Шљукић

Рецензенти
Проф. др Драган Стојановић
Проф. др Слађана Јаћимовић
Проф. др Слободан Владушић

СРБИЈА У ДОБА СФРЈ: ДРУШТВО И КЊИЖЕВНОСТ

(Радови с истоименог научног скупа одржаног у
Андрићграду, 28. септембра 2024).

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

УВОДНИК.....	7
--------------	---

Весна М. Тријић КЊИЖЕВНОСТ У МЕХАНИЗМУ КУЛТУРНОГ ИНЖЕЊЕРИНГА: СЛУЧАЈ РОМАНА <i>ДЕРВИШ И СМРТ МЕШЕ СЕЛИМОВИЋА</i>	11
---	----

Јана М. Алексић ГРАЂАНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У РАЉАМА „НОВОГ” ДРУШТВА: ПОЗИЦИЈА МИЛАНА КАШАНИНА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	29
---	----

Бојан Ковачевић ТЕАТАР САМОУПРАВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА И САМОУПРАВНИ СОЦИЈАЛИЗАМ У ТЕАТРУ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА.....	59
--	----

Немања З. Каровић ПОЕТСКО СРБОВАЊЕ И СРПСТВУЈУШЧА <i>МЕГАЛОМАНИЈА</i> : ДИСКУСИЈЕ У КЊИЖЕВНИМ ЧАСОПИСИМА ПОЧЕТКОМ ШЕЗДЕСЕТИХ.....	97
ГОДИНА 20. ВЕКА	

Драган Хамовић СУБВЕРЗИВНИ ПРОФИЛ ПЕСНИКА БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА	139
--	-----

Никола Маринковић
ПОСЛЕРАТНИ МОДЕРНИЗАМ КАО
СИМПТОМ НЕСТАБИЛНЕ ПРИРОДЕ
ТИТОИСТИЧКОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА157

Борис Булатовић
ПРОЗА ИВА АНДРИЋА И МИЛОРАДА ПАВИЋА
И КЊИЖЕВНА (ДЕ)ЛЕГИТИМИЗАЦИЈА ИДЕЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ179

Слободан Антонић
СЛУЧАЈ НИКОЛЕ ВУЧИЋА (1988).....239

Бојан Јовановић
ПОТИСКИВАЊЕ СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ
И КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ У СФРЈ327

Владимир Димитријевић
МИЛОВАН ДАНОЈЛИЋ И НОВОГОВОР
ТИТОИЗМА: „МУКА С РЕЧИМА”, ВО ВРЕМЈА ОНО347

ИНДЕКС ИМЕНА373

УВОДНИК

Афирмишући праксу организовања међуодељенских научних скупова у раду Андрићевог института и у циљу унапређења мултидисциплинарног приступа у истраживању кључних културних и друштвених феномена, а на предлог проф. др Мила Ломпара, Одјељење друштвених наука и Одјељење за књижевност Андрићевог института, одржали су, 14. октобра 2023. године, своју прву заједничку научну конференцију на тему *Русија у совјетској епохи: друштво и књижевност*. Тај скуп је био изузетно успешан, о чему сведочи и објављени истоимени зборник научних радова у издању Андрићевог института¹.

Подстакнути успехом овог скупа, Одјељење друштвених наука и Одјељење за књижевност Андрићевог института уприличила су нову, заједничку научну конференцију *Србија у доба СФРЈ: друштво и књижевност* (Андрићград, 28. септембар 2024).

Желели смо да остваримо увид у узајамне утицаје друштва на књижевност, као и књижевности на друштво, на примеру српског друштва и српске књижевности у доба социјалистичке Југославије (1944—1990). Занимале су нас културне и друге рефлексије, правци и извори узајамних утицаја друштва (политике) и књижевности, главни актери, кључна уметничка дела, начини умет-

1 ПДФ зборника доступан је на сајту Андрићевог института: <https://sn.rs/j0sll>.

ничке транспозиције, као и врсте културног наслеђа, а све посматрано из угла српске друштвене науке и наше науке о књижевности.

О притиску ондашње политике на књижевност, али и отпору који су српски писци пружали политичким притисцима, данас се доста пише у нашим друштвеним и хуманистичким наукама. Карактеристичан је, рецимо, рад Слободана Селинића, „Државна безбедност о српским писцима националистима крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века” (2017). У њему читамо да су *Књижевне новине* изазвале велики бес власти објављивањем 1967. године два интервјуа у којима су српски писци саркастично говорили о безбедоносним претњама по државу које, наводно, долазе од стране књижевника.

Жика Лазић је тврдио да писци нису гладовали само у „ненародном” режиму, већ да то чине и „данас, у народном”, те да то није последица сиромаштва, већ „огледало нивоа оних људи који руководе културом ове земље”². Критиковао је ТВ Београд што је склонила Душка Радовића из програма, ТВ драме Бране Црнчевића и разговоре с децом Матије Бећковића, „јер наводно, они су нешто згрешили”, по чему се изгледа неко боји да „безбедност државе не угрозе њени најдаровитији писци”³.

Матија Бећковић се, са своје стране, жалио да су му дела стављана на тајне „индексе”, да га терете за шпијунажу и непријатељску активност и четничко порекло, односно да је прогоњен не само пре, већ и после Брионског пленума. Тврдио је да је забрањен и на радију и

2 „Верујем у личности”, *Књижевне новине*, 30. септембар 1967, стр. 14; Слободан Селинић, „Државна безбедност о српским писцима националистима крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века” *Војно—историјски гласник*, год. 67, бр. 1, 2017, стр. 173—191, <https://sn.rs/0e7sv>; стр. 189.

3 Исто.

телевизији, да је забрањено помињање његовог имена, те да су из дечије емисије на радију избачена чак и његова деца.

„Још пре две године генерални директор радија и телевизије, Здравко Вуковић позвао је уредника програма за децу Душана Радовића и наредио му да ме скине са програма. Његово објашњење је било кратко и неприкосновено: 'Матија Бећковић је непријатељ ове земље, шпијун и диверзант. То је истина, али ту истину Матији не треба рећи. Нађите неко објашњење! Он не мора знати због чега је скинут са програма'”⁴.

После Брионског пленума, жалио се даље Бећковић, прогон је настављен, нарочито након *Предлоја за размишљање* (1967).

„На радију и телевизији су отворили слободну трибину за размишљање о мојој непријатељској делатности. (...) Ништа што је упућено мени не сматрају увредом. Ја сам нека врста манекена на чије прсте они лепе отиске тренутно најактуелнијег политичког злочина. (...) Знате, мој отац је био четник. Међутим, што сам ја више напредовао, то је и он правио већу посмртну каријеру у четницима. Ако постанем нобеловац, он ће постати — Хитлер”⁵.

Ови и други увиди наших истраживача, па и они сабрани у зборник који је сада пред читаоцима, свакако могу да помогну дубљем разумевању међуодношења политике и културе, односно друштва и књижевности, у Србији 1944–1990, али и у другим епохама и на различитим местима. Зато ове наше две заједничке конференције видимо и као ваљану припрему за нови научни скуп

4 „Мој претпостављени је Гете”, *Књижевне новине*, 22. јул 1967, стр. 12; Селинић, исто, стр. 189–190.

5 Исто; Селинић, 190.

наша два одељења, а који планирамо у 2025. години под називом: *Србија и Српска 1990–2025: друштво и књижевност* – такође у Андрићевом институту и с једнако еминентним учесницима из обе наше републике.

Слободан Антонић

Весна Тријић*
Народна библиотека Србије
Београд

УДК 821.163.41.09:82.0

КЊИЖЕВНОСТ У МЕХАНИЗМУ КУЛТУРНОГ ИНЖЕЊЕРИНГА: СЛУЧАЈ РОМАНА *ДЕРВИШ* И СМРТ МЕШЕ СЕЛИМОВИЋА

Сажетак: У овом раду, указано је на најбитније моменте манипулисања романом *Дервиш и смрт* Меше Селимовића у културном инжењерингу који је водио теоријском утемељењу босанско-херцеговачке културне и књижевне посебности, као и синтетисању муслиманске националне свести. Нарочита пажња посвећена је опречним тумачењима које је роман имао међу муслиманским читаоцима. Показано је да су механизми инжењеринга деловали независно, па и у супротности како са намерама аутора, тако и са намерама његовог романеског текста.

Кључне речи: Меша Селимовић, културни инжењеринг, *Дервиш и смрт*, српска књижевност, Босна и Херцеговина

Из перспективе интереса српског народа, културни инжењеринг спроведен у социјалистичкој Југославији био је недемократски и насилан: комунистичке власти настојале су њиме да до краја испуне циљеве грађанског рата, односно да након биолошког десетковања и економ-

* Доктор књижевности, trijicvesna@gmail.com. Рад је одломак из био-библиографског истраживања посвећеног проблемима граница корпуса српске књиге у социјалистичкој Југославији

ског уништења грађанске интелигенције – која је чинила кичму српске културне егзистенције – доведу до промене националне свести и културног обрасца. Плодови вишевековног – природног, слободног и спонтаног – културног кретања требало је најпре да буду обезвређени, а затим и замењени синтетичким националним концептима, чији су се корени налазили у антисрпским пројектима и идеологијама, зачетим под окриљем суседних, непријатељских монархија, Аустроугарске и Италије. Служећи се у том послу, као основним аргументом, различитим варијантама наратива о великосрпској хегемонији, апологете титоизма – међу којима су се бројем и ватреношћу истицали управо српски комунисти – посредно су културни инжењеринг одређивали као казну коју су Срби на себе сами призвали, и која је била заслужена (уп. Ломпар 2017).

У Босни и Херцеговини, инжењеринг је имао два напоредна циља: да изгради и у јавност усади свест о културној специфичности и заокружености босанско-херцеговачког републичког простора и да, унутар њега, профилише муслимански национални идентитет, са засебном културноисторијском путањом, па и етничким коренима. Крајњи циљ оваквог пројекта – чији су почеци сезали до времена управе Бенјамина Калаја, крајем 19. века – састојао се, пак, у изградњи босанског државног суверенитета око идеје муслиманске доминације, при чему би српско национално и културно присуство било потиснуто, а Босна изгубила карактеристике српске земље.

Књижевни живот био је привилеговани полигон овог страшног процеса, на разне начине: већ сам одабир одређених тема, које су погађале идеолошке трендове, омогућавао је активирање менахизма инжењеринга, а самим тим и политичко манипулисање литерарним садржајем; уследила би борба око значења у примарном кругу рецепције – током промотивних активности

и у књижевнокритичким приказима објављиваним у дневној штампи и књижевној периодици, при чему би се естетске и идеолошке процене међусобно подупирале, политички пожељном придајући својства уметничког квалитета. Као специфично подручје инжењеринга могу да се посматрају и различити облици културног и друштвеног привилеговања или кажњавања самих писаца, од додељивања одређених књижевних награда и корумпирања истакнутим положајима, до њиховог видљивог или прикривеног прогона и одстрањивања из јавног живота, чиме је над значењима њиховог дела – формирањем одређеног друштвеног очекивања – успостављана контрола.

Стога је и проблем употребе једног књижевног дела у културном инжењерингу неопходно осветлити из различитих и, наизглед, међусобно удаљених перспектива: *културноисторијске*, која садржи информације о средствима, циљу и репрезентативним учесницима ове операције у конкретним областима, затим *био-библиографске*, која открива природу и позадину пишевог друштвеног статуса, чија је улога у производњи културних значења веома важна, ако не и пресудна, као и из *књижевнокритичке* и *књижевноисторијске*, које обезбеђују увид у семантички однос између књижевног дела и његове интерпретације, односно у подложност конкретног дела да, у одређеним околностима, буде политички употребљено.

1.

До објављивања романа *Дервиш и смрт*, септембра 1966. године, Меша Селимовић имао је у култури Босне и Херцеговине истакнут положај, али не и дела којима би тај положај могао да буде образложен. Логика његовог дотадашњег друштвеног успона била је искључиво

партијска: добио је 1948. године од републичке владе новчану награду за књижевни рад – износила је 10.000 динара – иако није имао више од три објављене приповетке, и примљен је у Удружење књижевника, са образложењем да ће „у будуће дати вриједне књижевне радове” (Поповић 2005: 32); био је, почетком педесетих, изабран за доцента на новооснованом Филозофском факултету у Сарајеву, где је предавао теорију књижевности и реализам, премда за собом није имао ниједан научни рад;¹ у сарајевском Народном позоришту, као драматург, обављао је послове цензора и био човек од поверења Хасана Грапчановића, члана Централног комитета који је повлачио конце културног инжењеринга (уп. Црвенчанин 1998); иако га књижевна критика није обасипала похвалама – напротив, одрицала му је таленат – за роман *Тишине* добио је Шестоаприлску награду града Сарајева, док је годину дана касније изабран и за председника Удружења књижевника Босне и Херцеговине.

Чињеница да је, средином шездесетих година, Меша Селимовић постао оличење културнополитичке акције која је водила установљењу босанско-херцеговачке културне и литерарне посебности била је непосредни ефекат управо таквог његовог друштвеног положаја. Након што је, на Седамнаестој редовној скупштини Удружења књижевника Босне и Херцеговине, фебруара 1964, усвојен био нов програм рада – који је писце обавезивао на промовисање босанско-херцеговачке књижевности и на борбу за њен *равнојраван* третман у Савезу књижевника Југославије (уп. Велаџић 2017) – Меша је био делегиран за новог председника кровне институције југосло-

1 Чланак „В. Бјељински о књижевности и књижевној критици”, који је објављен у *Бразди* 1948, настао је на основу студије П. И. Лебедева, а не на основу Селимовићевих истраживања. Прилог „Владимир Назор”, објављен 1949, такође у *Бразди*, обиман је хвалоспев тадашњем председнику НР Хрватске, а не научни рад.

венских књижевника; очекивало се да ће бити изабран без расправе, по тзв. републичком кључу. Како се, међутим, Седми конгрес Савеза, септембра исте године одржан у Титограду – током дискусије о променама статута које су прејудиицирале децентрализацију, па и цепање државе по републичким границама – претворио у праву драму, праћену надиковањем и увредама, Мешин избор доведен је у питање аргументом *йовамиривања калајевшиине* (Симић 1964: 7), али и најосетљивијим, естетским разлозима. Позивајући се на углед и неупитне уметничке домете претходних председника Савеза, Андрића и Крлеже, група аутора из Србије и Хрватске, коју је предводио Оскар Давичо, истакла је противкандидатуру Михајла Лалића: за разлику од Меше Селимовића, аутора скромног опуса, којег је делегирала једна република, аутор Његошовом наградом овечане *Лелејске йоре* требало је да буде *јујословенски* кандидат (Велаић 2017: 86). Ова непријатна епизода имала је заиста ружан крај: Меша Селимовић проглашен је за председника Савеза књижевника Југославије готово на силу, акламацијом, пошто су босанско-херцеговачки делегати – међу којима су се истицали Мидхат Бегић и Мак Диздар – запретили да ће, услед дискриминације којој су наводно изложени, повући све кандидатуре на места у управи, односно да више неће учествовати у раду Савеза.

Селимовић се на овом положају није дуго задржао: за разлику од свих осталих председника Савеза књижевника, који су функцију обављали по три године, његов мандат трајао је свега годину дана. Био је то, међутим, веома битан период у пишевом животу, као и у раду ове институције: Мешино присуство у Београду је, током 1965, постало видљивије – Просвета је објавила редиговану варијанту *Тишине*, на ијекавици, док је Зоран Глушчевић написао предговор за роман *Мајла и мјесечина* – и одржан је Ванредни конгрес, на којем су усвојене измене

статута Савеза књижевника Југославије, омогућавајући да српски писци који су живели ван Србије буду денационализовани и претворени у хрватске, босанско-херцеговачке и црногорске (уп. Лукић 1968). И док су у јавности кружили свакојаки коментари и гласине – попут оне да је управа Савеза уценом и подмићивањем обезбедила промене статута (Милисавац 1966: 16) – председник се држао пасивно, као да у свему томе није имао никаквог удела: у штампи је говорио само о улози књижевника у социјалистичкој изградњи, тврдећи да им је место у друштву нормирано „одредбама Устава и програма Савеза комуниста Југославије” (Селимовић 1964: 8).

2.

Када су, дакле, током 1965. године, одломци *Дервиша и смрти* почели да излазе у часопису Удружења књижевника Босне и Херцеговине *Живот*, који је уређивао тада Мак Диздар, писац романа, Меша Селимовић, био је у јавности препознат као „стожер духовног окупљања босанских писаца” (Палавестра 2013: 308). Таква представа видно је обележила и почетак рецепције: у умерено негативној критици коју је изложио Вук Крњевић, а новембра 1966. године је објавила *Борба*, *Дервиш и смрт* су одређени као роман са тезом, покушај синтезе искуства и идентитета босанских муслимана. Мешајући своје мишљење о ауторовој личности са утисцима о самом делу, критичар је закључио да је Селимовић, „на свој начин, на начин недовршен и недоречен” зашао у просторе оријенталног културног утицаја и да је, „додуше посредно”, показао да је „тај утицај био нејак да сломи истинско, балканско, словенско биће тога народа” (Крњевић 1966: 11). Своје тумачење илустровао је, затим, Хасановим описом богаља Џемаила – као оличења босанских муслимана, који су „увијек [...] на

некој међи, увијек нечији мираз” (Крњевић 1966: 11) – а којим су као најбитније карактеристике њиховог менталитета одређени одсуство самосвести и отпадништво од хришћанства, вере предака. На тај начин, Крњевић је мисли књижевног јунака приписао самом аутору, семантичке импликације романа смештајући у само средиште најактуелнијих културнополитичких збивања.²

Хитро је реаговала Исламска вјерска заједница: Абдулах Шкаљић, стручњак за шеријатско право и лексикограф, дошао је писцу у приватну посету, како би, у име улеме-меџлиса, од њега, у четири ока, затражио да реч *оѿиѿаднишѿво*, из споменутог Хасановог излагања, буде замењена неким вредносно неутралним изразом – предложено је да то буде *ѿромјена вјере* – аргументујући захтев чињеницом да „са становишта вјерника-муслимана узимање ислама није отпадништво, већ прави пут и права вјера” (Селимовић 2021: 21); за муслиманског верника, дакле, Селимовићев роман био је увредљив, неприхватљив, па и скандалозан.

Пошто је писац предлог одбио, а роман већ добио четири издања и две најбитније књижевне награде – Нинову у Београду и Горанову у Загребу – из истих вер-

2 Да такво читање, иако је било инструментализујуће, није било сасвим погрешно, сведоче аналогije између размишљања које је у роману приписано Хасану и онога које је Меша, у марту 1964, изнео у приватном писму Мирославу Максимовићу: „Коме припадамо, чији смо то сиромашни рођаци, без права да дођемо на славе и празнике? Чија смо то гологуза војска, која своју заставу нема а заједничку јој не дају?” (Селимовић 1987: 221). У *Сјећањима*, Хасаново излагање о босанским муслиманима као рукавцу велике реке – који се у роману односи на Цариграђане – писац је повезао са сопственом породичном историјом. Надовезујући се на то, Милорад Екмечић је закључио да је Меша „створио теорију о босанским муслиманима као ’рукавцу велике реке’. Нити српска река можда се се отресе рукавца, нити он може да избегне судбину баруштине без ње” (Екмечић 2007: 522).

ских кругова стигла је, крајем 1967. године, и јавна осуда. У тексту који је *Гласник Врховној сѿарјешинсѿива Исламске вјерске заједнице* објавио под псеудонимом Мумин – што је турцизам који упућује на муслиманског верника – вредност *Дервиша и смрѿи* била је испитана према исламским теолошким критеријумима: иако је писцу најпре одао признање због уверљивости јунака, Мумин је закључио да дилеме Ахмеда Нурудина не проистичу из послушности вери, већ из њеног недовољног познавања, те да су због тога лажне, док је сам његов лик естетски неуспео и нелогичан. Прелазећи, затим, на скраћивање ајета којим роман започиње и завршава се – а које суштински мења значење куранског изворника – Мумин га је критиковао као доказ да је ауторова хуманост „изгубљени ехо отргнут од једног свијета у који се више не вјерује” (Мумин 1967: 374). У томе је, уједно, и била поента овог промишљеног и вешто написаног текста: нису босански муслимани били отпадници од својих предака, већ је то био сам Меша Селимовић, који је отпао од муслиманског колектива.

Такав суд представљао је рефлекс значајног друштвено-политичког кретања, као и промене пишчеве позиције у деловању културног инжењеринга: уређивачка политика *Гласника Исламске вјерске заједнице*, у којем је критика објављена, била је плод компромиса између комуниста на власти и исламских екстремиста, док је иза псеудонима Мумин стајао Хусеин Ђозо, у Другом светском рату есесовац, таборни имам Ханцар дивизије, а у социјалистичкој Југославији човек од поверења Хамдије Поздерца и један од најутицајнијих идеолога муслиманске нације (уп. Адемовић 2002).

3.

Напоредо са предоченим током рецепције *Дервиша и смрѿи*, који је био израз спонтане реакције муслиман-

ских верника на садржину романа, развијао се и други, који су конструисали муслимански националисти у академским круговима. Док се, са једне стране, Селимовићев сукоб са најистакнутијим представницима улеме продубљивао, на другој је започела уградња његовог дела у наратив о самосвојној и специфичној муслиманској националној књижевности. Покретач тог процеса био је угледни Мидхат Бегић, сорбонски професор и босанско-херцеговачки академик, који је, уз то, био и Мешин дугогодишњи познаник; посредовао је у његовим преговорима са париским издавачима, док је његова супруга, Морисет, *Дервиша и смрти* преводила на француски језик.

У есеју „Четири романа”, објављеном у часопису *Израз* крајем 1967. године – дакле, у исто време када и Ђозин текст у *Гласнику* – Бегић је за *Дервиша и смрти* казао да је „први и прави модерни роман нашег писца – Муслимана и наше муслиманске књижевности”, под којом је подразумевао стваралаштво „наших писаца”, исламских верника који су „писали на турском, и другим оријенталним језицима”, али и низа „романсијера Муслимана новог, поратног доба” – који су били атеисти (Бегић 1967: 1171). У истом есеју, он је разматрао још три романа – *Киклоја* Ранка Маринковића, *Бексџива* Оскара Давича и *Бајку* Добрице Ћосића – што је била пажљиво одабрана позадина за најбитније поруке есеја: тврдећи да се Маринковић, Давичо и Ћосић, као приповедачи, више ослањају на Крлежу него на Андрића и да тиме сведоче о „хрватскосрпској повезаности”, Бегић је поентирао речима да „дјело Селимовићево стоји по средини као моћна спона између два крила наше књижевности”, српског и хрватског (1967: 1178, 1179).

За разлику, дакле, од Ђозе, Бегић је увиђао да је покушај утемељења муслиманске нације на религиозној компоненти недовољан и ризичан; показао је, стога, спремност да зађе дубље у културноисторијске садржаје – све

до фолклора – и да их интерпретира тако да омогући укључивање атеиста, критички настројених или равнодушних спрам исламског наслеђа – попут Меше Селимовића – у процес синтетисања муслиманске нације.

Тешко је данас говорити о томе колико су Селимовићеви и Бегићеви односи заиста били искрени и пријатељски. Из објављених делова преписке се, на пример, стиче утисак да је Бегић, током 1967. године, покушавао аутора *Дервиша и смрти* да придобије за „муслиманску ствар”: сопствени национализам настојао је пред њим да легитимише партијски – као стављање „на најслабију тачку друштвено, али зато битним психолошки и морално” – и да га сентиментално оправда – као комплекс везан за „озљеду душе” и један од „дубинских” коријена у нашем постојању”; тврдио је, чак, да „правог поштеног стварања без те дубинске подрваности људске и без осјећаја да лебдимо” нема (Поповић 2005: 79, 81), из чега се може закључити да је Селимовића добро познавао, а бар мало и потцењивао, јер је његовом потребом за уметничком афирмацијом покушавао да манипулише. Из преписке је, осим тога, јасно и да је професор пред писцем уживао довољно слободе да исмева САНУ, када је овај већ био међу њеним дописним члановима, називајући је Српском краљевском академијом, да о српској култури посредно говори као о култури освајача, доводећи је у везу са Душановим царством, а да књижевност на српскохрватском језику етикетира као православно-католичку фантазмагорију (Поповић 2005: 89). Истовремено му је, још 1969, *савештовао* да се пресели у Београд, ближе Добрици Ћосићу, имплицирајући да за њега у Сарајеву више нема места.

До јавног окршаја између писца и његовог тумача дошло је на Симпозијуму о савременој књижевности Босне и Херцеговине који је, поводом четврт века Свјетлости, одржан у Сарајеву почетком новембра 1970.

године. За политички врх републике, била је то веома битна манифестација, од које се очекивало афирмисање појмова *босанскохерцеговачка* и *муслиманска књижевности*. Подносилац главног реферата био је Мидхат Бегић, док је, као главни и одговорни уредник Свјетлости, скупом председавао Меша.

Настављајући оно што је у есеју „Четири романа” започео, Бегић је у свом реферату – „Уз књижевна кретања у Босни и Херцеговини после ослобођења (нацрт)” – данас темељном тексту боснистике, *Дервиша и смрти* тумачио као оваплоћење аутохтоног босанског духа: Селимовићево ремек-дело, према његовим тадашњим речима, „значи модерност обогаћену умногострученим структурама наслеђа ове наше оријентално-окциденталне раскрснице на Балкану, где су наноси и слојеви цивилизације наилазили и таложили се можда више у свијестима и савјестима него у писаним споменицима, али која није без свога далеког историјско-културног коријења које сеже све до средњег вијека”, те у њему, „чини се”, постоји „основа за босанско-херцеговачко виђење човјека како у оквиру наше социјалистичке југословенске заједнице, тако и у подручјима сродних цивилизација” (Бегић 1987: 45). Иза Бегићевог готово неосетног модификованог тумачења *Дервиша и смрти* стајала је политичка намера: надовезујући се на контроверзни есеј Мухамеда Филиповића „Босански дух у књижевности, шта је то?” (1967), он је значења атрибута *босанско* и *муслиманско* хотимично доводио у интерференцију, стварајући утисак да су синонимни. Захваљујући томе, Селимовићево дело је на Симпозијуму непосредно био супротстављено роману *На Дрини ћурија* Иве Андрића, како би појам приповедачке Босне, као дела српске књижевности, био замењен појмом босанско-херцеговачке књижевности у чијој би основи био један муслимански писац и уметнички вредно дело са темом из живота босанско-херцеговачких муслимана.

Као председавајући, Меша Селимовић је на скупу, ипак, имао последњу реч. Након куртоазних похвала на рачун студиозности и квалитета Бегићевог реферата, саопштио је да на Симпозијуму „нема никакве потребе” за доношењем закључака – „све остаје за даљи разговор и изучавања” – чиме је, у ствари, објавио да је политичка намера са којом је скуп организован пропала (Селимовић 1971: 253). Изнео је, затим, своје мишљење о „босанском духу”, без отворене конфронтације, али недвосмислено критичко: „Не знам колико је пресудно да наша књижевност вјерно одражава Босну [...] да буде слика босанско-херцеговачких прилика, или чак рефлекс посебног босанског духа”; додао је „да наша савремена књижевност посједује одређени умјетнички квалитет општијег значаја и да нам за афирмацију није потребан ни републички ни национални кључ” (Селимовић 1971: 253).

4.

Идуће, 1972. године, Селимовић се још једном суочио са муслиманским верницима: дао је интервју *Прејороду*, часопису Удружења илмије, чији је покретач и уредник био Хусеин Ђозо. Полазиште тог разговора, међутим, сада је било суштински другачије: новинар је према писцу био преко сваке мере снисходљив, али и одлучан да га, макар и на силу, представи као муслиманског писца чије је дело прожето „дубоком исламском филозофијом” (Селимовић 2006: 324). Писац се испрва бранио, тако што је преко контроверзних инсинуација прелазио као да их није добро чуо или разумео; на питање о *дубокој исламској филозофији* у свом делу реаговао је и нестрпљиво, одсечном изјавом да никада није изучавао исламску филозофију. Онда је, међутим, нагло променио тон, покушавајући да се ослони на обрасце мишљења блиске босанским муслиманима, али и да им, истовремено, бар

донекле модификује значења. Рекао је да, уколико у његовом делу има филозофије, онда она долази „из овог тла”, као и из његовог личног „муслиманског коријена”, духа и традиције, који га прожимају и којима он „просто еманира”, а да је „босанска мисао – синтеза туђег и свога, аутохтона и универзална”, па је „лако и радо прихватају људи широм свијета” (Селимовић 2006: 314, 315). Нагласио је, затим, да је сâм атеиста, али и да су, колико је њему познато, *Дервиш и смрт* прво дело у европској литератури у којем је *Куран* нашироко цитиран, „док је то с *Библијом* учињено безброј пута” – конфронтирајући на тај начин две свете књиге и имплицирајући неправедну запостављеност оне која је исламска (Селимовић 2006: 315). Осврнуо се и на пет година стару критику из *Гласника* – из чега происходи да је, у овим круговима, она и даље памћена – рекавши да је била неправедна, јер скраћивање ајета није довело до изневеравања *Курана*, напротив: дух исламске свете књиге је, према тадашњим Мешиним речима, у *Дервишу и смрти* не само очуван, него и проширен, због чега се његов смисао „налази у контексту цијелог романа” (2006: 316). Интервју је окончан пишчевом изјавом о привржености Босни као извору свега што јесте и што осећа, односно као извору сопственог идентитета.

Мешин интервју *Прејороду* посредно сведочи о брзини са којом су се прилике и односи моћи на културној сцени у Сарајеву мењали: увиђајући, након пописа становништва 1971. године, у чије су статистике муслимани заведени као припадници нације, прве плодове културног инжењеринга, исламска верска заједница је почетно одбијање Селимовићевог романа покушала да превазиђе и да га, упркос чињеницама његовог текста, интерпретира као *свој*. Ни писац више није био у истом положају: док је 1966, након објављивања *Дервиша и смрти*, глатко одбио предлог улеме-меџлиса да мусли-

манску конверзију у роману не назива отпадништвом, дотле је 1972. њеном хризонту настојао да прилагоди и своје аутопоетичке изјаве, тврдећи да постоје тесне семантичке везе између његовог романа и исламске свете књиге.³ Ово пуцање под притиском идеје о култури која је у *Прејороду* и Хусеину Ђози била оличена посредни су рефлексии ауторове свести да су победници и побеђени у Другом светском рату сада заменили места, а да легитимитет који је сâм задобио великим уметничким делом више не може да га заштити: као што му је Бегић и рекао, у односу на Сарајево, Меша Селимовић постао је *друи*.

5.

За Мешу Селимовића, као и за већину ондашњих српских писаца и критичара из Босне и Херцеговине, карактеристично је било да су агресивној промоцији босанско-херцеговачке и муслиманске књижевности – уколико је, као ревносни чланови партије, нису подржавали – супротстављали идејно опредељење за југословенство и космополитизам, а не ни културноисторијске аргументе нити за интересе сопственог народа. Оптерећени поунутрашњеном српском кривицом и у страху од оптужби за великосрпски хегемонизам, они су, невољно, пристајали на концепт босанско-херцеговачке културне посебности – настојећи да га одрже у оквирима регионализма – али не и на муслиманску идеју, због њене *реакционарности*, колико и због латентног сепаратизма.

3 У осталим приликама, Селимовић је изјављивао да *Куран* слабо и површно познаје, да је он за њега „сваки кодекс мишљења”, „сваки статут ма које партије” и „чисти симбол”, као и да наводе у *Дервишу* и *срџи* не би требало схватати сувише озбиљно, јер се он према њима односи иронично, „као према тежњи несигурних људи, који немају свога мишљења, да се ослоне на неки ауторитет” (Поповић 2005: 49; Селимовић 2006: 241).

Једно је, међутим, било нераскидиво од другог, због чега је Меша Селимовић, у споменутој завршној речи на Симпозијуму 1971, и покушао да их обе одбаци, рекавши да књижевности – коју је називао *савременом и нашом* – није потребан „ни републички ни национални кључ” (Селимовић 1971: 253).

Избегавање непосредног конфликта није водило жељеном резултату, напротив: оно је актерима културног инжењеринга – Хусеину Ђози, у овом случају, и Мидхату Бегићу – омогућило да садржајима *Дервиша и смрти* манипулишу у складу са својим политичким циљевима, независно и од намера аутора и од намера текста, а каткад и у потпуној супротности са њима. О бруталности те инструментализације можда најбоље сведочи промена Ђозиног, као и Бегићевог приступа која је кореспондирала са променама друштвенополитичких околности пред крај шездесетих и почетком седамдесетих година: први се, од потпуног одбијања романа, који је доживео као антимуслимански, преоријентисао на прећутно саглашавање са мишљењем да је посреди дело прожето дубоком исламском филозофијом, док је други, своју визију *Дервиша и смрти* као споне између различитих југословенских литература, кориговао у складу са Филиповићевим одређењем босанског духа.

Упркос томе што је развио свест о неопходности експлицитног одређивања сопственог дела, не би ли га тиме избавио из раља културног инжењеринга – откуда су и потекле оне његове заветне речи „припадам, дакле, нацији и књижевности Вука, Матавуља, Стевана Сремца [...] а своје најдубље сродство са њима немам потребе да доказујем” (Скакић 1999: 168) – Меша Селимовић није се дистанцирао од оних који су њиме у Сарајеву манипулисали, докле год је тон те манипулације био афирмативан: у *Сјећањима*, држање босанско-херцеговачких делегата на контроверзном Седмом конгресу Савеза књижев-

ника Југославије тумачио је као изразе пријатељске под-
ршке коју су њему пружали – „моје колеге књижевници
показали су велику солидарност у односу на мене”, како
је рекао (Селимовић 2021: 192) – док је као примере
погрешног читања *Дервиша и смрти* навео и Вука Крње-
вића и приказ из *Гласника Врховног старјешињства* – не
спомињући ауторово име – али не и Мидхата Бегића,
иако су и његов есеј из *Израза* и реферат са Симпозијума
били прилози кампањи формирања како муслиманске
књижевности, тако и нације.

Литература

- Адемовић 2002: Fadil Ademović (ur.), *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka*, Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Бегић 1967: Midhat Begić, „Četiri romana”, *Izraz* 12 (decembar): 1155–1179.
- Бегић 1987: Midhat Begić, *Raskršća IV*, Sarajevo: „Veselin Masleša” – Svjetlost.
- Велазић 2017: Sabina Veladžić, „Udruženje književnika BiH u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih”, *Pilar* 24: 71–103.
- Екмечић 2007: Милорад Екмечић, *Дујо крештање између клања и орања*, Београд: Завод за уџбенике.
- Крњевић 1966: Вук Крњевић, „Трагање за духовним завичајем”, *Борба* 306 (6. 11.): 11.
- Ломпар 2017: Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, Београд: Catena mundi.
- Лукић 1968: Sveta Lukić, *Savremena jugoslovenska literatura (1945–1965)*, Beograd: Prosveta.
- Милисавац 1966: Живан Милисавац, „Поново о конгресу”, *Поља* 90 (фебруар): 16.
- Мумин 1967: Mumin [i. e. Husein Đozo], „Osvrt na roman Derviš i smrt”, *Glasnik Vrhovnog starješinstva* IVZ 7/8: 371–377.

- Палавестра 2013: Предраг Палавестра, *Некројоле*. Књ. 2, Београд: Завод за уџбенике – Досије студио.
- Поповић 2005: Радован Поповић, *Животи Меше Селимовића*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Селимовић 1964: Мехмед Селимовић, „Писци су дио социјализма – а социјализам је њихова судбина”, *Подјегла* 2346 (4. октобар): 8.
- Селимовић 1971: Meša Selimović, „Zahvaljujem se referentu...”, *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost), 253.
- Селимовић 1987: „Необјављена писма Меше Селимовића”, *Корац* 3/4: 219–226.
- Селимовић 2006: Meša Selimović, *Pisci, mišljenja i razgovori*, Beograd: Book Marso.
- Селимовић 2021: Meša Selimović, *Sjećanja*, Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2021.
- Скакић 1999: Мирко Скакић, *Меша Селимовић у књижевној криптици*, Београд: „Вук Караџић”.
- Симић 1964: Novak Simić, „Gorak okus”, *Vjesnik u srijedu* 651 (21. listopada): 7.
- Црвенчанин 1998: Вера Црвенчанин, *Скендерова трајања*, Београд: Књижевне новине – Енциклопедија.

Vesna Trijić

LITERATURE IN THE MECHANISM OF CULTURAL
INGENEERING: THE CASE OF THE NOVEL *DEATH*
AND THE DERVISH BY MEŠA SELIMOVIĆ

In this paper, the problem of using the novel *Death and the Dervish* by Meša Selimović in cultural ingeneering of Bosnian-Herzegovinian and Muslim identity has been illuminated from different and, apparently, mutually distant perspectives. The first one was cultural-historical perspective, which has revealed information about means, goals and representative participants of this cultural ingeneering. The second one was bio-bibliographical perspective, which has unveiled the nature and background of Selimović's social status in Sarajevo before the novel was published, which was of great importance for early reception of *Death and the Dervish*. The third and the fourth were angles of literary criticism and literary history, which have provided insight into the semantic relationship between Selimović's novel and its different interpretations, that is, into susceptibility of *Death and the Dervish*, true work of art, to be used politically in certain circumstances.

For Meša Selimović, as well as for majority of Serbian writers and literary critics from Bosnia and Herzegovina at the time, it was characteristic that they opposed the aggressive promotion of Bosnian-Herzegovinian and Muslim literature – if, as zealous members of Communist Party, they did not support it – the ideological commitment to Yugoslavianism and cosmopolitanism, and not cultural-historical arguments or the interests of their own people.

Јана М. Алексић*
Институт за
књижевност и уметност
Београд

УДК 82.0:821.163.41.09
Кашанин М.

ГРАЂАНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ
У РАЉАМА „НОВОГ” ДРУШТВА:
ПОЗИЦИЈА МИЛАНА КАШАНИНА
ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Милан Кашанин припадао је плејади српских књижевника и интелектуалаца који су због свог опредељења и положаја у међуратном периоду и током Другог светског рата 1944. године бивали ликвидирани или осуђени на тзв. грађанску смрт. Као нагло пензионисан и на рубу егзистенције, Кашанин је годинама био изопштен из књижевних и културних кругова. Полазећи од тезе да је друштвени положај овог писца, критичара и историчара књижевности и уметности у деценијама које су уследиле после Другог светског рата умногоме утицао и на динамику његовог књижевног рада, у раду настојимо да оцртамо интелектуалну трајекторију Милана Кашанина у поратним деценијама под идеолошким стегама закључно са појавом контроверзне књиге *Судбине и људи* 1968. године. Предмет наше истраживачке пажње је и подељена рецепција његових појединачних текстова – пре свега гласовитог и спорног текста „Између орла и вука”, објављеног у новембарском броју часописа *Књижевности* 1953. године, поводом стогодишњице смрти Бранка Радичевића како бисмо на овој „студији случаја” могли да препознамо неке од главних токова и фигура ондашње културне политике.

Кључне речи: Милан Кашанин, грађански интелектуалац, књижевност, друштво, идеологија, култура памћења

* Виши научни сарадник, tiamataleksic@gmail.com

Шешир са рупом – у знаку грађанске смрти и друштвене епитимије

Модерна национална историја бележи да су на самом свршетку Другог светског рата, у ковитлацу друштвено-историјских промена многи појединци снагом катапулта били избачени из наизглед безбедног седла. Рукама и ногама дочепављујући се голог опстанка, убрзо схвате да су се уместо у безбедном окружењу познате свакодневице нашли на пустопољани властите немоћи. Наједном их ниједна вештина, ниједно знање нити заступништво савести не може вратити у колосек, у оно што се зове друштвени оптицај, јер се у изненадном идеолошком заокрету испоставило да би својим постојањем, самим својим битисањем и именом, стигматизованом ознаком са огромном негативном предисторијом, могли само да буду канцерогени део тог „новог”, „бољег”, „социјално праведнијег” поретка. Проглашени су кривим због својих избора и опредељења неопозивом пресудом – грађанском смрћу. Одузета им је свака егзистенцијална извесност, а многим и право на живот. Тако усмрћени, гледали су фуриозно урушавање света који су градили и суочили се са потпуно другачијим који га је надоместио. Овај их је одбацивао или газио јер су сами били неспремни да се преобразе и прикључе његовим правилима.

У страви тог отрежњења, као и велики број његових познаника и пријатеља, нашао се Милан Кашанин под крај 1944, непосредно после ослобођења. Премда се, распознајући сигнале текућих догађаја, а послушајући наговештаје оних који ће тек уследити, испотиха већ припремао за превратнички препад, ипак се надао амнестији судбине, или, у његовом случају, Божјој милости. Очигледно је, међутим, при томе погрешно мислио да је поступао како треба, да је, обављајући дужност

директора музеја, учинио све што је могао за добробит свога народа и да му је, као, на пример, Мирослављево јеванђеље или пуковске заставе из Првог српског устанка уз комплетну музејску збирку, сачувао најважније културно благо.¹

Тај преломни тренутак у Кашаниновој судбини верно описује Дејан Медаковић у *Ефемерису*, без ироније схватајући да, као очевидац, присуствује „највећем понижењу Милана Кашанина” (Медаковић 2022: 472). Тадашњи музејски волонтер са свега две године радног искуства има прилике да осмотри сцену примопредаје управитељске дужности, где се у улози посредника јавља Татомир Вукановић, партизански капетан, некадашњи сарадник Кашаниновог часописа *Умјетници и рејсег*, а у улози новог директора политички камелеон Вељко Петровић. У бившем краљичином кабинету тадашњег музеја, где је владала „злокобна” тишина, испуњена зебњом, звецкајући мамузама, самоуверени Вукановић је славодобитно испраћао још једног у низу „непријатеља” и „издајника” и запоседао институцију.² Медаковић одсликава сцену која симболички, попут какве неизнуђене метонимије, открива онтички домет једног наглог друштвеног преокрета:

„Онда нам је [Кашанин, прим. Ј.А] свима пришао и са сваким понаособ се руковао без речи. Не знам како

1 Миодраг Кујунџић у тексту „Освета 'племића духа'” донекле оспорава Кашанинове заслуге и са резервом се односи према његовом самопрегору да од окупатора склони најважнији српски писани споменик. (Кујунџић 1984: 12)

2 Сведочанство о том преокрету оставља и Ерих Кош у својим сећањима: „После рата Вељко Петровић добро се снашао и постао директор обновљеног Народног музеја, док је Кашанин, првенствено због веза са принцем Павлом, остао у засенку, да издржава епитимију. [...] Издржавао је себе и породицу превођењем, првенствено уџбеника са руског језика.” (Кош 1990: 194)

је одједном ишчезао из собе, како је прошао крај Вељка Петровића који се још испрчио у свом белом дрвеном оквиру. Примопредаја је била готова. Од тог тренутка, у ту бившу краљичину собу уселио се нови директор, одатле је почео да управља Музејом.” (Медаковић 2022: 472)³

Како ниједна несрећа не иде сама, стан нагло пензионисаног управника Музеја у Улици маршала Пилсудског изгорео је у пушкарањима између Немаца и Совјета последњих дана ослобођења, између 17. и 20. октобра. И као књижевник и као културни радник Кашанин се нашао у интелектуалној и уметничкој свити грађански преминулих којима Бранко Лазаревић даје парастос у свом *Дневнику једнога никога* у запису од 30. децембра 1945.

„Дајем данас неку врсту парастоса овој нашој књижевности, уметности и науци. Размишљам колико их је побијено на свим странама, колико их је умрло од природне а колико од грађанске смрти и колико их је који ћуте. [...] Владимир Вујић, Велмар-Јанковић и др Ђоко Слијепчевић избегосе са непријатељем. Тодор Манојловић ћути негде у Бечкереку. Живојиновић Massuka ћути негде око Велике Плане. Др Божа Николајевић заћутао се у Крунској улици, Синиша Кордић у некој другој, Момчило Милошевић у некој трећој, Влада Станимировић негде на Сењаку, Милосав Јелић продаје дуван негде у Краља Александра (сад Црвене армије) улици [...] Грађанском смрћу умиру сликар Живорад Настасијевић и композитор, брат му, Славољуб, негде у Зориној улици. Дубоко се заћутао др М. Кашанин у кујни која је једино остала од његовог изгорелог, заједно са рукопи-

3 Наочиглед свих обистинила се она барокна Гундулићева сентенца из епа *Осман* о превртљивости људске среће као законитости животног циклуса: „Коло од среће уоколи / вртећи се не пристаје: / тко би гори, ето је доли, / а тко доли гори устаје. / Сад врх сабље круна виси, / сад врх круне сабља пада, / сад на царство роб се узвиси, / а тко цар би, роб је сада.”

сима, стана у Улици маршала Пилсудског.” (Лазаревић 2007: 271)

Свој ламент над новонасталом књижевном ситуацијом Лазаревић засвођује следећим закључком: „Од 1941. шта све не прође овом злехудом и фаталном земљом? Прошла је и куга верског и губа племенског и међава грађанског рата и све је то жњело животе и бацало их на гробља. Кроза све то су прошле и наша књижевност, наука и уметност.” (Исто)

Да је осуда на грађанску смрт и јавни заборав имала и своје конкретне егзистенцијалне последице потресно сведочи и Кашанинова ћерка, Марина Бојић. Поратни месеци и године били су обележени раздвајањем и потуцањем по кућама познаника и пријатеља, а потом и становањем у сачуваним деловима изгорелог стана. Да би се породица прехранила и обезбедила огрев, Кашанин и његова супруга продавали су слике и породични накит, као и вредне поклоне које су раније добијали. (Бојић 2020: 16, 21–24, 27) У скромном амбијенту Хиландарске 30 Кашанин ће преживети и своју старост.⁴ Превођење универзитетског уџбеника са руског језика током 1947. године, али без потписа преводиоца, био је један од првих Кашанинових послова. (Исто: 28) Повремено је анонимно писао за Политикину рубрику „Да ли знате”, сарађивао на Просветиној *Малој енциклопедији* и Крлежиној *Ликовној енциклопедији*.

Кашанинов исказ о изазовима са којима се тада сусрео дат Кости Димитријевићу – иако морамо узети са задршком због непоузданости репродукције сећања самог аутора *Времена забрана* – довољно је сликовит:

4 Отуда и не чуди затеченост Косте Димитријевића 1972. приказом Кашанинове исувише скромне радне собе. Један од најцењенијих ликовних критичара и историчар уметности и књижевности имао је само две уметничке слике и мању библиотеку. (Димитријевић 2015: 9–10)

„А када сам једно време радио као саветник референта за заштиту споменика културе, веома ме је потценио и понижавао Ерих Кош, од којег ми је зависила плата, да не спомињем оптужбе ондашњег идеолога Зоговића, док је мој одговор био ћутање.” (Димитријевић 2015: 68)

Каква је то кривица Милана Кашанина да је тако снажно и врло опипљиво годинама, речником Ериха Коша, „издржавао епитимију” и проживљавао беду утишаног бившег човека? Одговори су недвосмислени: кумство са кнезом Павлом Карађорђевићем и везе са издајничком династијом, штампање *Два века српској сликарској* (1942) и *Уметности и уметници* (1943) у време рата, као и потписивање Јонићевог Апела српском народу. Осим првог греха, преостала два готово искључиво су мотивисана настојањем да се у неизвесним ратним приликама одрже елементарни услови рада установе која му је поверена на управљање и остави сведочанство о уметничким даметима културе чији је опстанак током рата био непрестано угрожен. Из перспективе домаћих великодостојника нове вере његови греси су крупни, довољни за одстрел. Отуда се и ауторка ових редова упорно пита како се његово страдање зауставило тек на егзистенцијалним вешалима комунистичке етике и идеологије. Можда зато што се није упустио у активнији политички ангажман, можда и што је био већ ојађен губитком места за становање, а можда и због још увек непроверене масонске позадине.

Ипак, у време рата децидно одбија понуду Светислава Стефановића да се његови радови нађу у Задругиној Антологији савремене српске приповетке, о чему сведочи његово писмо од 25. маја 1943. године, похрањено у архиву Српске књижевне задруге: „Молим Вас да се не трудите око избора моје приповетке за ту ’Антологију.’” (Стипчевић 1982: 138) Следствено, као тачан може се узети и Кашанинов каснији исказ дат Кости Димитрије-

вићу да су на одлуку да објави књиге из историје уметности и ликовне критике превасходно утицали социјални разлози (в. Димитријевић 2015: 19)

Према сачуваним сећањима и сведочанствима (Марине Бојић, Ериха Коша, па и самог Кашанина), у улози Кашаниновог добротвора који ће обезбедити какву-такву рехабилитацију проказаног грађанског интелектуалца и насушно му ухлебљење, појављује се, иронијом судбине, његов стари познаник из загребачких дана 1917. године, Мирослав Крлежа. Код Ериха Коша је, очигледно сходно Крлежиним инструкцијама, усред зиме ушао Кашанин, „у отрцаном сивом капуту и шеширу који је напред, на врху, имао рупу као од метка којим је стрељан, или од кокарде која се налазила на том месту па била изрезана.” Кошеве успомене на тај сусрет нису лишене снисходљивости надмоћног координатора послова:

„Држао се бојаљиво и одговарао на питања кратко, као да је позван у канцеларију унутрашњих послова на саслушање. Несигуран, стрепео је од могућних непријатности, прекора и изјашњавања, а подозревао сам, и после се уверио, да је он помало, ако се то за озбиљног човека може рећи, изигравао пониженог, смрвљеног, бившег човека, који је још култивисао своју невољу и несрећу.” (Кош 1990: 195)

Добивши нов капут и шешир без рупе у „дипломатском магацину”, Кашанин бива упућен у Мажестик на састанак са великим културним арбитром.⁵

5 Кош у својим сећањима додаје: „У Министарству за просвету и културу, издевши на свет то дете, били смо обавезни да га љуљамо.” (Кош 1990: 196) Кашанин потом одлази на црногорско приморје ради стручне провере угрожених споменика културе, а након Париске изложбе бива постављен за управника Галерије фресака. „Упоредо са тим ишла је и његова трансформација у самосвесног и ауторитативног господина конзервативне оријентације.” (Исто)

Судећи, макар, према Кошевој реминисценцији, сусрет између Кашанина и Крлеже у Мажестику 1950. имао је драмску напетост две потпуно различите личности, на два краја друштвене лествице: Крлежа „премоћан, ауторитативан, господствен и ироничан, Кашанин несигуран, стрепећи да ће нешто разбити или бити разбијен, али говорећи одмерено, на ноте, мало отежући по 'латински' и котрљајући вокално 'р' као да говори француски, начином негдашњег београдског бољег друштва”. (Кош 1990: 195)

Можда и као неки вид самоодбране од тако великог утицаја особе према којој гаји амбивалентна осећања, Кашанин оставља неколико опаски о Крлежиној књижевности и културалним полазиштима у записима сачуваним у његовој рукописној заоставштини, коју је недавно, заједно са преписком, приредила Зорица Хаџић:

„Његов начин мишљења и осећања, његов језик, његов стил, све је то нама туђе. Он не личи ни на једног српског писца. Не личи он ни на италијанске и француске писце. Ничега медитеранског нема у њега. Изузевши нешто утисака из Максима Горког, нема у њему ништа руско, ни словенско. То је изразито аустро-угарска књижевност, то што он пише, и место јој је у Бечу и Пешти.” (Кашанин 2020: 254)

Кашанин – очевидно у знаку хроничне амбиваленције у сентиментима према своме хрватском познанику – у тим записима (по свему судећи остављеним „за фиоку”) не пропушта да, у духу већ савладане портретне критике, помене ни проблематичне аспекте Крлежине биографије:

„Не треба заборавити да су Црњански, Васиљев и Крлежа били мобилисани у аустријској, а не у српској војсци и да су били на фронту у Галицији, против Руса, на [нечитко] против Аустро-Мађара и Немаца. У том положају, разуме се, њима тад рат није био рат за смрт и живот народа српског, за слободу, за уједињење, за оства-

рење сна о Душановом царству, него 'крвава лакрдија', 'бесмислица', 'кלאцкалица'. Све до краја рата Крлежа није био, у књижевности, расположен анти-аустријски ни анти-буржоаски. Његови први написи су сасвим [у] духу бечке сецесије и пештанске литературе, са додатком Пишибишевског и Оскара Вајлда (Салома, итд.)" (Кашанин 2020: 255–256)

Имајући то у виду, не може се превидети усиљени, па и снисходљив тон у Кашаниновој превасходно пословној преписци са књижевником, вођеном од 1950. до 1951. који му је, на месту културног арбитра, педесете године пружио руку спаса позивом на сарадњу поводом организовања изложбе о српској средњовековној уметности у Паризу. У Кашаниновом писму Крлежи од 13. августа 1951. присутан је и социјални моменат:

„Dragi Krleža,

Možda me se neki put setite i iznenad se upitate: šta radi taj čovjek?' Koliko može, 'taj čovjek' radi i nada se da će se jednog dana videti rezultati toga rada. Gotovo sve vreme 'taj čovjek' troši na prikupljanje materijala za Istoriju umetnosti, koju mu je poručio njegov prijatelj Krleža kao direktor Leksikografskog zavoda u Zagrebu, i za kompletiranje biografija srpskih umetnika za Leksikon, koji treba da izađe u izdanju istog toga Zavoda. On na tome poslu radi od prošlog leta i jeseni i dosad je prikupio već toliki material da će moći od septembra da pristupi tekstiranju. Ali 'taj čovjek', da bi mogao da radi, treba i da živi, i on i konvoj od njegove porodice, a on slabo stiže da za to vreme zarađuje i na drugom nekom poslu. [...] Stoga bi se 'tome čovjeku', pomoglo kad bi mu se poslalo nešto honorara, od kojeg nije ništa izuzimao od novembra prošle godine. Možda bi mu pripalo i nešto kao honorar i za rad na redakciji kataloga Izložbe srednjevekovne umetnosti, za koju nije ništa primio." (Кашанин 2020: 257–258)

Међутим, штићеник, упркос опипљивим финансијским проблемима, доследан себи, усуђује се да одбије позив свога заштитника да се пресели у Загреб и почне да ради као професор на Свеучилишту, односно у Лексикографском заводу. Истина је да је на предлог Удружења књижевника Србије на челу са председником Ивом Андрићем Кашанин 1950. године примљен за члана Савеза књижевника Југославије (в. Станишић 1997: 10), а да је од 1953. године, као први управник новоосноване Галерије фресака, коначно дошао до сталног извора прихода и елементарних услова за достојанствену и спокојнију старост.

Променљива срећа је пратила Кашанина у покушају да објави своје књижевне и научне списе, чак и након постепеног повратка у културне кругове раних педесетих година. Засигурно је на послератно мишљење о њему утицала и етикета „књижевника-квислинга” коју му је прилепио немилосрдни Радован Зоговић у тексту „За мач и за перо!”, објављеном у *Борби* 1. децембра 1944. Зоговић, немилосрдан у својој интерпретацији догађаја из блиске историје и категоризацијама представника грађанског друштва, Кашанина сврстава у ред сарадника са окупационим властима, тзв. „квислинг-књижевника”, попут Светислава Стефановића, Тодора Манојловића, Јеје Илића, Момчила Милошевића, Бранка Лазаревића и Веселина Филиповића-Брезанца и других (в. Zogović 1947: 111).

Не изненађује отуда што је 1963. Управни одбор СКЗ-а одбио Кашанинов предлог да у своја издања уврсти и његов грађански роман из међуратног периода *Пијана земља*, први пут објављен 1932. године. (в. Стипчевић 1982: 138)

Зачуђеност не изазива ни то што је Божидар Ковачевић, Кашанинов некадашњи познаник и колега, о чијим се делима сарадник *Српској књижевној јасника и Лейно-*

йиса Майице срйске између два светска рата углавном похвално изразио, само једном критикујући Ковачевићеву *Анђолођију љубавне лирике*,⁶ за Просвету написао негативну рецензију Кашанинове дуго припремане збирке приповедака, провокативног радног наслова *Браћа йравославна*,⁷ коју је пажљиво компоновао и којом би се вратио на књижевни колосек.⁸ Зорица Хаџић тим поводом добро увиђа да се неодрживо

„намеће утисак да је оштрина Ковачевићеве послератне критике према раду Милана Кашанина представљала доказивање правоверности новом, комунистичком, режиму. Ковачевићево прећуткивање и оповргавање раније изречених властитих похвала тешко да се може другачије тумачити него као страх и правдање пред неким страшним и увек будним цензорским оком. Отуда и могућност постојања другог лица његове критике. Послератног лица – прилично посутог пепелом.” (Hadžić 2019: 11)⁹

Кашанин је безбедно уточиште за своје текстове – као некадашњи сарадник заменик уредника – потражио и у

6 Наиме, Кашанин је, као активни критичар, средином двадесетих година прошлог века, о Ковачевићу писао у три наврата: као сарадник у *Лейойису Майице срйске* 1925. и 1926. године објавио је две похвалне критичке белешке о поезији Божидача Ковачевића, а 1927. године негативно интониран критички текст о Ковачевићевој *Анђолођији љубавне лирике*.

7 Са поузданошћу се отуда може узети закључак Зорице Хаџић: „Но тешко бисмо поверовали да је Кашанин, опхрван егзистенцијалним проблемима, желео на тај начин да провоцира, иако су поједини истраживачи видели чисту провокацију, прст у око тадашњем режиму, у есеју 'Између орла и вука'” (Hadžić 2019).

8 Ковачевићев реферат налази се у Архиву САНУ под сигнатуром 13133/10.

9 Ковачевић 1979. пак пише пријатељско писмо своме познанику Кашанину.

Лейтойису Матице српске.¹⁰ Сачувана и приређена богата преписка са Александром Тишмом, Живаном Милисавцем и Бошком Петровићем, а потом и са Бошком Ивковим, показује да, упркос благонаклоности и сусретљивости, уредништво *Лейтойиса* неке Кашанинове радове ипак није одобрило за објављивање, што због „шкатљивих” исказа, а што због саме њихове садржине. Један од таквих спорних есеја је и онај о Бранку Радичевићу, који је Кашанин, као некадашњи члан редакције, сасвим разложно 1953. године, на стогодошњицу песникове смрти, понудио овом књижевном гласилу.

Оглед „Између орла и вука” – реакција Вукових заветника

Редакција најстаријег нашег часописа одлучила је, ипак, да не штампа овај текст, можда – како то Александар Тишма вели у писму Кашанину од 4. јануара 1963. године – „из некаквог војвођанског опортунизма”. (Кашанин 2020: 328)

10 О динамичном односу Кашанина и Матице српске од 1919. па све до краја његовог животног века темељно извештава Божидар Ковачек (Ковачек 2005: 929–937) Између осталог, у његовој рекапитулацији проналазимо податак о Кашаниновим текстовима које је сукцесивно објављивао у *Лейтойису Матице српске* у деценијама које су уследиле после Другог светског рата: одломке из романа *Привиђења* 1954. под насловом „Исповести Јоце Четвртка”. Из тог романа, објављеног тек 1981. године, штампано у шест наврата током седамдесетих година чак 26 поглавља. Године 1961. Матица Кашанину у едицији „Савременик” објављује књигу приповедака *У сенци славе*. Кашанин током 1965, 1966. и 1967 објављује делове књига *Судбине и људи*, *Случајна ојкрића* (1977) и *Сусрећи и њисма* (1974), при чему се последње две књиге налазе у издању Матице српске, као и књига *Појледи и мисли* (1978) и роман *Привиђења*.

Бошко Петровић у писму од 13. августа 1953. године узима на себе да Кашанину подробније образложи књижевне, па и некњижевне разлоге што му одбијају овај текст, у којем, између осталог, наводи спорно место у вези са Бранковим избором животног и песничког пута. Споран израз у томе је „шовен”. Бошко Петровић Кашанина добронамерно саветује:

„Чак и кад би се изменило оно шовен у родољуб, или слично, остаје да велики број наших данашњих васпитања (да не рекнем људи) не би био кадар разумети ону трећу могућност, могућност одвајања, издизања, снагом творачке (а људски трагичне) судбине над метежом збивања, него би у том тражио, врло вулгарно рационално, тврдњу да песник не може бити борац нити да борба може родити и оплодити песника. Без обзира што се ту не ради о песнику, него о том баш песнику, код кога је то доиста случај. Но и формулација по мало вуче на то, а из ње се могу излећи многобројни неспоразуми и најразноразнија тумачења, док Вашег изричитог објашњења нема.” (Кашанин 2020: 364)¹¹

Есеј своје место за објављивање ипак проналази у часопису *Књижевност* који тада уређује Ели Финци и отвара новембарску свеску 1953. Да су Петровићеве бојазни биле оправдане, показују већ поједине реакције. Наиме, Кашанин доноси искошеније погледе на Радичевићеву стваралачку биографију, односно на Његошево, а, посебно Вуково културнополитичко деловање, улогу, социјалну виспреност и утицај на младог, али већ формираног песника, а неуралгичну тачку критике погађа тамо где указује да је јуначка епска традиција деформисала и естетски покварила аутентични лирски израз

11 Бошко Петровић у истом писму напомиње и то да би и у случају да се изврше предложене корекције текста како би текст био објављен у септембарској свести *Летойиса*, редакција од њега ипак морала да се ограда. (Кашанин 2020. 364)

младог песника. Кашанин је, дакле, створио критичку контраслику, не само као израз модернистичког, ревалоризаторског читања традиције, већ као и притајену супротност актуелној митологији. Другачије мишљење о Вуку и његовој језичкој и културној политици која, поједностављено речено, не само што усисава и искоришћава младе таленте, већ и стваралаштво ограничава на само један поетички и културни образац, наишло је на неодобравање, као и на селективна читања књижевних идеолога и бранилаца Вука Караџића, реформатора језика, поглавито зато што је Вуково језичко и књижевно наслеђе, због свог популистичког потенцијала, у периоду после Другог светског рата имало посебне политичке импликације. Према Џаџићевом рестроспективном увиду, изнетом у „Борби” 27–28. септембра 1986. године,

„Кашанинов текст није имао актуелне политичке и идеолошке набоје који би могли ићи на нерве агитпроповским жрецима и они тај текст нису ни приметили. Ипак, и те како га је приметио цео естаблишмент научних и полунаучних радника, културних посленика и сапутника културе, вукобораца који су од величања Вука и срозавања свег невуковског, више од сто година после добијене битке за језик и правопис, учинили професију. Вук, промовисан у свеца, а његово дело у светињу – били су недодирљиви. Приговор Вуку прихватао се као увреда народу који је изнедрио нашег генијалног хромог самоука. Кашанин се дрзнуо да учини препад.” (Џаџић 1996: 182)¹²

Изгледа да се на изненађење тадашњег књижевног мњења, у овом есеју усудио да се огласи *џамо неко* из дубина остракизоване књижевне прошлости, који би

12 И према Кошевом сведочанству есеј „Између орла и вука” изазвао је бурне реакције, посебно Михаила Лалића „због политичких порука које је садржавао”. (Кош 1990: 196)

одавно требало да је ућуткан, да је постао онај – речима Бранка Лазаревића – *нико*. Наједном, изазвавши нелагоду, па чак и гнев апологета идеологизоване слике о српској књижевној историји тај бивши, а наједном оживели критичар, морао је стоички да истрпи жиг партијских жреца у готовим формулама, као што су „преиспољени конзервативац” (Финци 1968: 18), осветољубиви „племић духа” (Кујунџић 1984: 12), „традиционалиста” (Финци 1968: 18; Палавестра 1968: 16), заговорник „пречанског погледа” на српску књижевност (Mirković 1968: 1475) итд.

Најпре је реаговао Ђуро Гавела у *Полицији* од 20. новембра 1953. године текстом под насловом „Стари ’злодјеј’ из Тршића”. У том памфлетски интонираном осврту на Кашанинов очигледно провокативни, па и субверзивни есеј Гавела, уз озбиљне и намерне превиде онога што је аутор огледа заиста желео да каже а идеолошки наштеловано препричавање и упрошћавање Кашанинове компарације по супротности, закључује да су његово перо водиле „пакосне утваре Милована Видаковића, Штипкаловића, Вујића, Светића, Малетића и осталих славеносерпских учених грађана и јурата, оних за чију ученост Вук каже да им ’није прицијепљена на здрави народни разум, него су овај науком збунили и оставили га, а праве науке нијесу присвојили” (Гавела 1979: 144) Џаџић у својим сећањима преноси и усмене Гавелине изјаве: „Ово је атентат на Вука, а шамар народу – викао је покојни Ђуро Гавела, од очаја мало припит, показујући у Клубу књижевника ’Књижевност’ са Кашаниновим текстом.” (Џаџић 1996: 183)

Не треба сметнути с ума да је Гавела био вишедеценијски управник Вуковог и Доситејевог музеја и члан Републичког одбора „Вуковог сабора у Тршићу”, једне од највећих културних манифестација тога времена, чији је задатак био да не само да популаризује наслеђе Вука

Карацића, већ и да преноси актуелне политичке поруке.¹³ Иако Зорица Хаџић Гавелином иступу можда исувише даје на значају: „Од те нагле, бурне и неаргументоване Гавелине реакције започео је својеврсни одијум на Кашанина” (Хаџић 2017: 156), неоспорно је да је имао одређеног утицаја на читање есеја „Између орла и вука”, као и на посматрање Кашанинове повратничке критичке фигуре.

То нешто раније доказује и Џаџић у својим реминисценцијама на књижевни живот бележећи све реакције на спорни Кашанинов текст: „Један други, стасити књижевни радник старије генерације чије име нећу поме-

13 Проучавалац историје „Вуковог сабора” у Тршићу Дајана Ђедовић, поред тога што истиче прворазредни културнополитички значај коју је ова манифестација имала од њеног оснивања 1933. године, посебно у деценијама након Другог светског рата, упућује не то да је служила као еталон за слање званичних политичких и идеолошких порука тадашње власти: „Политичке осцилације одувек су се веома јасно сагледавале управо на ’Вуковом сабору’ [...] Од Вука Карацића и његове језичке реформе створен је јединствен и веома снажан друштвени мит на овим просторима.” (Ђедовић 2018: 123–124). Бивајући концепцијски подвргнута инструкцијама из Савеза комуниста Југославије, ова манифестација, а са њом и симболички значај Вукове личности одражавала је ондашњи синдром културе: „Култура, а поготову ова културна манифестација, није била у стању да се извуче из снажног уплива политике и то због тога што се ниједна идеологија нити политика није желела одрећи снажног симболичког потенцијала који собом носи име и дело Вука Ст. Карацића.” (Ђедовић 2018: 130–131)

Дајана Ђедовић напомиње да је први Одбор „Вукових сабора”, чији је члан био Ђуро Гавела, покренуо лист „Вуков сабор” „са намером да популарише ову манифестацију и да још један ’допринос демократизацији културе’”. Издавач публикације био је Вуков и Доситејев музеј из Београда, чији је тадашњи директор Ђуро Гавела био главни и одговорни уредник, док су у састав уредништва гласила ушли тадашњи чланови Одбора. (Исто: 131)

нути, окомио се на Финција. То може да пусти само један Финци! Овде је посебну конотацију имала реч *један*.” Према Џацићевом сведочењу исти професор је преузео иницијатицу скупљања потписа за протестно писмо за „Политику” насловљено „Напад из бусије” које у овом дневном гласилу ипак није објављено. Прва реченица тога текста гласила је: „Из салонске бусије, опет су припуцали на Вука.” (Џацић 1996: 183)

Не треба, међутим, пренебрегнути чињеницу да је у одбрану Кашаниновог есеја од Гавелиних напада устао Зоран Глушчевић у осврту штампаном у другом броју београдског листа *Умешности и кријумка* под насловом „Проблем оригиналног и национални патос (Између орла и вука)” (Глушчевић 1953: 1 [3–4]).¹⁴ У своме разложном и аргументованом излагању Глушчевић ће, ипак, о Гавели изнети нешто оштрије запажање:

„[...] Ђура Гавела, подмлађени архаични културобрижник, хитар ко запета пушка у одбрану фолклорног 'народног тла'. На страну његова искривљена и тенденциозна интерпретација Кашаниновог текста из 'Књижевности' [...] али овај бескомпромисни борац за 'домаћу' културу иако на некултуран начин, спретно и са завидном вештином рукујући вулгарном методом квазимарксистичке праксе злонамерног сумњичења и извртања, у својој срдитој зловољи није ништа друго у стању да учини до да избегне полемику, јер још није 'озбиљно забринут за Вука', али зато способан за парафразу самог себе, за дуплу-експозицију, сопствене литерарне ненадахнутости.” (Глушчевић 1953: 3)

На Кашанинов есеј свом жестином се обрушио и Михаило Лалић у реферату који је изнео на састанку у

14 Глушчевић ће касније, 1962. године написати и приказ Кашанинове књиге *Пронађене ствари*, насловљен „Писац једног изванредног есеја”. (в. Глушчевић 1962: 3)

Удружењу књижевника Србије, одржаном 10. маја 1955. године, који, према запажању Славице Матејић, представља „најинформативнији реферат који дочарава атмосферу високог напона једносмерне струје под високим притиском политичке оријентације” (Матејић 2005: 55). Са зебњом због све видљивијих симптома десне контаминације „материјалистички лијево” усмерене „интелектуалне суперструктуре”, Лалић, између осталог, конфигурише Кашанинов случај: „У својој књижевној политици оживљавања окорелих реакционара, са страхом да их не покрије прашина коју су заслужили, пронашао је Финци и квислинга Милана Кашанина, и објавио његов чланак *Између орла и вука*, једну од најбестијалнијих ствари те врсте од ослобођења до данас.” (Матејић 2005: 64) Потом цитира делове Кашаниновог есеја, са напоменом: „Ево како тај недићевски идеолог покушава да префарба Бранка Радичевића у племића, и одвоји га од народа...” (Исто)

Кашаниново становиште и аргументи изнети у есеју „*Између орла и вука*”, како мисли Џаџић, а и ми потоњи, упркос претеривањима у појединим оценама и оштрим или емфатичким исказима, јасни су „у култури где преовладавају разлози саме културе”, док „у култури која увек има у виду више захтеве, задатке прече од културе саме, допринос који култура треба да да у борби за ово или за оно, изневеравајући при томе, најчешће себе саму, то јест, аутентичност свога гласа, спорова ове врсте има; и у нас их је увек било”. (Џаџић 1996: 184)

Контроверзни оглед уврштен је, најпре, у садржај књиге *Пронађене ствари* 1961. године, а потом у гласовиту збирку есеја *Судбине и људи* 1968. Интерпретативна оригиналност, провокативност, али и неоспорна стилско-језичка солидност овог есеја засениће друге текстове у првој критичкој књизи, које је њен аутор пронашао и сакупио из периода пре Другог светског рата. У моногра-

фији из 1968. овај оглед, налазећи се у прочељу, на прави начин уводи читаоца у Кашанинову визију српске књижевности 19. и прве половине 20. века и најављује критичко мајсторство које ће бити демонстрирано у наредних једанаест поглавља.

Под рефлекторима критике – *Судбине и људи*

Књигом *Судбине и људи*, петнаест година након есеја о Бранку Радичевићу, Кашанин је успео поново да скрене пажњу јавности на свој књижевни наступ. Са новоисторијског становишта, које нуди Владета Јанковић, на самом крају 20. века, како из угла сведока, тако и из угла историчара књижевности, чини се

„да се *Судбине и људи* Милана Кашанина, такви какви су, нису могли појавити пре јесени 1968: да је књига одштампана само тог пролећа, сва је прилика да би тираж (по могућности, без непотребне ларме у комитетима и саветима, а ако би се баш морало – и са њом) завршио у неофицијелним издавачким бункерима. Међутим, Кашанинової књизи се посрећило да изађе баш у раздобљу од неколико месеци између јунских демонстрација 1968. и 'контрареформације' која ће уследити, у часу када је режим још хватао поремећену равнотежу, а пре почетка таласа репресалија (случај Михајлов, процеса вођама студентске побуне, чистки на Универзитету итд.). Да ли је реч о срећном стицају околности, или је неко у 'Просвети' схватио да духовна и културна клима пред Сајам књига те, 1968. године необично погодује појави управо Кашанинових огледа – једно је од питања која заправо нису битна, али на која би било занимљиво знати одговор.” (Јанковић 2004: 357–358)

Иако су есеји током шездесетих година сукцесивно излазили у *Лейпцигу* *Матице српске*, тек ће, сабрани у књизи, наићи на изузетно богату и разноврсну рецеп-

цију. О *Судбинама и људима* је 1968. и 1969. године написано чак четрнаест критика и осврта, углавном вредносно позитивних.¹⁵ Идеолошко читање овога пута је било заступљено у знатно мањој мери него када је реч о есеју „Између орла и вука”. Ако га је и било, доношено је биранијим речима и одмеренијим тоном.

Ипак, у тексту „Борбени конзервативизам” Ели Финци, уредник часописа *Књижевност*, који је Кашанину, парадоксално, и објавио есеј о Бранку Радичевићу, аутора *Судбина и људи* карактерише као „преиспољног конзервативца”, чија борбеност и потреба за осветом није пригушена, као код ранијих конзервативних струја, већ, напротив, отворена, „са нечим гневним у ставу и осветничким у говору” (Финци 1968: 18). Финци ту Кашанинову позицију, веома лукаво, помало и перфидно, уочава у томе што је избором тема и начином њиховог представљања Кашанин индиректно желео да говори „и о српској култури уопште, о њеној еволуцији, о плимама и осекама у њеном успону, о њеној везаности за протекло и древно и њеног разумевања тренутно постојећег и наговештавања и слутње будућег.” (Исто) Критичар потом прилежно рашчлађава Кашанинов конзервативни дух у неколико аспеката, детектујући га, преко низа промишљено из контекста издвојених примера, као „доста разгранат систем мисли и осећања” (Исто).

Тако, најпре, скреће пажњу на то да се у узгредним напоменама аутор књиге есеја заправо обрушава на све друштвено напредне и политички прогресивне, односно

15 Књига је заслужено изазвала посебну пажњу критике. О њој су писали критичари различитих генерација и афинитета: Драгољуб Влатковић, Зоран Гавриловић, Благоје Јастребић, Хатица Крњевић, Милосав Мирковић, Предраг Палавестра, Новица Петковић, Предраг Протић, Ели Финци, Петар Џаџић, Дамјан Антонијевић, Иван В. Лалић, Николај Тимченко и Јован Христић.

револуционарне покрете и појаве у 19. и 20. веку. Тако ће, између осталог, „малтретирати и збрисати Вука као писца, с презиrom говорити о улози и утицају Светозара Марковића, жучно негирати Змајеве идеале, с поспрдиним подсмехом поменути Васу Пелагића, у Скерлићевој прогресивности видети разлог његове уметничке ограничености.” (Исто). Такође, Финцију не промиче ни Кашанинов анимозитет према свему што је народно, плебејско, сиротињско, „што не одише духом узвишености, господства, издвојености, па и аристократизма” (Исто). Наравно, у Кашаниновој имплицитној критици динарског менталитета Финци учитава његову „злу” намеру да културолошки и аксиолошки одвоји „војвођанску” од „србијанске” средине. (Исто) Исто тако, некадашњи уредник *Књижевности* индоктринирано формулише Кашанинов естетички параметар, према којем сваки религијски садржај или елементи који припадају духовној сфери књижевно дело чине вреднијим. У закључку Финци, како би оспорио сваки научни и литерарни квалитет *Судбина и људи*, износи тврдњу да су и Кашанинов поглед на књижевноисторијски развој и његова методологија застарели и превазиђени (Исто). Ипак, аутор приказа је у свом обрушавању на представника грађанске културе и београдског стила остао усамљен управо зато што су његове колеге предоминантно имале речи хвале за овај смели, а по свему судећи и субверзивни Кашанинов критичко-есејистички подухват.¹⁶

16 Субверзивни карактер Кашанинових есејистичких радова уверљиво читава Драган Хамовић у раду „Реконструкција књижевне прошлости као субверзивни подухват Милана Кашанина”, између осталог напомињући: „Деловање Милана Кашанина после Другог светског рата, као есејисте, тумача и историчара српске књижевности можемо сагледати као, за тадашње идеолошке прилике, субверзиван подухват реконструкције српске културне самосвести, упоредо с

Цена доследности

Извесно је да је раних педесетих година дошло до делимичне рехабилитације Милана Кашанина која му је и деценијама потом, све до дубоке старости и смрти омогућила елементарне услове за живот и писање. Иако му је од 1953. године углавном било дозвољено да објављује под својим именом, највише прозне и стручне радове из историје књижевности и уметности, као и различите мемоарске записе којима би новим читаоцима расветлио међуратни културни живот и скренуо пажњу на значајна имена српске уметности и књижевности,¹⁷ остао је у засенку књижевне и друштвене историје друге половине 20. века. То није предупредила ни научна монографија Иванке Удовички из 1982. године проистекла из њене докторске дисертације, као ни спорадична сећања и текстови о његовом лику и делу.¹⁸

Тако се у својим зрелим и позним годинама обрео у друштву Милутина Миланковића, Бране Петронијевића, Ивана Ђаје, Јустина Поповића, Милана Грола, Николе

тежњама модерниста, посебно у књижевној и ликовној области, за продубљењем традицијских хоризоната.” (Хамовић 2018: 196–197)

- 17 Након *Судбина и људи* Кашанинове публикације из области мемоаристике (*Сусрећии и ѝисма* (1974)), историје књижевности (*Српска књижевност у средњем веку* (1975)), лирске прозе (*Случајна ошкрића* (1977)), историје уметности (*Камена ошкрића* (1978)) и романескне прозе (*Привиђења* (1981)) биле су штампане без већих проблема и цензуре, наишавши притом и на леп пријем у стручној јавности.
- 18 У међувремену је ипак било појединачних и институционалних напора да се за Кашанина обезбеди адекватно место у нашој култури и науци. Томе у прилог говоре *Зборник Народној музеја* у Београду, чија је друга свеска, књиге XVI из 1997. године посвећена Милану Кашанину, као и осмотомна изабрана дела Милана Кашанина која су од 2002. до 2004. објављена у издању Завода за уџбенике и наставна средства у Београду.

Радочића, па и брата Радивоја Кашанина, од којих су, како Борислав Михајловић Михиз покајнички вели 1990, у једној од преломних година савремене српске историје, припадници његове генерације склањали поглед, док су у њиховој најнепосреднијој физичкој и духовној близини „доконачавали” своје дане интелектуалне и моралне величине. Због несвакидашње уверљивости Михизово сведочанство о тадашњој друштвеној клими не може се узети са задршком:

„Иако је сваком било јасно да нови режим у потрази за ширим ослоном и легитимитетом оберучке прихвата сваког познатог јавног радника који дотрчи спреман на сарадњу, они нису притрчали. Није им се хтелo да пољубе папучу. Скрајнути због тога из јавности, ти великани српске науке и културе преживљавали су 'потиснути у изолацију, господски и ћутке у резервату сопственог достојанства' подносећи 'осуду на јавни заборав себе и свога дела.'” (Михиз 2008: 161)¹⁹

Не само ради каквог-таквог егзистенцијалног спокоја, већ и ради личног убеђења, Кашанин се определио да избегне свако јавно конфронтирање са представницима власти и књижевним арбитрима. Тако, у допуњеном разговору са Костом Димитријевићем, отпочетом 1972. године на трибини *Сведочанства* у Студентском културном центру у Београду, а писано настављеном у *Лейопису Мајнице српске* и у књизи *Време забрана* 1991. године и коначно употпуњеном у књизи *Разговори са Мила-*

19 Михизов исказ нам може помоћи да разумемо и зашто Милан Кашанин није примљен у Српску академију наука и уметности. Према сећању његове кћерке Марине Бојић, предлогу за чланство се успротивио Васко Попа (Бојић 2020: 46). Сличан податак проналазимо и у раду Зорице Хаџић о односу Милана Кашанина и Божидара Ковачевића: „Када је Милан Кашанин, много година касније, предложен за члана Српске академије наука, Васко Попа се успротивио, зато што је Кашанин сарађивао са окупатором.” (Хаџић 2019: 169)

ном Кашанином 2015, на питање зашто није ништа одговорио на напад Елија Финџија, интервјуисани без оклевања вели да због цензуре његов одговор не би могао да буде објављен. Зато свесно одабира да ћути: „Кад год нисам могао истину да говорим или да напишем, ја сам ћутао. И нисам погрешно, јер је то ћутање најбоље сведочио о времену нашем, овом садашњем.” (Димитријевић 2015: 59)

Кашанин је, међутим, пронашао своју интелектуалну и стваралачку нишугде је ту истину могао да изрекне. Упркос ризику од јавног заборава или, још горе, селективног памћења, иако можда и са здравим зазором, састављао је и, сва је срећа, објављивао своје позне студије и прозе, остајући веран себи.²⁰ Плаћао је високу цену доследности духовном хоризонту грађанске културе, одлучно до краја заговарајући њене принципе и тековине.²¹ Управо такву несавременост идеологизованој савремености, као и моралну и духовну принципијелност изван сваке партијске индоктринације оставио је потоњим генерацијама у аманет да је са дужним поштовањем извуку на светло изграђене културе памћења.

20 Овакву доследност, уколико је бар веровати транскрипту Ђорђа Оџића, Кашанин потврђује и следећим исказом: „Кад ми је један академик, познати песник, саветовао да кажем бар неку реч похвале новој власти па ћу моћи да објављујем и оно што поклоницима власти не одговара, то напосто нисам могао. Говорио је да су многи тако поступили, и он, и сви којима несметано излазе књиге, а неки су и академици постали. [...] Ништа му не приговарам, не кажем да ни да није у праву, али сама помисао да би се моја изјава протумачила као улагивање, не допушта ми да је даднем.” (Кашанин 2004: 234)

21 Тачно је отуда запажање Мирјане Д. Стефановић формулисаном након прегледа Кашанинових радова објављиваних у *Лейбойису Мајџице српске*, што је тек један сегмент његовог опуса: „Нескривено конзервативан, чак и под опсесијом величине и манира грађанског света, Кашанин има заправо само постојан антиутилитаристички став у књижевности.” (Стефановић 1981: 212)

Литература

- Бојић 2020: М. Бојић, „Мој отац Милан Кашанин”, Милан Кашанин, *Писма, сусрећии, ѿрајови*, Књ. I, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад: Матица српска, стр. 7–63.
- Гавела 1979: Ђ. Гавела, *Оіледи и крићике*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Глушчевић 1953: З. Глушчевић, „Проблем оригиналног и национални патос (Између орла и вука)”, *Умейносћ и крићика*, књ. I, св. 2, стр. 1–[3–4].
- Gluščević 1962: Z. Gluščević, „Pisac jednog izvanrednog eseja” (Milan Kašanin, *Pronađene stvari*), *Književne novine*. Beograd. God. XIV, br. 167, (23. III 1962), стр. 3.
- Димитријевић 2015: Коста Димитријевић. *Разјовори са Миланом Кашанином*. Београд: Catena mundi. 2015.
- Ђедовић 2018: Д. Ђедовић, „Југословенство на Вуковим саборима: Вукови сабори од 1969. до 1973. године”, *Култура*: часопис за теорију и социологију културе и културну политику, бр. 161, стр. 123–139.
- Zogović 1947: R. Zogović, *Na poprištu*, Kultura.
- Јанковић 2000: В. Јанковић, „Судбине и људи Милана Кашанина”, *Камена оћкрића; Случајна оћкрића; Са Миланом Кашанином; О Милану Кашанину*. Милан Кашанин: Изабрана дела. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 357–368.
- Кашанин 1925: М. Кашанин, „Орач ѿищина (Божидар Ковачевић)”, *Лейойис Маћице срјске*, год. ХСІХ, књ. 304, св. 1–2, стр. 155.
- Кашанин 1926: М. Кашанин, „Поезија Божидача Ковачевића”, *Лейойис Маћице срјске*, год. С, књ. 307, св. 3, стр. 316.
- Кашанин 1927: М. Кашанин, „Још једна антологија”, *Лейойис Маћице срјске*, год. СI, књ. 314, св. 1, стр. 149–150.
- Кашанин 1953: М. Кашанин, „Између орла и вука”, *Књижевносћ*, VIII/XVII, стр. 365–381.
- Кашанин 1968: М. Кашанин, *Судбине и људи: Оіледи о срјским ѿисцима*, Београд: Просвета.

- Кашанин 2004: М. Кашанин, *Камена ојкрића; Случајна ојкрића; Са Миланом Кашанином; О Милану Кашанину*, Изабрана дела. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кашанин 2020: М. Кашанин, *Писма, сусрећи, трајови*, Књ. II/2, приредила Зорица Хаџић, Нови Сад: Матица српска.
- Ковачек 2005: Б. Ковачек, „Милан Кашанин и Матица српска”, *Летойис Майице српске*, год. 181, књ. 476, св. 5, стр. 929–937.
- Кош 1990: Е. Кош, *Одломци сећања, йисци*, Београд – Будва – Нови Сад: Просвета – Медитеран – Матица српска.
- Кујунџић 2007: М. Кујунџић, „Освета племића духа”, *Дневник*, 11. март 1984, стр. 12.
- Лазаревић 2007: Б. Лазаревић, *Дневник једноја никоја*, Први део (1942–1946), приредио Душан Пувачић, Сабрана дела, књига VIII, Београд: Завод за уџбенике.
- Матејић 2005: С. Матејић, *Парџијска орјанизација у Удружењу књижевника Срдије: од 1954–1960 јодине у фонду Градској комитетја*, Шабац: Заслон.
- Медаковић 2022: Д. Медаковић, *Ефемерис – Хроника јегне йородице*, Књига I–II, Нови Сад: Прометеј.
- Mirković 1968: М. Mirković, „Milan Kašanin, Sudbine i ljudi”, *Delo*, Београд, бр. 12, децембар 1968, стр. 1474–1477.
- Михиз 2008: В. Мihatlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, Београд: Evro-Giunti.
- Палавестра 1968: П. Палавестра, „Отпори критичкој традицији: Огледи др Милана Кашанина о српским писцима”, *Полийика*, Београд, бр. 1913, 1. XII 1968, стр. 16.
- Стефановић 1982: М. Д. Стефановић, „Милан Кашанин у Летопису”, *Летойис Майице српске*, књ. 429, св. 1, стр. 207–212.
- Стипчевић 1982: С. Стипчевић, *Књижевни архив Српске књижевне задруге: 1892–1970*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Удовички 1982: И. Удовички, *Књижевни критичар Милан Кашанин*, Београд: Институт за књижевност и уметност – „Вук Караџић”.
- Станишић 1997: Г. Станишић, „Један биографски поглед на дело Милана Кашанина”, *Зборник Народној музеја*, Бео-

- град: Народни музеј, XVI/2, стр. 7–11.
- Финци 1968: Е. Финци, „Борбени конзервативизам. Уз књигу Милана Кашанина, *Судбине и људи*”, *Полиџика*, 15. XII 1968, стр. 18.
- Хамовић 2018: Д. Хамовић. „Реконструкција културне прошлости као субверзивни подухват Милана Кашанина”, у: Ђорђе Нешић, Јана Алексић (ур.), *Књижевни и кријичарски ојус Милана Кашанина: зборник радова*, Београд – Даљ: Институт за књижевност и уметност – Културни и научни центар „Милутин Миланковић”, стр. 193–212.
- Хаџић 2017: З. Хаџић, „’Између орла и вука’ – Кашанин о Бранку Радичевићу”, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане: Есеј, есејисти и есејизација у српској књижевности; Форме приповедања у српској књижевности*, Београд, 46/2, 2017, стр. 155–163.
- Надџић 2019: З. Нађић, „Milan Kašanin i Božidar Kovačević: dva lica jedne kritike”, *Годишњак Филозофскої факултетија у Новом Сагу*, Књига XLIV–2, стр. 163–175.
- Џаџић 1996: П. Џаџић, *Из дана у дан III*, Сабрана дела Петра Џаџића, Седми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рукойисна їрађа

- Ковачевић, Божидар, Реферат о збирци приповедака М. Кашанина „Браћа православна”, Архив САНУ, инв. бр. 13133/10.

Jana M. Aleksic

A CITIZEN INTELLECTUAL IN THE
RAGES OF THE "NEW" SOCIETY:
THE POSITION OF MILAN KAŠANIN
AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

Milan Kašanin belonged to a constellation of Serbian writers and intellectuals who, due to their determination and position in the interwar period and during the Second World War in 1944, were liquidated or condemned to the so-called civil death. The godfatherhood with Prince Pavlo Karađorđević, the signing of the Appeal to the Serbian People, the publication of works under the occupation of the new, revolutionary authorities did not look favorably. Because of his activities, Kašanin was removed from the post of manager of the Prince Pavle Museum, later the National Museum, retired early and left to live on the edge of existence with his wife and four children in the post-war years. The post-war rulers spared his life. Partial rehabilitation followed in 1950 with an invitation to organize an exhibition of Serbian medieval painting in Paris, and then with furniture in the Gallery of Frescoes, where he worked as a director until 1961, and as an advisor until 1963, when he definitively retired. His social position greatly influenced the dynamics of his literary work, as well as the divided reception of his individual texts, ending with the publication of the book *Destiny and People* in 1968. Milan Kašanin's intellectual trajectory in the post-war decades under ideological restraints looks like a real roller coaster - from one of the most respected cultural workers he becomes a man shrouded in the shadow of nothingness. Hence, Kasani's example is indicative, although not extreme, for discerning the complex relationship between society and literature in the second half of the 20th century. In this paper, we therefore strive to make a more complete recapitulation or cross-section of the historical influence of ideology on the life of a prominent individual, that is, a civil intellectual who, as a writer and historian of literature and

art, remained consistent with his beliefs. During our research, we rely on the testimonies and memoirs of his contemporaries, which we supplement with more complete biographical reviews of his life, as well as his statements and interviews. We also include literary critical texts about Kašanin's individual achievements, reviews of his manuscripts written and edited in the fifties, sixties and seventies, memoirs, correspondence, as well as some of Kašanin's texts, significant for this topic. We especially want to shed light on the reaction of critics and literary arbiters of the time to his famous text "Between an eagle and a wolf", published in the November issue of the magazine Književnost in 1953, on the occasion of the centenary of Branko Radičević's death, considering that some of the main currents can best be recognized in that reaction and figure cultural policies of that time. Despite the later individual praises, and also the sporadic but valuable support given to him by the editors of magazines and publishing houses, critics and acquaintances, the attitude of the socialist cultural policy towards him - as we summarize in the conclusion of the paper - caused our cultural oblivion and the subsequent academic retention in the study his works.

Keywords: Milan Kašanin, civil intellectual, literature, society, ideology, the culture of memory

Бојан Ковачевић* УДК 321.74.076.12:821.163.41-14.09
Универзитет у Београду Симовић Љ.
Факултет политичких наука
Одељење за међународне односе

ТЕАТАР САМОУПРАВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА И САМОУПРАВНИ СОЦИЈАЛИЗАМ У ТЕАТРУ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА

Сажетак: У раду се анализира однос између две позоришне сцене, једне света политичког и друге света уметности, у СФРЈ. Полази се од претпоставке да се заплети, обрти и расплети у стварном живот политичке заједнице могу тумачити коришћењем језика и искуства драмске уметности. Анализу смештамо у теоријски оквир који развијамо на темељу радова Георга Зимела посвећених разматрању односа живота и форме. Показујемо како су велики српски драмски писци пре осталих разумели узроке и домете побуне вишка живота, Зимеловог Мехр-Лебен, који у друштвеној збиљи одбацује смернице своје некадашње форме, самоуправног социјализма. На крају се разматра покушај песника да убризгавањем живота косовском миту осветли древни оријентир који би друштву осветлио стазу изласка из амбиса ванредног.

Кључне речи: позориште, политичко, драма, криза, СФРЈ, Љубомир Симовић, вишак живота (*Mehr-Leben*), више од живота (*Mehr – als -Leben*)

* Редовни професор, kovacevic.bojan.bg@gmail.com

Увод: вишак живота на позоришним даскама

Георг Зимел (*Georg Simmel*) је стварао на прелазу из XIX у XX век. Било је то време у којем је живот одбацио све своје дотадашње ауторитете и гласно обзнанио решеност да се више не покорава власти традиције, хришћанског бога и филозофије (Ortega i Gaset 2013). Фортуна се насмешила немачком филозофу. Пружила му је прилику да из немира тог исувише самоувереног доба извуче необичне и нове закључке о човеку и друштву (Simmel 1988). Какав је однос између живота и форме? Човек је биће које прелази границу. Живот је непрекидно духовно постајање, „кретање душе ка самој себи” (ибид.:180). Из тог кретања настају форме – уметност, наука, религија, техника, устав, закони, друштвене норме, новац или мода. Оне обликују дужности, жеље, укусе, схватања и циљеве. Али увек остаје вишак живота, *Mehr-Leben*, који ће се кад-тад прелити преко сваке границе. Не могу га укинути ни религија ни разум ни дијалектика ни историја. Форме испрва живот умивају значењем. Но, с временом почињу да га спутавају, осујећују потрагу за неистраженим стазама. Чим су рођене, форме се одвајају од живота, постају нешто спољашње, више од живота, *Mehr-als-Leben*. Да би могао да постоји, живот мора да се претвори у неживот, то је необични Зимелов увид (вид. Jankélévitch 1988). Филозоф ће ту неразмрсиву логичку противречност назвати „трагедијом културе” (Simmel 1988: 179).

Зимелова загонетка искрсава пред ствараоцима из различитих области. Наиме, проблем односа живота и форме подједнако привлачи уметнике, филозофе и политичке делатнике. Ови последњи га још од времена античких Грка разрешавају речју и делом (Arendt 1998: 22-27). На прагу модерне епохе крвава Вартоломејска ноћ убрзала је потрагу за филозофским и практичним решењем

старог питања. Апсолутистичка монархија, тако је гласио први постојани одговор који је живот пронашао на рушевинама средњовековног хришћанског поретка (Bodin 2002). *Cuius regio, eius religio*. Неприкосновеност пресуде монарха у спору о правичном. Прихвативши је, Французи XVI века спасили су се од свеоште пометње у душама и главама и извукли из нереда религијских ратова. Безбедност. Стабилност. Централизована власт и административни апарат. Закони и одлуке који се униформно спроводе на читавој територији земље. Заштита трговаца од самовоље феудалних моћника. Право да човек у миру и тишини собе о богу размишља према захтевима сопствене савести. С временом, међутим, људска знатижеља затрчавала се у све више нових области (Kozielek 1997). Бледело је сећање на крваве религијске ратове између католика и хугенота. Копнио је страх од непоретка, метежа и грађанских сукоба. Расла је свест о човековим великим способностима. Разобручавала се жеља за новим и неистраженим. Охрабривао се онај Зимелов вишак живота, *Mehr-Leben*. Проћи ће ипак векови пре него што ће се живот променити толико да му дотадашња форма постане затвор из ког треба побећи по сваку цену. Избила је Француска револуција, тај „крвави свадбени пир грађанства и власти” (Jinger 2011: 29). Ослобођење од апсолутистичке власти монарха изродило се у Робеспјеров терор.

У либералној држави XIX века пронађен је нови одговор на Зимелову дилему – покораване Богињи Разума (Ковачевић 2024: 135-176). Народ, Наука и Прогрес ступили су на стари престо хришћанског бога. Поверовало се обећању да је разум у стању да изнедри форму заједничког живљења која ће одолети сваком будућем историјском невремену. Вера у самодовољност слободе усмеравала је скоро читав век људске наде, схватања, снове и циљеве (Gauchet 2007). На крају је гурнула Евро-

пљане у бездан Првог светског рата. Након окончања војних сукоба, Италијани су први пронашли пут за бекство из окова остареле, измучене, израђаване либералне државе. Бекство живота од некадашњег схватања света, идеала, норми, веровања и предрасуда увек подразумева ризик. Италијани су га весело прихватили. Форма се рађа и стално изнова обликује у глави вође, инстинкт и насиље одржавају је живом, тако је гласио њихов одговор (ибид.:329–345). Дуче као стваралац. Трајало је више од двадесет година. Завршило се бедно, у свеопштој несрећи светског сукоба. На рушевинама Другог светског рата Европљани су кренули у изградњу нове наднационалне форме заједничког живљења. Пронађен је технократски рецепт за враћање благостања и успостављање трајног мира (Ковачевић 2019: 99–195). Трајало је више од пола века. Стасала је нова генерација Европљана као најзаштићенијих, најбогатијих, најразмаженијих грађана који су се до сада обрели у историји. Данас се, међутим, стара технократска форма откачила од живота незадовољних Француза, Италијана, Немаца и Холанђана који на изборима гласају за антисистемске странке, протестују по трговима, у жутим прслуцима ломе излоге у центру Париза (Ковачевић 2020С). Криза. Све креће из почетка.

Попут политичких делатника и велики драмски писци се још од доба античких Грка смело хватају у коштац са загонетком коју је формулисао Зимел. Уметнички инстинкт и машта, то су им главни савезници у боју. Али сусрет два брата непријатеља, живота и форме, одвија се у другачијим околностима и са различитом учесталашћу на две позорнице, уметничкој и стварној. Наиме, док се на заплет, обрт и расплет неке од историјских прича чека деценијама, понекад и вековима, у позоришту се све одигра у свега неколико часова трајања представе. Поредак оживљава на сцени. Постаје смртан, изложен болестима, опасностима. Зависи од људи и њихових одлука. Попут

Макијавелијеве републике, која се у XV веку из вечно-сти вратила у историју, форма представљена позоришном игром на сцени постаје крхка, потенцијално глаци-тељска, претећа или вредна спасавања. Пред публику прво истрчава театарски вишак живота, *Mehr-Leben*. Он се темељној норми која повезује друштво руга, исмева је, одбија да је прихвати, због ње пати, против ње се отворено бори. Потом се у потрази за изгубљеним смислом упушта у најнеобичније заплете. На крају спасава угрожени стари поредак, са њим се немоћно мири, у његовом осветљеном нередом изгубљено тумара, због његових противречности трагично страда, из њега поражен одлази или на његовим рушевинама безглаво креће у изградњу новог света.

Проблем односа живота и форме поставља се на различит начин у времену просперитета и у ситуацији кризе. Нормално и ванредно. На стварној бини политичког благостањем, незапитани умирени живот креће се по шинама свакодневице. У времену владавине норме, оно ванредно, несвакидашње, што изазива и прекорачује меру, *Mehr-Leben*, појављује се само на позоришним даскама. Форма коју је пред гледаоцима у свом *Мизантропу* оживео Молијер била су правила живота под маскама на двору апсолутистичке монархије (Fischer-Lichte 2002: 104–114). Познавати уметност скривања осећања и ставова, умети уочити фине нијансе у понашању других, то је значило повиновати се темељној норми друштва, *honnête homme*. Томе упркос, на бину излази разметљива Алсестова искреност. Вишак живота као шепурење узвишеношћу осећања и правичношћу погледа на свет. Алсестова мизантропија објављује рат норми заједништва. Бунтовник-мизантроп доживљава пораз. Уметник је прво оживео форму, исмевајући је. На крају је ипак спасава шаљући главног јунака у изолацију од друштва.

Тако то изгледа у стабилној и просперитетној Француској Луја XIV. У ситуацији кризе, међутим, за формом се паралелно трага на обе бине. У Атини V века п.н.е. потрага је изродила демократски полис и Есхилову Орестију (Kovačević 2024: 70–79). У Фиренци с краја XV века на бину Града попео се Ђироламо Савонарола који је помешао стварност и уобразиљу умисливши да разговара са Христом и девицом Маријом (Kovačević, Simendić 2020B). Читав град претворен је у позориште. Представа је трајала више од две године. На њеном крају био је фратар који на сред трга гори на ломачи. За то време у театру Макијавели шаље скривене поруке будућем владару језиком комедије, Мандрагола (Kovačević, Simendić 2020A). У међуратној Италији, у часу када грађански рат главну улогу додељује Дучеу, на сцену Театра *Valle* у Риму Луиђи Пирандело из гледалишта изводи шест туробних прилика у потрази за писцем који би њихово посрнуће обасјао смислом (Kovačević 2024: 311–346).

У овом раду разматрамо однос између две позорнице, политичке и театарске, у Савезној Федеративној Републици Југославији. Анализа обухвата вратоломни период кризе и стање у којем власт преузима удобност свакодневице. У испитивању ћемо следити две различите стазе. Прва води преко анализе најпознатијих позоришних забрана у периоду 1944–1990. године. Други пут показује нам својом драмском уметношћу песник Љубомир Симовић.

Самоуправљачи у театру огледала

Зашто се представе скидају са репертоара у СФРЈ? Позориште нема моћ да угрози поредак. Театар је огледало у чијем се одразу види заједница, њене вредности, идеали, илузије, предрасуде, махнитости, грешке и подвизи. Вишак живота, онај што жели ново, испитује гра-

ницу, руга се или буни, у театарском одразу увек остаје изазивачки млад. Форма, *Mehr-als-Leben*, пак, рађа се, стари и умире. Утемељивачи и чувари поретка, некада лепо и силни, у уметничком огледалу временом постају намргођени одрасли, дебели, ћелави, изборани, смешни, саможиви, похлепни или свирепи. На крају се на сцени појављују у лику злокобних стараца који своје истине о човеку, друштву, историји и држави тупо изговарају као празне паролe. Позориште, дакле, узнемирује, буди савест, зато бива забрањено.¹

Театарска школа за револуционаре

Период 1944–56. године у Југославији представља време утемељивања новог социјалистичког поретка. Ванредно. На слици са нових уставних кулиса приказани су слављенички призори револуције, народноослободилачке борбе, јуначких подвига партизана. „После рата, истина, гледаоци много шта нису знали, али били су неми, готово опсењени. Заборављали су страхоте и немаштину, очаравала их је магија игре и нестварна раскош. Мало оних што су знали гледали су, исто тако ћутке у очајању” (Вајцетић 1990: 13). У Народном позоришту у Београду играју се и прве представе. Али то је само покушај да се ситуацији ванредног да привид нормалности, слично као у времену немачке окупације. Зато су режија и глума углавном слаби. Уочио је то песник, Радомир Зоговић, који тврди да је „Позориште народног ослобођења” у шуми на импровизованим бинама изводило Нушићевог *Народној њосланика* уверљивије него

1 „Тешко би било, наима, повјеровати да било што изречено у казалишту може бити заиста опасно по друштвени устрој. Штогод! Али нечиста савјест, друштва или човјека, боји се, и преко разумне мјере, казалишта. Плаши се оног зрцала о којем још говораше Шекспир” (Salem 1990: 12).

што се то чини у Народном позоришту у Београду у миру. „Глумци и режисери 'Позоришта народног ослобођења' схватили су Народног посланика као слику и негацију једне стварности која је изгубила разумност и право на опстанак, али они су ту стварност схватили конкретно, разликујући у њој узроке и носиоце неразумности, схватајући ствар историјски, у процесу, у мјењању. За њих неразумност друштва које Нушић приказује није била знак и доказ 'вјечите људске глупости' или глупости и тривијалности 'вјечитих паланчана' него знак и доказ нечовјечности и неразумности поретка у коме, на начин својствен примитивним малограђанским срединама владају страх и новац, односно друштвени фактори који располажу страхом и новцем” (Zogović 1990A: 63).

У то револуционарно, фанатично, незапитано време стварне приче о злоупотреби великих предатних глумаца узбудљивије су од онога што се дешава на сцени обновљеног Народног позоришта. То су приче о онима који су за време окупације несвесно служили нацистима у њиховој намери да зло заодену привидом нормалности.² Страх, дечија поводљивост, себичност, ситно шићарџијство или нада да се игром може унети мало ведрине у суморне дане Београђана под окупацијом, то су све били разлози због којих су српски глумци наступали у баналним комадима као што су били „Веселаци” или „Централа за хумор”. У ослобођеном Београду управљање светом позоришта преузимају глумци-партизани. На посао долазе у униформама. Ислеђивања, отпуштања, хапшења, стрељања. Заплети се нижу у ритму победничког марша ослободилаца хладних спрам бескрајних нијанси људских слабости и наивности. Глумци и редитељи читав живот зао-

2 Немачким окупаторима није било стало „тек да се играју представе као илузија да се живот нормализује, него и да у тим представама играју најбољи глумци” (Đoković 1990: 41).

купљени претварањем стварног света у узбудљиву игру сада дрхте пред строгим погледима и оштрим питањима. Обрти у тим послератним причама често су усмеравани завишћу, осветничком мржњом неталентованих или суровошћу нових фанатичних верника. Крај је по правилу суморан. У свеопштем револуционарном метежу стрељани су велики предратни глумци Аца Цветковић и Јован Танић.³ Суд доноси пресуду којом Жанка Стокић губи право учешћа у јавном животу (Đoković 1990).

Позоришту је у то време била намењена строго педагошка улога. Поратни драмски писци прихватају став да уметност има за циљ да подучава, подупирући га Гетеовим схватањем према ком „у позоришту највише уживамо ако нас оно увлачи у процес учења” (Stamenković 1987: 12). Један од најмоћнијих тадашњих чувара партијске истине овако је тај захтев предочио уметницима. „Наша позоришта, која су се послје ослобођења јако умножила добила су нову, благородну публику. Она позориште схвата као школу у којој може добро научити шта треба да страсно воли, шта да мрзи и презире” (Zogović 1990B: 60). Драмским језиком причати приче које надахњују, позивају на велика дела. То су у случају послератне Југославије приче о братству и јединству, изградњи друштва у којем се остварују велики потенцијали човека.

3 Не зна се тачно ко је то наредио и како се све тачно одиграло. Један од сведока тог усковитланог доба, тада млади седамнаестогодишњи сценариста, Бранислав Анђеловић, нуди две претпоставке. Једна је да то наредио неко од високих функционера партије, неко „ко мрзи глумце и позориште”. Али могуће је да је даровитим уметницима пресудио и стицај злехудих околности. „У то хаотично време (када су затвори били препуни издајника и сумњивих) могуће је да је неко ко се бринуо о затвору питао свог претпостављеног шта да ради с оним глумцима и добио је одговор: ма побијте те издајце” (Anđelić 1990: 20).

Такав задатак подсећа на онај што га је католичка црква поставила пред театром позног средњег века (Melchinger 1989: 99–113). Наиме, у настојању да изађе на крај са сумњом, својим у то време све опаснијим и жилавијим супарником у боју за овладавањем људским душама, црква од 12. века почиње да посеже и за позориштем. Користи га као још једно делотворно средство, инструмент пропаганде. „Приказивањем библијских збивања и живота светаца или алегоризацијом догматских идеја” желело се „кршћански наук учинити зорнијим и тиме га приближити обичном човјеку” (ибид.: 102). Хришћанске представе средњег века уклапају се у схватање задатка позоришне уметности високих функционера Комунистичке партије у тек ослобођеном Београду. Позориште самоуправног социјализма треба да прибави историјско оправдање револуционарним суровостима и учврсти веру у владавину добра које се препушта „неком далеком, новом добу, у будућности” (Bajčetić 1990: 16). Сви унапред знају како се прича завршава. У хришћанству је то васкрснуће Исусово, у социјалистичкој Југославији изградња новог човека и његовог правичног друштва без класа и државе. Редитељи и глумци имају задатак да кроз уметничку зами-сао на ту истину сваки пут изнова подсећају, без обзира на тему њихових комада. Уколико се од тога одступи следи оптужба за затуцану националистичку назадност и издају циљева револуције. То изгледа овако: „Коњовићев *Кнез од Зеље* какав је даван на поменутој премијери – изразит је пример одвратног коришћења уметности у најреакционарније политичке сврхе... Доиста се гледалац није могао отети утиску (уосталом с пуним правом) да се на београдској сцени распојасала најмрачнија реакција, са свим њеним лажима и обманама, с фалсификовањем свега што је народу и народној историји драго и свето” (Đilas 1990: 58). Након ових речи комад се по правилу скида са репертоара а његов аутор осуђује на уметничко изгнанство.

У позном средњем веку радило се о покушају да се сумњи супростави „објава наука вјере дотада неупотребљеним средствима приказивања, то значи да се критика ушутка сугестијом и фасцинацијом” (ибид.: 103). Потреба за приказивањем била је важнија је од самог садржаја приказивања. Али ствари су се ипак отеле контроли. То се увек деси, научили смо то од Зимела. Пробуђени вишак живота који прескаче границу. Незајажљива људска жеља за игром гурнула је у једном часу живот у вратоломни плес са његовом дотадашњом хришћанском формом. Потом је стигла сумња која се с временом изродила у бунтовништво. Са сумњом и надом се увек рађа и прилика за право позориште. На њу се строгој и озбиљној средњевековној Европи чекало столећима. У СФРЈ се театарски *occasione* појавио много брже.

Издани свиј у театарском огразу

Уставне архитекте СФРЈ су већ након првих превратних револуционарних година успеле да пронађу пут за бекство из ванредног. Несвакидашње бекство, додуше. Заједница слободних произвођача и грађана (Kardelj 1980). На социјалистичком путу „одумиру” наслеђене анахроне форме грађанске државе, класе, нације, све оно што зауставља људску еманципацију. Самоуправљање као начин живота слободних људи. На крају пута активно учешће у политичком одлучивању одвијаће се у одсуству унапред задате норме, као код античких Грка, под ведрим небом. Самоуправљање ће обухватити сва сложена питања економског, социјалног и културног живота модерног друштва. Долазак на одредиште представља историјску нужност.

На слици са позоришних кулиса која омеђује ту несвакидашњу позорницу налази се, дакле, идеологија социјалистичког самоуправљања. Тај нови необични

одговор на питање о добром, правичном и лепом с временом се урезао у мисли и душе људи. Југословени су полетно прихватили оно што се на слици њиховог заједничког света видело у првом плану. Били су то призори ослобођеног живота радника инспирисани Марксовом теоријском критиком грађанског друштва и практичним искуством европских револуција из 1917. и 1921. године у изградњи републике савета као алтернативе поретку модерне либералне државе (Samardžić 2024: 61). Нова уставна форма успела је да умири живот, пружи му заборав, благостање и сигурност. У периоду 1956–1964. просечан БДП био је 8% док је од 1956. до 1972. био 6% (Gibbs 2009: 50). Значајно су унапређени системи образовања, здравља и јавних услуга. Дужина путева повећана је 57 % између 1965. и 1988. (Berend 1996:1999), животни век је повећан за једну петину у поређењу са предратним стандардима (ибид: 204), док је неписменост становништва смањена за скоро половину (ибид: 204). По целој земљи установљени су раднички савети са званично прокламованим циљем да омогуће радницима управљање економским активностима, укључујући школе, болнице и јавне службе (ибид.: 97).

Били су то само неки од успеха који су обележили прве деценије власти Савеза комуниста. Баш у тим успесима треба тражити објашњење због чега су Југословени тако безбрижно прихватили и други идеолошки слој слике са уставних кулиса, лењинистички концепт политичке авангарде (Samardžić 2024.: 62). Према тој замисли, наиме, социјалистичко друштво и држава само су прелазно стање на путу изградње комунистичког поретка. Монопол на тумачење истине припада Партији и њеном вођи. Функционери строго контолишу револуционарни процес убрзавајући долазак друштва на његово рајско одредиште. Све док је југословенски управљачки систем давао добре резултате, већина његових корисника лако-

верно је прелазила и преко трећег слоја на слици са позоришних кулиса, који су теоретичари државе и права означили као стаљинизам (ибидем). Радило се, наиме, о обећању права на самоопредељење до отцепљења. Призори са тог дела сценографије уверавали су да је крајња могућност отцепљења једини поуздани начин да се мали народи заштите од хегемоније оних великих. Једном када криза натера Југословене да тај прећутани а кључни елемент свог уставног поретка заиста почну да користе као оријентир за деловање држава ће потонути у амбис грађанског рата. Али до тог тренутка ћемо тек стићи.

Сада подсећамо на наш основни наум дешифровања односа између две позорнице, уметничке и политичке, у СФРЈ и у помоћ зовемо италијанског филозофа који је пренео Зимелов проблем у област проучавања драме и позоришта. Адриано Тилгер (*Adriano Tilgher*), тако се зове (Tilgher 2013). Ево шта он каже: „Живот сам ствара своју форму. Она у том часу представља његово ослобођење, откровење, али му с временом постаје препрека зато што га више не изражава; не изражава га зато што га не разуме а не разуме га због онога што је живот постао послуживши се њоме.” (ибид.: 49) Искористивши своју нову уставну форму самоуправног социјализма живот у СФРЈ се променио, постао је нешто друго. О томе како се то одиграло обавештавају нас проницљиви посматрачи друштвених и политичких прилика у превратној 1968. години (Arsić, Marković 1985). „Друштво раскида са многим догмама. Некадашња велика парола обучена је у ново рухо: *Више се не живи само за суџра, живи се и за данас или, њре свеја, за данас!* Свакодневица постаје у тој мери важан параметар да се по њој, или претежно по њој, почињу мерити смисао и досег социјализма. Тако су на подлози 'атеизације' свакодневног живота и отварања земље према свету и југословенски грађани почели да партиципирају у *миџолоџији њзв. модерној живоџа.*

Свакодневни живот се нашао под ударом нове естетике: рекламе, моде, забаве, масовне културе. Појављују се први аутостопери, купују телевизори и веш машине, путује се у Трст по шушкавце и фармерице, организују гитариаде и избор лепотица, носи дуга коса, рекламира лиценцна крема за сунчање 'Delial'" (ибид.: 26). Сити и размажени живот самоуправљача у фармеркама и шушкавцима. Распојасане жеље, пробуђена знатижеља, живот сања нове снове и граби ка другачијим циљевима. Студенти и смелији универзитетски професори '68. дижу глас против једноличне досаде представе о самоуправном социјализму. Благостањем осокољени, младалачки самоуверени, детиње разиграни академски *Mehr-Leben*. Био је то ведри покушај да се врати младост уставној форми, да се она некако оживи, да јој се кроз игру избришу све видљивије старачке боре.

Шта се дешава са позориштем у то време? Користећи се слободом која полако почиње да се помаља кроз кулисе једнопартијског поретка, театар од 1960-тих година почиње служи као „инструмент опомене“, средство за „приказивање правог стања ствари у друштву и историји“ (Stamenković 1987: 15). Игра на уметничкој сцени почиње све оштрије да одудара од карневалских призора свепштег оптимизма у јавном животу. Са једне стране, на бини политичког револуционарни спектакли, уличне светковине, театрализација друштвеног живота, са друге, на бини уметности песимизам због апсурдности човековог положаја у свету. Позориште као „облик социјализације скептичког искуства“ (ибид.: 16).

Тих година у одразу театарског огледала појавили су се први пут људи који припадају изданом свету, склупчаном у мраку иза кулиса социјалистичке сценографије. *Кад су цвећале џинкве*, представа по тексту Драгослава Михаиловића у режији Боре Драшковића скинута је са репертоара ЈДП-а. Распричани вишак живота који умет-

ник смешта на позоришне даске отишао је предалеко. „Ви сте гори од Немаца” изговара Љупчетов отац када дођу да га воде на Голи оток. Тачније требало је то да изговори, тако пише у сценарију, али он то ипак не чини. Велики глумац се уплашио. Љубиша Стојановић је „само рекао ’Ви сте гори...’ и ућутао”, није успео да превали реч преко уста, сазнајемо од присутних те вечери (Davidšo 1990: 94). Драмски писац је заронио у најдубљи мрак одлуке, онај из ког ниче сваки нови поредак у историји, социјалистички, либерални, апсолутистички, тирански или тоталитарни. Тамо је угледао суровост и неправду учињену онима који су се у часу Брозовог обрачуна са Стаљином нашли на пораженој страни. Вишак живота затрчао се преко црвене линије, али ће се убрзо вратити назад, погнуте главе. Још увек је било рано.

Чувари поретка су увређени. „Који Немци? Јасно, нацисти. Према коме су окупатори били бољи од нас комуниста, на које се односи ово ’ви’? Према драматизацији романа *Кад су цвећале тикве*, реч је о онима које ви зовете ’ждановцима’ а ми ’информбироовцима’ који су 1948. године издали као комунисти своју партију, као грађани своју земљу, а као људи – прогрес независности и слободе” (ибидем). Али најважнија осуда стиже од главног протагонисте са бине политичког, самог Броза, који у једном говору каже „Ево, на пример, недавно сте ви видели, ту неки комад, казалишне неке тиквице, *Како цваће тикве*, али та његова тиква, који је то писао, не цвате, јер она је, изгледа потпуно гњила, и тако даље... где се блати наш друштвени систем, где се хоће на сваки начин да се наше друштво прикаже као друштво које не ваља, то јест да није то оно шта би требало да буде” (Broz 1990: 101–102).

Две бине, света политичког и света уметности, више не раде у дуету на остваривању истог циља. То је било ново. На једној се од стварног живота у социјалистичком

друштву бежи док се на другој све отвореније приказују његове апорије. Уверљивост на једној сцени значи шмирање на другој. Као на прелазу из средњег века у модерну епоху католичка црква и позориште, партијски тумачи истине у Југославији и уметност кренули су супротним странама.

Ни драма Александра Поповића, *Друџа враџа лево* неће опстати на сцени. Духовити уметник у одразу театарског огледала чуваре самоуправног поретка приказује у гротескном лику родитеља Оце и Божије (Роровић 2001). „Оца: Наш циљ је добар. Божија: Али средства су нам рђава. Оца: Оправдаћемо их добрим циљем” (ибид.). Изгубили су контролу над својом децом, која „више не удишу” оно што њихови родитељи „издишу” (ибид.). „Оца: Па ми смо их тукли изнутра, у мозак, то споља не остаје... А ми смо се рађали с барјаком на кољу! На кога су се они уметнули кад су тако млитави, слепи, неми и глуви!” (ибид.). На сцени је несклад између развратне, безглаве игре младе генерације (глумци са скочигузима) и њихових корумпираних родитеља који малограђанску удобност претпостављају некадашњим идеалима револуције.⁴ [4] Само сила може спречити да се тај неред претумба у нешто исувише опасно. У помоћ владајућој догми притрчава одани теоретичар позоришта. „Очигледно је да су *Друџа враџа лево* много више покушај сценске илустрације домаће варијанте филозофско-политичке тезе о ’беспоштедној критици свега постојећег’ него драма која извире из нашег живота... То је драма неприхватања социјалистичког самоуправног друштва. Није исто јасно шта аутор нуди будућности ове земље,

4 „Љубомир Драшкић почиње пробе. Прави се декор, костими. Приближава премијера. Комад је очигледно комедиографска слика 1968. године и улоге оних који су ту годину угушили. Сукоб генерација – младих и старих, леве и не више тако леве позиције” (Ćirilov 1990: 93).

али могуће је да његова критика утире пут снагама бирократског етатизма или буржујске контрареволуције. Трећег нема” (Poročić 1990:108).

Али то је само глас човека који не види, не сме или не жели да види да му је брат или отац опасно бољестан, па га охрабрује да весело настави по старом уместо да га пошаље код лекара. Али даровити позоришни уметници увек отворено говоре о болести и близини смрти заједничког света. То им је позив. Они пре осталих виде стварне узроке болести. Упозоравају. Када се о тачности њихових увида осведоче и они који су их најгласније осуђивали тада је већ касно. Живот на стварној бини политичког већ је безглаво кренуо у потрагу за новом формом, рушећи у дивљачком бесу све пред собом на шта наиђе. У том часу опомена је излишна. Тражи се нови путоказ, паралелно на обе бине, уметничкој и политичкој.

Јама и криза

Криза. Огољена је након смрти главног протагонисте у представи о самоуправној Југославији, Броза. Већ почетком 1980-тих година радикално се мења однос Југословена према три идеолошка слоја слике са прочеља њиховог заједничког света. Први слој, онај што прича причу о радничким саветима, постаје само спољашњи украс система у дубокој кризи. Све мање је оних који идеју самоуправљања узимају за озбиљно. Попут Макијавелијевих Фирентинаца који се препуштени похоти, љубопитљивости и славољубљу безбрижно оглушују о савете свештеника, својих некада неприкосновених католичких водича кроз лавиринте овоземаљског живота, Југословени 1980-тих више не хају за одговоре марксиста на питања о човеку, држави, друштву и историји. „После неког времена, привид се распада. Нико не верује у бедне

театралије, остатке лажних украса, привиђења некадашњих појава”, уочио је тих година професор Факултета драмских уметности (Bajčetić 1990:16). Пред очима људи остаје само огољена стварност, а она више чак и најтврђим, најистрајнијим верницима не говори у прилог неумитности историјског пута ка стварању друштва без класа и државе. Након Титове смрти пољуљана је и вера у други идеолошки слој са слике на позоришним кулисама, онај лењинистички. Сумња се, наиме, обрушила на идеју политичке авангарде која се појављује у лику високих функционера партије и усмерава путовање ка рајском одредишту. Паралисани управљачки систем више није у стању да својим корисницима обезбеди добре резултате, у томе је сада основни проблем. Економска ситуација се нагло погоршава. Једино се још верује у трећи елемент са слике, онај инспирисан Стаљиновим учењем, о праву малих народа на самоопредјење до отцепљења. Вера очајника. Из ње се не рађа разумна визија будућности, већ мржња према другоме. Начело самоопредељења народа остало је једини преостали оријентир збуњеног живота на бини политичког. Али тај оријентир више није заједнички, југословенски народи га различито тумаче. Оријентир за пут у провалију. Бескрајни правни и политички спорови у тумачењу федералне природе устава не доносе решење, не враћају изгубљени спокој (Samardžić 1990, Đinđić 2010). Да би ствар могла да разреши – сила мача је оно што се сада осећа у ваздуху. Драмски уметници баш такво трагично осећање света сада претачу у своје дело. Изговарају реч која преноси горку истину, реч коју друштво још увек не успева да формулише али чијег се значења инстинктивно плаши.

У позоришним текстовима тог доба враћа се поново нада у историју. Али од историје се очекује „више него што је она у стању да пружи” (Stamenković 1987: 15). Није то више она стара вера коју је једном делила велика

већина Југословена, вера у неумољиви ход историје ка царству једнакости, слободе и разума. Сада тумачи у прошлости траже аргументе за одбрану својих посвађаних схватања света. Одговори које проналазе су противречни. Уместо наде у остварење визије радничких република из историје сада долазе злехуде претње.

Уметник у то време чује рушилачки, побеснели, очајни крик живота у лику деце у некој далматинској забити. Стари поредак немоћно посрће. Новог још увек нема. *Голубњача* Јована Радуловића у режији Дејана Мијача из 1982. године.⁵ У злехудом одразу театарског огледала остарела форма појављује се у лику људи из села. Њихова заједничка кућа остала је без прозора. Сва врата су замандаљена. Ново, оно што долази из света, не може да уђе. Оно старо што је остало из историје само подстиче безнађе, распирује мржњу.⁶ Говоре језиком старачке чамотиње. „Магарци... Благо њима. Одлетише за магарицом... Они кад остаре могу јебати... Човек је најгори створ” (Radulović 2008). На сцени су и попови, црква. Присећају се Лазара и Косова. Али у том говору о завету има нечег што узнемирава уместо да подсећа на заборављени оријентир. Ту је и народни херој. Речи сеоског учитеља претворене су у флоскуле. „Другови сељаци... Треба да заборавите стари језик, старе мржње, морамо сви заједно да се боримо за новог и праведног, једног правог народног човјека” (ибид.). Сада су

5 „Радња се одиграва у изолованом свету, неокрзнутом друштвеним прогресом, притиснутим грчевитом борбом за голи опстанак, у суровом пределу наомак једне од оних крашких јама – масовних гробница усташких жртава из прошлог рата” (Stamenković 1987: 27).

6 „Са становишта заједнице којој припадају њихови поступци су спонтани, природни, једино могући. Али када их посматрамо са стране, јунаци личе на гротескне, апсурдне лутке које покреће конач митске прошлости која, опет, може да превлада једино у неповољним оквирима” (ибид. : 28).

те опомене далеко од живота, немоћне да усмере жеље и надања људи. У театарском одразу налази се и јама Голубњача у коју су усташе бацале заклане рођаке сељака са бине. „Пунила се Голубњача и гутала све што смо имали најлепше, најумније, најпоштеније...” (ибид.). Све то распирује децју мржњу, храни им уобразиљу нечим свирепим и безумним. Дечаци одсецају мошнице овну и бацају га у јаму међу кости својих покланих рођака. „Заклаћу те као усташу и бацити у Голубњачу ако ме не послушаш... Ајде реци 'смрт усташама'” (ибид.), тако између себе разговарају ти сабласни клинци на бини. На крају један од њих легне на гранату коју претходно детонира.

Театар огледала. Истина у одразу. Луиђи Пирандело тврди да човек тај одраз не може да поднесе. Пљуне огледало, па згрожен настави даље или само беспомоћно плаче. *Il dramma di vedersi vivere* (Tilgher 2013: 21). Згрожени су након Голубњаче и југословенски комунисти. Представа је забрањена. „Одлука се доноси и због могућности манипулације представом у циљу њене злоупотребе од стране непријатеља наше савремене социјалистичке самоуправне стварности” (Саопштење збора радника драмског центра Српског народног позоришта 13. децембар 1982). Љути су и новинари – чувари догме. Узнемирава их слика њиховог јучерашњег удобног света који се сада на бини руши. „'Уметничке' протезере 'Голубњаче' на позорници психијатри би лако сврстали у садисте, као што их и ја мирне душе лако могу да сместим у реакционаре – најблаже речено” (Čiplić 1990: 164). Али ту је и одмеренија реч писца-комунисте који се такође залаже за забрану представе. Комунизам није никакав театар, самоуправљачи нису глумци, нема маске ни изданог живота који се скрио испод ње, у то убеђује забринути Перо Зубац. Позива се на Андрићевог Омер Пашу Латаса који покуша да придобије представника народа Богдана Зимоњића. „Ту је суштинско питање о којем ми

комунисти морамо да мислимо: 'Е, онда знај, Богдане, не стоји пред тобом Омер Паша... него Мићо Латас из Јање Горе' па се онда вичним покретом, који ја нећу да урадим, прекрсти и скине фес. Ми комунисти тако не можемо разговарати" (Zubac 1990: 172).

Маске су ипак пале. Самоуправљачи су се на крају у дивљем метежу залетели у братоубилачки рат. Некадашње позоришне кулисе са сликом на којој се види будућност друштва без класа и државе запаљене су. На бини политичког остало је сећање на усташке јаме из Радуловићевог комада.

Поредак и промена у театру песника

У позоришном огледалу Љубомира Симовића функционери Комунистичке партије не виде јасно сопствени одраз. Зато и не забрањују његове комаде. Па ипак, баш Симовић својим суптилним, паметним језиком прича најверљивију причу о узроцима и току болести света самоуправног социјализма, тог необичног театра у којем је скоро пола века учествовала читава једна земља и у којем су чувари партијске истине били режисери и главни глумци.

Хасанајница и вишак живота

Године 1973. уметник ће кроз пукотину на фасади самоуправног поретка угледати девојку заробљену обичајима једног старачки строгог света (Симовић 2008А). Волела је лепог, префињеног имотског кадију а удали су је за Хасанагу, амбициозног човека без скрупула и племенитог порекла. На древним позоришним кулисама њеног света стајали су призори из Курана. Према тим њиховим правилима о избору брачног партнера не одлучује љубав, већ рачун, споразум између глава породица.

Тако је Хасанагиница била приморана да напусти свет склада и чисте љубави. Али у свет одраслих, ипак, никада није прешла. Верност према свом кадији пренела је на Алаха и старе обичаје. Живела је чедно, Хасанаги после седам година родила сина. А онда ју је он отерао, одвојио је од детета.⁷ Својеглави, хировити, бахати вишак живота, *Mehr-Leben*, обрушио се на њено детиње схватање обавеза, брака и љубави. Одрасти значи прихватити нужност промене, покушати да јој се дорасте довитљивошћу, памећу, смелошћу. Све то говори нам уметник. Хасанагиница остаје пасивна и зато страда.

Кафана и йромена

У Фиренци с краја XV века Макијавели је кроз пукотину на сценографији поретка свог Града видео Спартанце и Римљане (Machiavelli 1985). Једни уједињени Ликурговим законима, осам векова ништа не мењају. Други немају генијалног законодавца. Подељени су на народ и племство. Из поделе се стално рађају нови сукоби, неред и грађански ратови, али и све савршеније установе којима се Римљани прилагођавају хировитим захтевима доба. Спарта у првом судару са светом и историјом пропада. Рим постаје свемоћно царство непролазне славе.

Када Симовић 1974. године поново погледа кроз ону исту пукотину на кулисама самоуправног театра угледаће

7 „Хасанагиница испашта зато што се њеном мужу учинило да су њој патријархални обичаји важнији од њега; истина је не само суровија него неподношљиво иронична у свом поимању страха и дужности супруга мужа и поредак вредности посматра као нераскидиву целину. Ага је стуб социјалног система и драговољни инструмент репресије; легализовано насиље има Агино име” (Gordić Petković 2021: 278).

људе са маргине друштва који своје једноличне дане проводе у кафани „Шарган” на периферији Београда (Симовић 2008Б). Љуте се на свет и његове неправде, од њега немоћно зазиру. Истовремено од света очекују чудо које ће их ослободити терета суморног постојања. За последне југословенске револуционаре чудо у које су поверовали било је изградња друштва без класа и државе. За Симовићеве јунаке чудо су сасвим обичне животне ствари, престанак бола у зубу, бразлетна коју љубавник својој драгој даје из љубави, веш машина и удобност малограђанског живота, безбрижна шетња Кнез Михаиловом. Али просјак који у комаду чини чуда унесређује људе уместо да их ослобађа муке. Нико на крају не добије оно о чему сања.

И за Макијавелија Фортуна игра важну улогу, али она одређује само половину човекових дела (Machiavelli 1998: 166). Чудо за Фирентинца значи наглу, неочекивану, промену, изненадно обртање неухватљивог живота. Па ипак, како год хировите биле са променама се човек може носити, тако је мислио тај ренесансни Фирентинац. Потребни су знање, смелост и добар план.⁸ Југословенско пак друштво које је драмски писац угледао својим уметничким оком остаје заточено у киши иза решетака периферијске кафане немоћно ишчекујући чуда.⁹ Када одатле изађу на светлост ведрога сунчаног дана уплашени људи склониће се под стреху смртно завађених схватања света.

8 Срећа је као плаховита река која када се разбесни поплави равнице, обара дрвеће и зграде. „Па иако су те ријеке такве, не значи то да се људи у мирна времена не би могли осигурати бранама и насипима, те да последице, кад набујају, или отеку неким одводом или им силина не буде више ни толико разуларена ни толико разорна” (Machiavelli 1998: 166–167).

9 Добро је примећено да „Шарган” „није само географски и социјално маргиналан, већ је, истовремено, као простор близак гробљу и ђубришту – потенцијално нечисти простор између овог и оног света” (Pešikan-Ljuštanović 1999 : 50).

Сйварно и измаишано у времену ванредној

У окупираном Ужицу прве године немачке окупације сви носе маске страха, понижености, беса и мржње. У град долази путујуће позориште Шопаловић (Симовић 2008С). Каква је у рату улога позоришта? „Позориште је позориште, а живот је живот, и једно са другим нема никакве везе”, објашњава уморни Василије Шопаловић (ибид.). Али Василије је човек порушеног грађанског света нормалности у којем је свако радио свој посао, пекар пекао, глумац глумио, а граница између два света била јасно видљива. Баш због тога у ванредном, у рату, Шилерови *Разбојници* у његовој режији делују неубедљиво.

Али девојка и батинаш, случајни сусрет поред реке, на месечини, то је нешто друго. Право позориште. Све одједном постаје истинито. Девојка глуми како би спасила сопствени живот. Успева. За њеног младог колегу Филипа Трнавца, међутим, граница између позоришта и стварности је изгубљена. Међа између две бине, света политичког и света драмске уметности, ишчезава. У рату чак и они што у позориште никада нису крочили сами постају јунаци пустиловина у којима се ради о безобалној свирепости, људској доброти, изборима што воде у смрт или доносе спас, о кукавичлуку, херојству, жртви. Тако је то било у окупираној Србији под нацистима. Тако је то било и у тек ослобођеној земљи када се на ратним рушевинама са фанатичним револуционарним жаром кретало у изградњу новог поретка људске једнакости. Ванредно. Некадашњи глумци постају публика. Симовићев Филип то не прихвата. Хоће да учествује, да глуми. Херојство. Пробуразио је дрвеним мачем тиранина, преузео одговорност од које глумац не може побећи и уздигао залутали живот Ужичана до његове театарске истине.

Мий и їенеалоїїја їолийїике

Крајем 1980-тих година Симовић преузима на себе задатак да оно давно прошло уметношћу учини животним јуче. У *Боју на Косову* загонетку односа живота и форме песник представља кроз трвење између чињеничног, коначног, пребројивог са оним вечним и небеским (Simović 1989). Мит се публици обраћа владарским језиком двора. Али своје разлоге имају и Рибарица, Водоноша, Пиљарица. То су аргументи живота, оног свакодневног што мора пажљиво да рачуна, мери и одмерава како се не би утасио.

Пролазно, оно што пропада и умире, са једне, и мит, оно вечно, са друге стране. Између два стара брата непријатеља, (fr. *frères ennemis*), напетост ишчежава само када се кроз раздвоје. Али баш тада, када сваки оде на своју страну, живот постаје бесциљно врзмање, а мит празна апстракција која се лажно шепури далеко од стварних проблема друштва. Уметник овај пут није успео. Било је то време у којем је на стварној бини политичког стари косовски завет осветљен исувише јаким рефлекторима једног посрнулог доба (Čolović 2017: 386–389). Претворен у кич мит је унесређио и поразио свакодневни живот. И на крају Симовићеве драме мит је смрвио живот. Уместо људским, врцавим језиком пијаце Праља, Пиљарица и Водоноша сада проговарају аветињским језиком побијеног двора. На почетку комада убедљива, Праља сада говори као да је и сама један од јунака са кнежеве вечере. Њене речи одједном звуче неуверљиво. „Зар и тај Бајазит нема главу на рамену?/ И зар нико од нас нема ни руку, ни сабљу? /Треба ли мртав Обилић да устане,/ да мртав брани наше куће и цркве/... Зар је сад Србија јечам у турском џаку?” (Симовић 1989). Млекарница се патетично надовезује „остасмо без дома и без гроба”. И Водоноша се поражено придружује јадиковци.

„Куда ћемо, по хладном и мрачном свету,/ без Лазара, као без одеће,/ без Лазара као без очију? / без Лазара ко без крила и корена?” (ибид.) Живи су се придружили мртвима. Откачивши се од живота, мит је постао увређена прошлост немоћна да пружа путоказ у смутним временима. Остављен без форме живот се свео на јалову јадиловку остављену без штита уметности.

....

Током 1990-тих година живот на српској бини политичког пијано тумара међу рушевинама ванредног. Одсуство форме, мере и границе. Ишчезли оријентир. Не постоје више стабилне позоришне кулисе чије би поруке усмеравале жеље, схватања, снове и надања обезглављеног живота. Представа је хаотична. Кржави обрт у причи о самоуправном социјализму. Неки спретни људи преко ноћи су стекли богатство и моћ. Остали су се попут мрава којима је бахато дете ногом порушило мравињак растрчали на све стране, сударају се, иду у групама или сами, изгубљено трче или уморно вуку корак по крхотинама свог некадашњег заједничког дома. Свет окреће главу од унесрећеног народа. Само ретки долазе тих дана у Србију. Међу њима и једна аустријска луталица. „Нешто ме је вукло да завири из огледала, терало ме да отпутујем у ту, сваким чланком, сваким коментаром, сваком анализом непознатију и истраживања или чак само гледања, све достојнију земљу” (Handke 2020), записује. Кроз пукотину на фасади новог поретка уједињене Европе угледаће Србију као „огромну собу једног сирочета, да једног сиротог напуштеног детета” (ибид.). Изгледа као да је том сирочету, чију је тужну собу уметник видео на бини, Фортуна заувек окренула леђа. Кују се планови и пропадају један за другим сви покушаји за смену режима који је земљу повео у рат, сиромаштво и безнађе (Antonić 2002). Онда је Макијавелијево *occasione* ипак однекуд изненада долетело и то баш у часу када је

изгледало да се онемоћали, понижени, измучени живот више никада неће попети до нове форме.

Даровити харизматични филозоф и паметни сми-рени правник успевају да освоје власт и крену у изградњу поретка слободе. Двоглави Брут, утемељивач републике. Смернице за учеснике у представи на републиканској позорници политичког одређују устав и закони. Постоји и јасна подела посла, једни су редитељи, други глумци, трећи сценаристи, четврти костимографи, пети се брину за музику, а шести за обезбеђивање финансијских сред-става. Тако изгледа представа у модерној либералној држави, на све стране ограничења и кочнице. Но доћи до те станице на којој пише грађанско друштво, *bürgerliche Gesellschaft*, коју је Хегел називао правна и управна држава, није лако. Потребно је време да се из бездана ванредног нађе пут ка нормалном. Али у то време људи у Србији исувише су жељни нормалности. Прозаич-ност схваћена као услов мира и стабилности, очувања поретка. У јавности, на бини политичког, грчевито се бежи од свега необичног, крајпуташког. Страх од нових обрта усмерава деловање. Чежња за обичним, уређеним предвидљивим, стабилним. Жеља за досадном причом која не подсећа на рат и санкције. Али у наступима нових јунака на јавној сцени има нечега усиљеног. Претеривање у нормалности. Површно подражавање комада који се играју на театарским сценама уређеног западног света. Новинари постављају питања агресивно и нестрпљиво, имитирају своје америчке колеге. У политичким еми-сијама више нема разбарушених интелектуалаца, књи-жевника, филозофа, историчара. Ту су сада стручњаци за различите, све ситније испарцелисане, домене зајед-ничког живљења – експерти за медије, безбедност, еко-логију, саобраћај, изборе, кампање, међународне односе или неку другу тему која се нађе на репертоару. Главну реч воде специјалисти за нову технократску Европу,

посвећени проучавању функционисања наднационалног савеза држава који је свој врхунац доживео баш у часу распада Југославије.

Али где се налази извор тог новог поретка? Који му је темељ? Од чега је сачињен лепак који повезује људе и омогућава заједничко живљење на бини? Политичари, новинари и научници из друштвено-хуманистичких области у то време свесно занемарују питање. Одложити га све док нормалност трајно не потисне сећање на ванредно, то је стратегија. Али за драмске уметнике питање извора заједничког живљења увек остаје оно најважније. Због тога Симовић и након успостављања републике наставља да тражи пукотину на фасади новог поретка. Када је пронађе кроз њу ће у мраку опет видети Косово, свет великог јунаштва, племенитих мисли и херојских дела. Решава да своју драму напише из почетка (Simović 2003).

Опет је ту тензија између живота и мита, али живот који уметник сада слика много је овог пута жилавији, отпорнији, одлучнији у заштити свог овоземаљског света. „Питам се само колико ће вас бити када се будете враћали са Косова” (ибид.), пркосно, већ на почетку комада испраћа војнике она иста Праља, наговештавајући да се овај пут неће предати до краја. На бини више нема слепог монаха и сликара. Оно најлепше из разговора на двору између Лазара, Обилића, Косанчића, Бранковића и Милице сачувано је, али скраћено, сведено на праву меру. Језик мита и језик пијаце овај пут се до краја боре као два косовска коњаника који и после неколико удараца копљем успевају да остану на коњу. Нема више Косовке девојке и њене осуде живота, оног што жели да настави да иде кроз историју неким путем, којим год, али само да се не угаси. Загонетка је овај пут сачувана у својој непролазној лепоти. Обичан свет пита се на крају ко је на Косову победио ако су оба цара погинула. „Питала сам кнежеве, питала калуђере, / али ни кнежеви ни калуђери

не знају” (ибид.), говори жена која поред себе води мужа осакаћеног у боју. Питање односа живота и форме за њу добија облик турског динара. Без њега нема шарана којег би да купи на пијаци. Па ипак, „око светог Лазаревог тела / гори и дими се толико кадионица, / као да Лазара носе у облаку” (ибид.). Остаје тајна.

Устав и закони нису довољни за успостављање поретка слободе, схвата то велики песник. Нешто претходи, нешто одлучујуће, а шта је то тачно, то треба истражити на позорници уметности. То је задатак драмских писаца. Да добри закони нису довољни за стварање републике знао је и Макијавели.¹⁰ Зато су се обојица, песник и филозоф, и упустила у пустоловину одгонетања тајне политичког, свако у своје време и на свој начин додуше, један наоружан уметничким инстинктом други логиком и маштом. Пре него што заједничко живљење стане на шине досаде аутоматизоване свакодневице потребно је доносити одлуке, оне политичке којима се не може предвидети исход. У сфери људских ствари принцип лежи у ономе који дела, односно бира (Henis 1983: 39). То је простор одлуке о томе шта у животу има значаја и вредности. Ради се увек о избору између више добро образложених алтернатива у одсуству поузданих критеријума истине.¹¹ Одлука о Граду још од времена античких Грка значи прихватање ризика да се трагично погреша, да се упркос блиставој памети и честитим намерама заједница

10 Ако су људи искварени, подсећа Макијавели, не помажу ни добри закони „ако их није донио нетко тко је кадар изнимном снагом постићи да се они поштују све док се људи не побољшају, што не знам да се икад догодило и било могуће да се догоди” (Machiavelli 1985: 183).

11 „Политика је много опипљивија од науке јер се састоји од јединствених ситуација у којима се човек, хтео – не хтео, изненада нађе. Зато је то област која нам најбоље допушта разликовање бистрих глава од шаблонизованих” (Ortega i Gaset 2013: 136).

гурне у провалију. Такав ризик прихватају само најплеменитије, најсмелије и најпустоловније природе, они који зарад добра државе на коцку стављају углед, спокој душе, здравље па чак и сам живот. Таквима Макијавели кличе чак и онда када не успеју, због грешке или просто зато што им је Фортуна окренула леђа.

Даровити филозоф убијен је на улазу у зграду Владе Србије. Био је то сурови обрт у представи о изградњи српског поретка слободе. Оставши на бини сам, без свог старог друга са Института за филозофију и друштвену теорију, паметни правник није био у стању да сачува устав и успостављену републику. Повукао се са бине израђаван и поражен. У републици се греша баш зато што не постоји једна памет и воља која усмерава све остале. У ваздуху увек виси опасност да се направи погрешан избор који ће грађане гурнути у анархију или их бацити у загрљај самовоље једног човека. Након дванаест година живота у слободи, због погрешних одлука и стицаја неповољних околности републику ће на српској бини политичког поново сменити тиранија.

У шеаџиру тиранина-јајаца

Тирани могу бити велики глумци. Такав је био Пизистрат. О његовој маштовитости, смелости и дару сазнајемо од Аристотела (Aristotel 1997: 45–49). У свом првом великом наступу на бини полиса појављује се израђаван, „говорећи како су му то страначки прваци учинили, нагнавши тиме народ да му, као што је Аристион предложио, додели телесну стражу” (ибид.: 45). У ствари, сам је себе исповређивао како би задобио симпатије Атињана. Видимо га и како се после једног од прогонстава у град враћа на колима у пратњи жене прерушене у богињу Атину. Била је то ћерка једног од његових политичких супарника, али су људи опчињени свечаном

узвишеношћу театарског призора поверовали да је сама богиња позвала Пизистрата натраг у град.¹²

И Јосиф Висаринович Стаљин био је глумац највећег калибра (Ovseenko 1989). Они који су га упознали тврде да је у личном контакту био неодољив, топао, отворен, друштвен, искрен. „Како је време одмицало, лицемерје је постало његова друга природа. Свака маска, тако је изгледало, одражавала је његову суштину. Деловао би као само још један из банде, постојани чувар части Партије или свемоћни вођа. Стаљин је толико добро улазио у сваку од ових улога да је он сам почео да верује у ту слику” (ибид.: 46). Успевао је да опчини чак и оне најдаровитије међу посматрачима људи, велике писце попут Андреја Жида (*André Gide*) и Бернарда Шоа (*George Bernard Shaw*). Шо га описује као комбинацију папе и војног маршала. Временом је постао ненадмашан и у редитељској улози. Проницао је у све најмрачније тајне усмеравања јавног мишљења. „Научио је како да створи снажан, бучан ефекат. Већ је знао да успех комада изискује наглашавање контраста између светлости и таме, доброг и зла. Током намештених суђења ’презреним непријатељима народа’ новине би преносиле причу о херојским авионским летовима на дуге дистанце или о не толико херојским достигнућима радничке класе” (ибид.: 47).

Тиранима је кроз историју било потребно далеко више глумачког и редитељског дара него што је то случај са протагонистима представа у уређеном грађанском свету у којем устав, закони и стари обичаји строго санкционишу сваки исувише разбарушени наступ на позорници политичког. Али тиранин који је након слома петооктобарске републике завладао српском позорни-

12 „Пизистрат се возио на колима, док је крај њега стајала жена, а грађани су их дочекали падајући на колена и чудећи се” (Aristotel 1997: 46).

цом политичког није ни Пизистрат ни Стаљин. Није ни Цезар ни Калигула ни Хитлер. Његова глума и режија су банални. Комади које изводи не би били прихваћени ни у најзабаченијем аматерском театру у провинцији. Одсуство талента, спонтаности и маште. Све што ради на сцени изгледа неуверљиво. Радовање, туга, брига, претње у свему томе би чак и човек без имало позоришног искуства видео простачко шмирање. Али како онда објаснити да представа у којој је он једини глумац и редитељ траје више од десет година? Каква је то врста тираније која се на почетку друге деценије XXI века појавила на ободу савеза западноевропских држава?

Са једне стране, она сасвим одговара одређењу које су дали класици. Аристотел каже да је то „монархија у којој монарх никоме не полаже рачуна и влада над свима, и над онима који су му једнаки и над онима који су бољи, имајући у виду само своје интересе, а не и интересе својих поданика” (Aristotel 2003: 111). Цицерон објашњава да такав човек уопште не живи у друштвеној заједници са својим поданицима, „већ би се могло рећи у највећој подвојености” (Ciceron 1995: 165). Макијавели уводи разлику између диктатуре и тираније (Machiavelli, 1985: 199–202). Диктатура се успоставља јавним законом на одређено време и има јасно одређен циљ – спасавање поретка слободе од неке велике непредвиђене опасности, унутрашње или спољашње. Тиранија пак наступа када један човек сам освоји моћ а потом све установе и законе стави у службу сопствене користи. Док се генијалној римској установи диктатора диви, Макијавели се тираније гнуша. Каже да су „пријезира достојни” такви људи који „руше краљевства и републике, непријатељи врлина, књижевности и сваке друге умјетности што је на корист и дику људског рода, као што су безбожници, насилници, незналице, лијенчине, кукавице и неваљалци” (ибид.: 171).

Са друге стране, међутим, тиранин који је отео улогу режисера и главног глумца на српској позорници политичког, обрео се у епохи управљања с оне стране државе (Cirn 2003: 221–252). Наиме, у часу када осваја власт готово све најважније одлуке које се тичу материјалног благостања и спољне безбедности грађана већ су измештене изван државе. Од самосталног обављања важних задатака који се тичу општег добра постепено се одустајало у процесу придруживања савезу европских држава. Одговорност за вођење монетарне и фискалне политике пренета је на Међународни монетарни фонд. Оне најважније одлуке, које се тичу очувања националног идентитета, територијалног интегритета и безбедности, тиранин је пренео на владаре Сједињених Америчких Држава и њихове изасланике на Балкану. Одлука о правима радника, условима рада, безбедности, животној средини, препуштена је тржишту и великим корпорацијама. Тиранија везаних руку. Разуздана моћ која се своди на челичну контролу домаћег јавног мњења. Тиранин-пајац. Распричани владар. Гласноговорник моћи, а не сама моћ.

У држави тиранина-пајца многи од оних који се његовом комаду, режији и глуми, подсмевају гнушајући се њених естетских домета, могу прилично удобно живети, радити, путовати, куповати добра кола, одлазити на одмор. Најважније одлуке у економији, спољној политици, безбедности, више не зависе од владара са националне бине политичког. Да није тако све би се вероватно после неколико месеци изродило у хаос и анархију. У томе је одлучујућа разлика у односу на велике тиране из прошлости који су одлучивали о свему важном за свој полис, град или државу. Баш због тога се у Србији већ више од деценије одлаже обрт у причи о тиранину-пајцу. Неиздржива монотонија баналне представе. Али обрти на бини политичког ипак увек однекуд

стижу. Зимелов вишак живота у модерној епохи кад-тад, после неколико деценија, залети се на некадашњу норму, схватање, обичај али и на насилника који је покушао да га укроти својом бахатом свемоћи. Мусолини је владао Италијом више од двадесет година, али је на крају ипак завршио бедно. У причи о тиранину-пајацу обрти се могу очекивати у часу када последице његових погрешних одлука успеју да пробуде из незаинтересованости за тугу света и његове неправде и оне које пријатност живљења у биолошком ланцу промена (глад-ситост, сан-будност, рођење-смрт) данас чини равнодушним спрам збивања на обе позоришне бине анализирани у овом раду, политичке и уметничке. Када се тиранин-пајац натеран околностима или претходно датим обећањима залети у домене који погађају све и који су и даље остали у надлежности државе, попут јавног здравља, образовања или заштите животне средине, представа би поново могла привући пажњу посматрача истанчанијег позоришног укуса.

Литература

- Anđelić, Branislav. 1990. „Učesnik-svedok”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2-3, god. XXVI.
- Arendt, Hannah. 1998. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Aristotel. 1997. *Ustav atinski*. Beograd: Plato.
- Aristotel. 2003. *Politika*. Beograd: Bigz Publishing D. P.
- Arsić, Mirko, Marković R. Dragan. 1985. '68 *Studentski bunt i društvo*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.
- Bajčetić, Predrag. 1990. „O teatrokratiji. Vladavina rulje i vladavina privida”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2-3, god. XXVI.
- Berend T. Ivan. 1996. *Central and Eastern Europe, 1944-1993. Detour from periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press..

- Bodin, Jean. 2002. *Šest knjiga o republici*. Zagreb: Politička kultura.
- Broz, Josip. 1990. „Josip broz o predstavi 'Kad su cvetale tikve' (25. oktobar 1969)”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Ciceron, Marko Tuliје. 1995. „O dužnostima” u: *O prijateljstvu. O dužnostima. O starosti*. Beograd: Kultura.
- Cirn, Mihael. 2003. *Upravljanje sa one strane nacionalne države*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ćirilov, Jovan. 1990. „Kapa dole 'drugim vratima levo!'”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Čiplic, Bogdan. 1990. „Politički kopci u golubijem perju 'umetnosti'”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Čolović, Ivan. 2017. *Smrt na Kosovu polju*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Davičo, Oskar. 1990. „Protiv administrativnih mešanja u stvaralaštvo”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Đinđić, Zoran. 2010. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, Fond Dr Zoran Đinđić.
- Đoković, Milan. 1990. „Sećanje na umetnički lik i ljudsku sudbinu Žanke Stokić”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Fischer-Lichte, Erika. 2002. *History of European Drama and Theater*. London and New York: Routledge.
- Gibbs, David. 2009. *Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Nashville Vanderbilt University Press.
- Gordić Petković, Vladislava. 2021. „Osveta i odanost – Simovićеve šekspirovske heroine”, *Gradac*, god. 47, br. 223–224, 2021, str. 268–273.
- Jankélévitch, Vladimir. 1988. „Georg Simmel, philosophie de la vie”, u: *La tragédie de la culture*. Paris: Éditions Rivages.
- Henis, Vilhelm. 1983. *Politika i praktička filozofija*. Beograd: Nolit.
- Jinger, Ernst. 2011. *Radnik*. Beograd: Ukronija, Logos, Centar za konzervativne studije.
- Kardelj, Edvard. 1980. *Socijalizam i demokratija*. Zagreb: Globus.
- Kovačević, Bojan. 2019. *Europe's Hidden Federalism*. London and New York: Routledge.

- Kovačević, Bojan, Simendić, Marko. 2020A. „Verita effettuale della cosa politica u Makijavelijevoj Mandragoli”. *Politička misao*, god. 57, br.3. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kovačević, Bojan, Simendić, Marko. 2020B. „Đirolamo Savonarola kao zakasneli spasitelj posrnulog sveta”. *Godišnjak*, god. XIV, br. 23. Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Kovačević, Bojan. 2020C. „Izbori za Evropski parlament u vremenu 'Žutih prsluka'”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, God. XIII, Specijalan broj.
- Kovačević, Bojan. 2024. *U Makijavelijevom teatru. Priče sa pozornice političkog*. Novi Sad: Akademsko knjiga.
- Kozelek, Rajnhard. 1997. *Kritika i kriza. Studija o patogenezi građanskog sveta*. Beograd: Plato.
- Machiavelli, Niccolò. 1985. „*Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija*”, u: Grubiša, D. (ur.), Niccolò Machiavelli. *Izabrano djelo*. Prvi svezak. Zagreb: Globus.
- Machiavelli, Niccolò. 1988. *Vladar*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Melchinger, Siegfried. 1989. *Povijest političkog kazališta*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Ortega i Gaset, Hose. 2013. *Pobuna masa*. Čačak: Gradac.
- Ovseenko, Anton Antonov. 1989. „The theater of Joseph Stalin”, *Theater*, 20 (3): 46–49.
- Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana. 1999. „Pričanja o životu i predanje o čudesnom izlečenju u 'Čudu u Šarganu' Ljubomira Simovića”, *Književna istorija*, br. 107–108. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Popović, Dušan. 1990. „Političko pozorište”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Samardžić, Slobodan. 1990. *Jugoslavija pred izazovom federalizma*. Beograd: Stručna knjiga.
- Samardžić, Slobodan. 2024. „Ideološke osnove ustavnopravnog poretka – marksizam-lenjinizam i samoupravni socijalizam”, u: D. Popović, B. Beogović, Z.S.Mirković (urs.), *Socijalističko pravo u Jugoslaviji 1945–1990. I tom*. Beograd: Pravni fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Salem, Petar. 1990. „Zabrane bez svjedoka”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.

- Simmel, Georg. 1988. *La tragédie de la culture*. Paris: Éditions Rivages.
- Stamenković, Vladimir. 1987. „Pozorište u dramatizovanom društvu”, u : *Pozorište u dramatizovanom društvu. Kritike i eseji* (1956–1986). Beograd : Prosveta.
- Tilgher, Adriano. 2013. *Pirandello o il dramma di vedersi vivere*. Chieti: Solfanelli.
- Zogović, Radovan. 1990A. „Poučna poređenja”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Zogović, Radovan. 1990B. „O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.
- Zubac, Pero. 1990. „Mi komunisti tako ne možemo razgovarati”, *Scena. Časopis za pozorišnu umjetnost*. Novi Sad, br. 2–3, god. XXVI.

Književna dela

- Handke, Peter. 2020. „Zimsko putovanje do reka Dunava, Save, Morave i Drine ili Pravda za Srbiju”, u: *Istorija iza pripovesti. Eseji o Jugoslaviji*. Novi Sad: Prometej, SNP, Beograd: RTS, Makarije.
- Popović, Aleksandar. 2001. „Druga vrata u levo”, u: *Drame*. Beograd: „Verzalphres” i Vojnoizdavački zavod.
- Radulović, Jovan. 2008. „Golubnjača”, u: *Slučaj golubnjača za i protiv*. Beograd: Filip Višnjić
- Simović, Ljubomir. 1989. *Boj na Kosovu*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Simović, Ljubomir. 2003. *Boj na Kosovu*. Beograd: Stubovi kulture.
- Simović, Ljubomir. 2008A. „Hasanaginica”, u: *Drame*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Simović, Ljubomir. 2008B. „Čudo u Šarganu”, u: *Drame*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Simović, Ljubomir. 2008C. „Putujuće pozorište Šopalović”, u: *Drame*. Beograd: Beogradska knjiga, Beograd.

Bojan Kovačević

THE THEATRE OF SELF-GOVERNING SOCIALISM
AND THE SELF-GOVERNANCE SOCIALISM
IN THE THEATRE OF LJUBOMIR SIMOVIĆ

Summary

In this paper we analyse relation between the two theatrical stages, one artistic and the other political, in the Socialist Federative Republic of Yugoslavia. Our basic premise is that turns and ends in real life of a political community could be examined by using the language and experience of dramatic arts. The analysis is developed within a theoretical framework based on Georg Simmel's philosophical work on life and form. We argue that the great Serbian dramatic writers were the first to well understand the real causes and consequences of the revolt of Simmel's more-life, *Mehr-Leben*, which was at the time taking place in the social reality. At the end we scrutinize an attempt of a dramatic poet to give life to the Kosovo myth transforming it into a landmark showing the society a way out of the crisis.

Key words: theatre, the political, drama, crisis, SFRY Ljubomir Simović, more life (*Mehr-Leben*), more than life (*Mehr-als-Leben*)

Немања З. Каровић*
Факултет за образовање
учитеља и васпитача
Универзитет у Београду

УДК 821.163.41.09:398”19”

ПОЕТСКО СРБОВАЊЕ И
СРПСТВУЈУЩА МЕГАЛОМАНИЈА
(О РАЗУМЕВАЊУ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ
ТРАДИЦИЈЕ У ДИСКУСИЈАМА ВОЂЕНИМ НА
СТРАНИЦАМА КЊИЖЕВНИХ ЧАСОПИСА
ПОЧЕТКОМ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА)

Сажетак: У раду се испитује на које је начине српска национална традиција сагледавана у књижевним полемикама вођеним почетком шездесетих година двадесетог века. Иако је културна јавност била заокупљена питањима о социјалистичком хуманизму, диспропорцији техничког и уметничког напретка, ангажованости писаца и положају књиге у измењеним тржишним условима, са највише полемичког жара третирани су проблеми уклопивости националних традиција у шира обзорја савремене југословенске културе. Отуда је нарочита пажња посвећена анализи дискусија посвећених косовском миту, у којима су се на евидентан начин испољавале идеолошке предрасуде према садржајима српске традиције. Један од циљева рада јесте указивање на интелектуално-манипулативне поступке којима је у различите равни књижевног живота утискивана идеологема о српској кривици.

Кључне речи: социјалистичка култура, српска традиција, косовско опредељење, национална свест, мит.

* Доцент, nemanja.karovic@uf.bg.ac.rs <https://orcid.org/0000-0001-9678-6084>

„Сви имамо много разлога за незадовољство”

У релативно кратком временском периоду – који се протезао од јесени 1961. до пролећа 1962. године – на страницама београдских, загребачких и љубљанских часописа одиграла су се два крупна полемичка сукоба и три по броју учесника веома обимна дискусиона сусрета, који су токове југословенског културног живота прожели духом живе расправе и учинили их динамичнијим. Реч је о расправи Добрице Ћосића и Душана Пирјевца, у чијем средишту су се нашли феномени национализма и централизма (*Дело, Naša sodobnost*); о полемици Зорана Мишића и Марка Ристића, која се зачала поводом књижевног дела и политичке биографије Растка Петровића, а распламсала након провокативно постављеног питања *ишћа је то уојишће косовско ојредељење (НИН)*; али и о опширним и тематски веома разгранатим дебатама усмереним на читав низ проблема савремене литературе, у којима је учествовао позамашан број интелектуалаца разних генерација и веома различитих поетичких и културолошких погледа (*Наше шеме, Дело, Видици*). Будући да су се у говорима дискутаната могли чути каткад алузивни и дискретни, а каткад сасвим непосредни одједи претходно вођених расправа, данашњем читаоцу се може учинити да полемике које су почетком шездесетих година заокупљале пажњу југословенске интелектуалне јавности представљају чиниоце једне органске целине: великог и на моменте прилично жустрог разговора о проблемима савремене књижевности и природи социјалистичке културе.

Свест о томе да се навршило двадесет година од избијања устанка и отпочињања револуције, и да је прошла једна и по деценија од формирања нове Југославије, рађала је потребу за историјским самеравањем дотадашњег социјалистичког искуства, политичком рекапитулацијом друштвених кретања и критичком валориза-

цијом досегнутих културних циљева. Осим осећања да уметност и култура не само што заостају за друштвено-економским развојем, него и бивају стваралачки суспрегнуте и тржишно маргинализоване наглим успоном масовних медија и све већом распрострањеношћу садржаја лаке забаве, учесници наречених дискусија испољавали су и незадовољство оствареним нивоом југословенских културних постигнућа. Насупрот мишљењу Предрага Враничког, који је, осврћући се на резултате социјалистичке револуције, казао: „Створили смо оно што смо могли, и не можемо бити с тим незадовољни”, јер је постављена „основа да се револуционирање наших односа и свијести даље настави”,¹ Добрица Ћосић је, негативно оцењујући савремену културну климу, рекао: „Сигурно је само да сви имамо много разлога за незадовољство. Петнаест година је прошло, а мало смо урадили”,² као што је и Петар Шегедин, прикључујући се Ћосићевом нерасположењу, истакао: „Од ослобођења до данас прошло је већ више од 16 година. Не видим да смо у том погледу учинили много”.³ Тражећи узроке неповољног културног стања, Ћосић и Шегедин су упозоравали на обнову националистичких сентимената у незрелој политичкој свести млађих нараштаја, док је Ели Финци кривца препознао у чињеници да југословенска уметност – за разлику од политике и економије које су у идеји самоуправног система откриле стратегију просперитета – није нашла адекватну формулу свог социјалистичког напретка.⁴

1 Predrag Vranicki, „Kultura i socijalizam”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1527.

2 Dobrica Ćosić, „Dobrica Ćosić”, Intervju vodio J. P., *Telegram*, II, 39, 1961, 16.

3 Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1474.

4 V. Eli Finci, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1434.

Премда су у први план ових дискусија најчешће избијала питања о културном статусу националних традиција, чак и онда када нису била предвиђена тематским оквирима организованих разговора, велика пажња посвећивана је и проблемима који су се дотицали демократизације културе, положаја књиге у измењеним тржишним условима, негативних последица техничког напретка, јаза између *високе* и *масовне* културе, као и неумерене производње кича и шунда. Нагли технички развој врло брзо је открио своје наличје и указао на чињеницу да постоје и прог्रेसи који не револуционишу свест, већ је воде у друштвено отуђење и културну регресију. Светозар Петровић тако запажа да је „сувремена техничка цивилизација изневјерила наде које су се у њу полагале, што је ослобађајући човјеку у повијести никад раније познато обиље слободног времена уједно нашла начина да му то исто слободно вријеме неплодно отуђи”,⁵ као што и Јуре Каштелан примећује да су „кинематограф, радио и телевизија, грамофонска плоча и нова штампарска техника измијенили класични карактер читалачке и умјетничке публике”, због чега је биоскоп постао „мјесто забаве и одмора, а не мјесто активног стваралачког судјеловања гледаоца”.⁶ Отуда ће и Вјенцеслав Рихтер, слажући се са претходним говорницима, указати да „Транзисторско-телевизијске и аутомобилистичке сабласти умртвљују дух или одвлаче пажњу нашег човјека од вреднијих преокупација”, али и упозорити да се „већ сада намеће питање како утјецати на човјека да остане господар над стварима као средствима за обogaћење живота”.⁷

5 Svetozar Petrović, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1398.

6 Jure Kaštelan, „Dijalog s knjigom”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1423.

7 Vjenceslav Richter, „Homogenost kulturnog medija”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1443.

Међутим, у интелектуалном отпору времену „у којем су аутомобил и фрижидер надомјестили филозофију и умјетност”⁸ не би, како сматра Рихтер, ваљало препознати „конзервативни апел против прогреса и тековина технике”, већ опомену да нова средства „треба научити употребљавати као активно културно биће, тј. да није довољно свладати само њихово техничко руковање”.⁹

Дакле, уместо да материјални развитак, како се дотад веровало, уроди „културним” резултатима,¹⁰ десило се нешто сасвим супротно: индивидуалне стваралачке снаге заостајале су за техничким прогресом у толикој мери да се у „редовима умјетника и интелектуалаца” настанило осећање потиснутости и деградираности.¹¹ Из наречених увида није само проистекло сазнање да јачање материјалне базе не доводи нужно до напретка културе, него је и разбијена илузија да социјалистичка структурираност друштва неминовно значи и просперитет стваралачких делатности.

Ни на тржишту књига ситуација није била повољнија. Суочени са последицама подвлашћивања књижевне продукције тржишним законима понуде и потражње, поједини друштвено ангажовани интелектуалци – попут Добрице Ћосића, Влатка Павлетића и Оскара Давича – подсећали су на то да постоје „књиге чије вредности [...] никако не могу да се одреде новцем као еквивалентом”,¹² односно да „нису увијек најпотребније књиге оне које су највише тражене”,¹³ те да не би требало да нас брине

8 Antun Šoljan, „O intelektualcu danas”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1502.

9 Vjenceslav Richter, „Homogenost kulturnog medija”, 1444.

10 Vanja Sutlić, „Naša filozofijska situacija”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1468.

11 Vlatko Pavletić, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1431.

12 Dobrica Ćosić, „Dobrica Ćosić”, 16.

13 Vlatko Pavletić, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi”, 1437.

оно што се у књижаарама највише купује, него оно што није ни доспело до продајног излога јер није испунило комерцијалне критеријуме.¹⁴ Као што технички напредак није довео до духовног процвата, него до обезвређивања смисаоно захтевнијих стваралачких подухвата, тако ни демократизација културе није резултовала досезањем до виших нивоа образовања него опадањем естетског укуса и доминацијом различитих облика масовне забаве. Описујући велики раскорак између апстрактне, самозагледане и друштвено неангазоване модерне уметности и ширих слојева уметничке публике, Александар Флакер је истакао да „с једне стране зјапе празнином изложбе нашег савременог сликарства, књиге, посебно наших савремених и 'модерних' писаца, гомилају се у складиштима књижара – непочитане”, док у исто време

„нови 'потрошачи' културе остају на сликарском кичу против којег се увијек изнова безуспјешно боримо, чита се још увијек Загорка или криминални роман у наставцима (без кога као да не може бити наша дневна штампа), а у музици се задовољавамо лаганим, забавним 'шлагерима', гласовима 'урлатора' или каванским 'народним' пјесмама”.¹⁵

На који начин би се могао залечити описани културни несклад? Како уметнички вредним творевинама омогућити праведнији положај на тржишту? Одговарајући на ова питања, учесници дискусија нису испојили мисаону оригиналност нити досегли до конкретнијих решења, већ су углавном остајали у равни детекције проблема и понављања начелних социјалистичких гледишта. Вјенцеслав Рихтер, Зора Дирнбах

14 Oskar Davičo, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1430.

15 Aleksandar Flaker, „Veliki raskorak”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1414.

и Оскар Давичо били су, рецимо, сложни у ставу да се „културни узраст једне средине може остваривати само приближавањем публике правим и аутентичним умјетничким дјелима свог времена”,¹⁶ док је Младен Шкиљан у понуђеној формули – према којој се „’маса’ на ’нижим’ облицима одгајају и уздижу степеницу по степеницу, и тако се припрема њихов пријем у друштво одабраних” – препознао остатке елитистичког разумевања уметности, што је, закључиће овај аутор, апсурдна појава „у друштву које изграђује социјалистичке односе”.¹⁷ Једини теоријски нијансиранији, мада тешко остварив начин превазилажења јаза између високе уметности и ширих читалачких кругова понудио је Александар Флакер, заложивши се за неку врсту синтезе између модерничког изражајног богатства и нетенденциозне бриге за савремене друштвене токове.¹⁸

„Традиције опасне по живот”

Када је, након дугих полемика вођених током педесетих година, у књижевној јавности коначно одбачен социјалистички реализам, окончан сукоб такозваних реалиста и модерниста, и уметничком стварању додељен извесни степен аутономије (мада је догматизам ипак опстао преселивши се на модернију адресу), онда се уклопивост националних традиција у југословенски контекст указала као један од најважнијих културнополитичких проблема. На такво тематско усмерење јавних дебата утицало је и нагло развејавање доскорашње

16 Vjenceslav Richter, „Homogenost kulturnog medija”, 1447; v. Zora Dirnbah, „Dva puta, jedan cilj”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1404; Oskar Davičo, „Naše književne teme”, 1442.

17 Mladen Škiljan, „Nesporazumi oko poetskoga i poetski nesporazumi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1493.

18 V. Aleksandar Flaker, „Veliki raskorak”, 1417.

илузије да култура узраста упоредо са материјалним и технолошким напретком друштва, због чега је динамика културног развоја почела да се сагледава не само у односу према прогресивним потенцијалима садашњице, него и у односу према традицијским садржајима прошлости. Отварајући расправу у *Нашим ѿемама*, Светозар Петровић је, као један од уредника и иницијатора дискусије, приметио да су се управо проблеми традиције и националних мотива, иако неспоменути у редакцијском уводнику, нашли у средишту многих прилога, као и да је читава скупина питања о слободи стварања изгубила свој некада велики значај, јер су „прагматизам и кратковиди политички утилитаризам, ждановштина и склоност административним рјешењима у сфери културе” изгубили ослонац у нашој друштвеној средини, па се „борба против њих чини данас редовито депласираном”.¹⁹ Дакле, питање националних традиција се у жижу књижевног живота није вратило под притиском партијског налога или тренутног политичког интереса, већ на један спонтан и готово органски начин: као аутентична потреба културе да се – тежећи вишем стадијуму самосвести – суочи са скрајнутим садржајима и, упуштајући се у област деликатнијих појава, посвети расветљавању потискиване идеолошке нелагоде.

Да би се потпуније разумео статус српских националних мотива унутар социјалистичког културног оквира, ваљало би се најпре запитати на који је начин југословенска интелектуална елита схватала појам традиције? Угрубо речено, аутори чија су гледишта била чвршће везана за обзорја владајуће идеологије – попут Добрице Ћосића, Ива Франгеша и Петра Шегедина – традицију су посматрали под сенком троструке сумње, оптужујући је

19 Svetozar Petrović, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)”, 1394–1395.

за (1) *назадносї*, будући да се опире прогресу; (2) *субверзивносї*, због тога што у савременост уводи превазиђене и штетне идеје; (3) *конформизам*, јер ствараоцима нуди окриље класне привилегованости. Сматрајући да је уметнички традиционализам „највише распрострањен облик конформизма”, али уважавајући чињеницу да апсолутни прекид с традицијама није могућ и да чак и оспоравање наслеђа прошлости подразумева успостављање односа с њом, Иво Франгеш је подсетио да револуционарни културни светоназори подразумевају „будност да се (лоша) традиција не повампири и настојање да се (добра) традиција учврсти, обогати, усаврши”.²⁰

Овде ваља запазити да су *добро* и *лоше* као универзалне моралне категорије преведене из етичког у идеолошки домен значења, како би постале подложне арбитрарним проценама комесарски настројених појединаца који их, кријући се иза застора бриге за правце културног развоја, користе у сврху огољених политичких интереса. Франгешово подозрење према традицији проистиче из уверења да је реч о специфичном симболичком каналу којим се у нову, револуцијом обликовану савременост, кријумчаре идеолошки неприхватљиви садржаји који успоравају општи прогрес, јер „нема угоднијег става од уљуљкивања традицијом (када нам она зајамчује материјална класа права), нема опаснијег робовања бесадржајним традиционалним митовима који се супростављају незадрживом кретању напријед”.²¹

Негујући револуционаран поглед на традицију, а антидогматски став према револуцији, овај хрватски академик је, позивајући се на Марксово учење, у главне културнополитичке задатке уврстио труд да се

20 Ivo Frangeš, „Problem tradicije u našoj socijalističkoj kulturi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1418, 1419.

21 *Ibid*, 1418.

јучерашњица присили „да ради за сутрашњицу”, као и потребу да се такозвана *traditio jugoslavica* интелектуално уобличи и понуди свету.²² Дубоко укорењен идеолошки анимозитет према садржајима културно-историјског наслеђа можда је најупечатљивије изразио Петар Шегедин када је, забринут због политички негативних утицаја са којима би млађи нараштаји могли да се сусретну, упозорио да је југословенска друштвена ситуација потенцијално трагична, јер су „наше традиције понекад [...] опасне по наш сувремени живот”.²³ Свесни да је и револуционарном друштву неопходно прикључивање извесним традицијским токовима, интелектуалци комунистичког кова су настојали да слику културно-историјског наслеђа представе тако да националне садржаје потисну у корист социјалистичког духа и интернационалистичких стремљења, како би могли да – под кринком универзалних идеја, а на подлози идеолошки редукованог погледа на прошлост – огласе хуманизам као једину човекову традицију.²⁴

Међутим, насупрот идеологизованом мишљењу поменутих аутора, у јавности су се могли чути и гласови књижевника који су – дискретно се излажући утицајима елиотовских идеја – о традицији промишљали на слободнији и разборитији начин. Тако је, рецимо, Зоран Мишић указивао на то да „прави смисао традиције могу разумети само они који су одбили да се покоре мрачњачком традиционализму, али се нису дали завести ни скоројевићким модернизмом”,²⁵ те да „права модерна уметност не раскида са традицијом”, већ је „штити од

22 *Ibid.*, 1420–1421.

23 Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, 1477.

24 V. Ivo Frangeš, „Problem tradicije u našoj socijalističkoj kulturi”, 1418.

25 Zoran Mišić, „Savremenost i tradicija”, *Danas*, I, 14, 1961, 17.

заборава, отима је из бездушних руку технократије и хладних чељусти машине”,²⁶ док је Петар Џаџић у исто време истицао како „нико од озбиљнијих теоретичара, естетичара или историчара није у стању да порекне, и не пориче, живу, динамичну моћ традиције, њену уску повезаност са оним што зовемо тренутком садашњости”.²⁷

**„Не заклињем се да сам имун
од националистичких бацила”**

Полемика Душана Пирјевеца и Добрице Ћосића јавности је представљена као разговор „од ванредног идејног значаја за наш културни живот и односе међу југословенским националним културама”,²⁸ што се показало тачним јер су се одјечи ове дискусије могли лако препознати у потоњим дебатама вођеним како у хрватским *Нашим ѿемама* тако и у српском *Делу*, *НИН*-у и *Видицима*. Желећи да се одбрани од Пирјевчевих оптужби за централистички однос према републичком устројству југословенске државе, Ћосић је објавио текст „О савременом несавременом национализму”, у којем је, образлажући своје политичке ставове, имплицитно описао и властиту визију социјалистичке културе.

У средиште југословенског културног поретка овај аутор је поставио идеју равноправности свих народа, чијим би се неговањем фаворизовале општечовечанске вредности и интернационалистичке тежње. Међутим, да би се социјалистички ваљани чиниоци југословенске културе могли континуирано подстицати и развијати, неопходно је било заједничким напорима сузбијати све идеолошки неприхватљиве садржаје. Нагласивши да се

26 Zoran Mišić, „Poezija i tradicija”, *NIN*, X, 469, 1960, 11.

27 Petar Džadžić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1454.

28 „Nacionalne kulture u socijalizmu (diskusija)”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1396.

онај који „своју националну свест не идентификује са социјалистичком свешћу” не може сматрати револуционаром „без обзира на своју политичку биографију и декларације”,²⁹ јер није ништа друго до националиста и реакционар, Добрица Ћосић је, подижући тон и температуру свог излагања, национализам означио као опасност која не само што штети општем културном развоју него и прети опстанку југословенске заједнице. Стога је, поентираће писац *Корена*, неопходна бескомпромисна борба против „субјективних носилаца савременог несавременог национализма”, која мора бити заснована на објективној и револуционарној критици „своје нације и њене културе”, јер се без тог „хуманистичког односа не може искрено и стваралачки служити ни култури свога народа, ни њеној интернационалистичкој хуманизацији, ни братству и јединству”.³⁰ Идеја да је националну свест нужно ослободити реакционарних и субверзивних сенки, и прожети је социјалистичким духом, наметала је питање: *какав је дио Ћосићев однос према власитијој нацији и култури?*

Као што је Пирјевец у одговору на спорни интервју српског писца повремено напуштао полемичку дикцију и залазио у тон дифamacије, тако је и Ћосић говорећи о национализму користио изразе који нису служили само идеолошком оспоравању, већ и једној врсти дехуманизације: „Видите ли те српске, хрватске и словеначке вампире, видите ли да многи немају бркове и браду? Младе, мусаве неке утваре. Ове брадате ће, ипак, морати да поцркају једног дана, али ове, ове што расту...”³¹ Да у оваквом отпору према национализму пребива нешто дубље од идеолошких разлика – што задирући у раван

29 Dobrica Ćosić, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1422.

30 *Ibid*, 1411.

31 Dobrica Ćosić, „Dobrica Ćosić”, 16.

личних одбојности говор прожима емоционалним набојем, а аутора доводи на границу гађења – сведоче реченице у којима је Ћосић предмет свог политичког неслагања метафорички изједначавао са прљавштином и болестима: „Не заклињем се да сам имун од националистичких бацила. Та пошаст харала је нашем историјом и нашим животима, атмосфера је још загађена, ветрови доносе те бациле са свих страна света, удишемо их, њихов вирус је у нама”.³²

Оспоравајући Пирјевчеву оптужбу за централизам, Ћосић је истакао право на слободан и самосталан развој националних култура као основни принцип на којем би требало да почива унутрашња хармоничност југословенске заједнице, а онда се оштро супротставио ономе што је сматрао највећом претњом по идеју равноправности: „националистичко[м] комплекс[у] супремације српске културе” и „шовинистичко[м] комплекс[у] националне самодовољности ’угрожених култура””.³³ На овом месту би ваљало застати и уочити присуство једне дискретне игре именовања и неименовања, која ће имати далекосежне рефлексе у комунистичком културнополитичком третману српске националне свести и традицијског наслеђа. Наиме, када је Ћосић поменуо националистичку супремацију, онда је српска култура експлицитно именована, а када је пажњу преусмерио на шовинизам супротне стране, онда не само што је одједном изостало именовање, те су субјективни носиоци таквих кретања анонимно одређени као „угрожене културе”, већ је и тај *безимени* шовинизам делимично оправдан тако што је представљен као реакција на – знаковима навода само донекле оспорено – осећање угрожености. На тај начин дискретно је сугерисано да су друге културе

32 Dobrica Ćosić, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, 1406.

33 *Ibid*, 1405.

шовинистичке зато што су угрожене, из чега происходи да не би биле такве када би нестало опасности која им прети, док је супрематизам српске културе приказан као њено инхерентно и, што је можда још важније, непоправљиво својство.³⁴ Ћосићева културнополитичка замисао се, како видимо, већ на првом кораку указује као парадоксална, јер покушава да се бори против неравноправног положаја југословенских народа тако што националне културе и сама неравноправно третира.

Описану асиметрију, која показује да српски народ има другачији статус у односу на остале народе Југославије, Ћосић је изградио на подлози званичног комунистичког разумевања трагичног историјског смисла 1941. године. Ако је, како се у наставку текста тврди, „за национално угњетаване југословенске народе година 1941. била и прижељкиван завршетак њихове потлачености, за српски народ је 1941. била крвава казна и најсвирепија освета, јер је српска буржоазија у спрези са хрватским и словеначким профитерима тлачила све југословенске народе”.³⁵ При сусрету са оваквом констатацијом нужно је поставити питање због чега је српски народ морао да претрпи освету због *ірехова* српске буржоазије, док Хрвати и Словенци нису морали бити кажњени, иако су у тлачењу југосло-

34 Овај став Ћосић ће потврдити и следећим поређењем: „Као што појаве српског национализма изазивају и подстичу шовинизам у осталим југословенским нацијама, уз праведан и прогресиван отпор социјалистичких снага у тим нацијама, исто тако и њихови национализми храбре и хране српски шовинизам” (*Ibid*, 1420). Како видимо, српски национализам се поново приказује као покретач негативних међунационалних односа јер *изазива* друге шовинизме, док национализам осталих југословенских нација, будући реактиван, само *хран*и и *храбри* већ постојећи српски шовинизам. Идеолошка матрица је, дакле, истоветна: национализам испољавају сви, али је кривица приписана само једној страни.

35 *Ibid*, 1411–1412.

венских народа, како се наводи, учествовали и хрватски и словеначки профитери? Другим речима: зашто се у наведеној историјској претпоставци српска буржоазија поистовећује са Србима, а хрватски и словеначки профитери раздвајају од народа којима су припадали? Шта пребива у корену описане разлике? Схватање српске буржоазије као некаквог наследног проклетства које се расуло по читавом народу, због чега је 1941. године у целини морао бити кажњен, служило је као поткрепљење комунистичке идеологеме о српској кривици, која је чинила једну од главних окосница титоистичког уређења југословенских међунационалних односа.

Уместо да поглед на савремене друштвене појаве буде утемељен на пажљивом тумачењу богатог историјског искуства, овде су – под дејством својеврсне политичке инверзије – повесни догађаји тенденциозно интерпретирани тако да, огрешујући се о истину, постану аргументацијски прилог једној идеолошкој поенти. У последице оваквог историјског кривотворења ваљало би убројати и то што је – за разлику од *осећања* угрожености других народа, које је уважавано толико да је њиме оправдаван шовинистички ресантиман – природа стварног српског страдања ублажавана контекстуалним увођењем појма *казне*, како би свест о истинској угрожености била трајно запречена жигом кривице. Дакле, политичка кривица буржоазије је преиначена у егзистенцијалну кривицу народа, чиме су припремљени услови да се колективна несрећа представи као заслужена.

Да је Ћосићев поглед на историјску судбину српског народа био деформисан жељом да се зарад идеолошког интереса спрегну лажне симетрије између Срба и других народа Југославије, сведоче и следећа два примера. Пратећи такт који је Јосип Броз Тито успоставио 12. маја 1945. године, када је рекао: „Ако су Хрвати имали

ушаше, онда су Срби имали четнике”³⁶ Добрица Ћосић је деценију и по касније истакао да национални интереси не би требало да нас спречавају у вршењу хуманистичког задатка: „да казујемо истину о својој историји, да искажемо истину о својим ушашама, својим четницима, својим белогардејцима и осталим облицима националног зла”³⁷ чиме је не само наставио да негује вештачки уобличену једнакост између ушаша и четника, коју Мило Ломпар назива *асиметричним симетризмом*,³⁸ него је и припремио полазиште за једно још теже огрешење о историјску истину. Наиме, говорећи о нацији као феномену који људе лишава стида и савести и омогућава им да врше злочине без осећања кривице, Ћосић је, мислећи на следбенике немачког национализма, рекао: „Јер су они, или њихови сународници у националној униформи под националном заставом, са националном химном, вршили покоље других народа, подизали крематоријуме, истребљивали Јевреје, Русе, Украјинце, Пољаке, Словенце, Србе, Хрвате, и друге”³⁹ и тиме страдање српског народа под немачком чизмом – народа који је једини убијан по злогласној квоти *сјмо за једној* – тенденциозно и сасвим непропорционално изједначио са жртвама које су поднели други југословенски народи. Како видимо, установљавање лажне једнакости између ушашких и четничких злочина добро је послужило да се у наредном кораку систематично реализованог идеолошког прекрајања историје лакше огласи подједнако кривотворна симетрија између страдања Срба и Хрвата.

36 Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, Београд: Евро-Ћунти, 2014, 425.

37 Dobrica Ćosić, „Nacija, integracija, socijalizam”, *Delo*, VIII, 2, 1962, 150.

38 В. Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, 425.

39 Dobrica Ćosić, „Nacija, integracija, socijalizam”, 150.

Сагледавајући феномен национализма кроз призму снажног идеолошког анимозитета и изразито негативне личне афектације, Ћосић је истакао да „српска нација спада у категорију тзв. 'нација са историјским правима', које у политичким односима са мањим и етнички сродним народима увек испољавају тенденцију 'уједињења', али уједињења као асимилације”, да би потом дошао до једног крупног и идеолошки знаковитог закључка: „Та чињеница даје српском национализму у југословенским оквирима друштвено најопаснији облик”.⁴⁰ Реч је, наиме, о тврдњи која директно происходи из идеје о српској кривици, и која је, с једне стране, значењски кореспондентна са уверењем Петра Шегедина „да ће онима који буду жељели створити југославенско јединство” бити најтеже с косовским митом,⁴¹ али и, с друге стране, готово истоветна каснијим ставовима оних интелектуалаца – попут Марка Никезића или Латинке Перовић – који су били главни представници комунистичке струје супротне Ћосићевој. Тако ће, рецимо, поменута историчарка, у улози секретара Централног комитета Савеза комуниста Србије, равно десет година након Ћосићевог закључка, на недвосмислен начин поновити: „великосрпски национализам је најопаснији”,⁴² као што ће и Драгослав Марковић у мају 1972. године нагласити да националистичка опасност „када се дешава у Србији има далеко веће последице него када се дешава на другом месту”.⁴³ Како видимо, мисао о томе да су сви национализми опасни, али да је српски национализам најо-

40 Dobrica Ćosić, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, 1418.

41 Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, 1485.

42 Zdravko Vuković, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, Beograd: Narodna knjiga, 1989, 509.

43 *Ibid*, 664.

паснији – коју Мило Ломпар с разлогом назива једном од главних формула титоизма – подједнако је пребивала у мишљењу и догматских и либералних представника комунистичких елита, и као таква представљала једну од важнијих окосница укупне партијске доктрине.

Имајући у виду Ћосићев жустар и идеолошки искључив однос чак и према назнакама националистичких амбиција – који га је навео да цинички досетљиво устврди како Срби осећају моралну дужност „да уједињењем усређују друге нације”,⁴⁴ али и да самоуверено пропише следећу идеолошку условност: „Ко данас историјски и друштвени смисао културног стваралаштва своје нације не види у социјалистичком зближавању са свим југословенским народима, а онда и са свим народима света, тај је традиционални буцаклијски националиста и реакционар”⁴⁵ – не би требало да нас чуди што је овај анти-традиционалистички настројени писац у настојањима савремене српске културе да афирмише културне вредности средњег и новог века наслутио опасност од појаве *йоейској срдовања* и кријумчарења *срїсївујуише мејало-маније*.⁴⁶ Дакле, према Ћосићевом културнополитичком резону, афирмација националне културе је прихватљива само у оној мери у којој је саображена са југословенским смислом и интернационалистичким тежњама, а сваки други приступ историји властите културе не само што буди сумњу, већ и самог актера таквих интерпретација преводи у домен реакционарства и национализма.

Како је практично изгледала примена оваквих гледишта, и на које је све начине спровођена та идеолошки срачуната игра именовања и неименовања, могла би да посведочи, с једне стране, Ћосићева тврдња, изречена при

44 Dobrica Ćosić, „О savremenom nesavremenom nacionalizmu”, 1418.

45 *Ibid*, 1422.

46 *Ibid*, 1419.

самом крају полемике са Пирјевцем, да „без Југославије, Шиптари не би ступили у цивилизацију и социјализам, већ би били истребљивани са 'српског Косова и Метохије'”,⁴⁷ у којој у очи највише упада то што је израз *српско Косово и Метохија* обележен наводницима, а са друге, садржај низа текстова који су југословенски писци након посете Косову и Метохији објавили у *Полијици* 1959. године.

Колективни одлазак на прославу поводом десетогодишњице излажења приштинског часописа *Jeta e re* (*Нови живој*), Добрица Ћосић, Милан Богдановић, Александар Вучо, Тамил Сијарић и Скендер Куленовић су искористили да одрже и неколико књижевних вечери у Ђаковици, Пећи, Призрену и другим местима. Међутим, делећи своје путописне утиске са читаоцима *Полијице*, готово сви побројани књижевници су поменули Дечане, Грачаницу и Пећку патријаршију као врхунце културних вредности, али нико у свом чланку ниједном није употребио реч Србин или српски. Идеолошки срачунато прећуткивање или забашуривање ноторних чињеница посебно је упадљиво у реченицама у којима се на месту где би се очекивао израз припадања српском народу нашла нека неприкладно неутрална конструкција. Такви се примери уочавају када, рецимо, Ћосић каже: „Тешко ми је да поверујем да се вишевековна стваралачка снага *овој дела свет*а скаменила у монументу Дечана издахнула у таласању Грачанице, изгорела са фрескама Пећке патријаршије, пре-свисла у тузи шиптарске песме”⁴⁸ или када Скендер Куленовић, описујући јесењи пејзаж, укаже на Грачаницу „која ту стоји као надахнута, непоновљива поема једне свјетске антологије”.⁴⁹ Избегавајући сваки помен српског наци-

47 Dobrica Ćosić, „Nacija, integracija, socijalizam”, 163.

48 Добрица Ћосић, „Грунуће велика реч”, *Полијика*, LVI, 16610, 1959, 17.

49 Скендер Куленовић, „Љепша је стварност”, *Полијика*, LVI, 16610, 1959, 17.

оналног, историјског и културног присуства, поменути писци су, стварајући утисак да на Косову и Метохији живе само Шиптари, у први план истурали позитивне тековине социјалистичке револуције и властити понос што се могу назвати Југословенима.

Након читања ових *Полијтиких* пригодних, али политички парадигматичних путописних чланака постаје јасно због чега је писац *Корена* у расправи са Душаном Пирјевцем израз *српско Косово и Метохија* маркирао знаковима навода, као и каквим је садржајима испуњена историјска свест која има моћ да књижевно стварање претвара у *йоејско срдовање*. Наиме, када се српски поглед на средњовековно наслеђе прожме социјалистичком визијом, он треба да – следећи путању задату Ђосићевом културнополитичком рецептуром – буде лишен српског предзнака и пресвучен у идеолошко рухо југословенства, како би се таквим избегавањем именовања направило довољно места да се у центар пажње постави национална и културна афирмација тог, како Ђосић каже, „дивног, пркосног и трагичног шиптарског народа”, који долази „са дна свих лествица цивилизације” и, ношен снагом социјалистичке револуције, ступа у „југословенску заједницу култура”.⁵⁰

Како нам наведени примери показују, српска традиција је почетком шездесетих година била обележена снажним идеолошким предразумевањем које се артикулисало на два начина. Први се огледао у истицању високе вредности појединачних садржаја стваралачких тековина – као што су Дечани, Грачаница и Пећка патријаршија – али без именовања националне културе којој наслеђе припада. Реч је, наиме, о *неименовању* које је било увод у потоње покушаје *йреименовања* културно-уметничке баштине, односно начин да се оно што је

50 Добрица Ђосић, „Грунуће велика реч”, 17.

идеолошки неприхватљив садржај временом преиначи у оно што је идеолошки употребљиво средство. Други вид артикулације нареченог предубеђења препознавао се у чињеници да је високо вредновање садржаја српске културе постајало сумњиво и проблематично, односно проглашавано за израз национализма и реакционарства, кад год је остајало у спрези са истином свог имена. Отуда је сваки покушај српског културног и историјског само-разумевања унапред осујећиван оптужбама за *йоеѣско србовање и срѣѣтѣвујушчу меѣаломанију*.

Полемика између Добрице Ћосића и Душана Пирје-веца постаће својеврсна тематска и политичка подлога на којој ће се развити и неколико потоњих интелектуалних дебата, јер ће речи поменутих актера имати одјека у ставовима бројних дискутаната у *Нашим ѿемама*, *НИН*-у, *Делу* и *Видицима*. Насловом Ћосићевог текста послужиће се, рецимо, Марко Ристић у оптужби Зорана Мишића за склоност ка *савременом несавременом национализму*, због чега ће овај критичар морати да брани и косовско опредељење од различитих злоупотреба, али и себе од у то доба доста тешких и потенцијално опасних идеолошких инсинуација. Јавна расправа Добрице Ћосића и Душана Пирјевеца рефлектовала се на евидентан начин и у уводном тексту дебате у *Видицима*, будући да је уредник Љубомир Симовић, желећи да најави традицију као једну од главних тема предстојеће дискусије, нагласио како је полемика српског писца и словеначког интелектуалца дала посебно важну димензију овом питању. Карактеристичне одлике Ћосићевог емоционално обојеног и реторички стилизованог говора о национализму могу се препознати у изражавању појединих учесника дискусије у *Нашим ѿемама*, попут Петра Шегедина, Ива Франгеша и Томислава Ладана, који су, реферишући о сличним проблемима, били склони да се користе фигуративним значењима буба и вампира, и

да зарад веће експресивности употребљавају категорије здраво–болесно, чисто–нечисто. Такође, за немали број прилога објављених у оквиру дебата у *Нашим ѿемама* и *Видицима* могло би се рећи да су сачињени под утицајем ћосићевских антитрадиционалистичких гледишта, или да су им макар у приличној мери саобразни.

Национални мит:

„повод за нове несреће” или

„заједничко вриједносно сидриште”

Иако је дискусија у загребачком часопису *Наше ѿеме* окупила велики број интелектуалаца, тематски се дотичала малтене свих важних културних проблема тога времена, и простирала на више од сто седамдесет страница густо штампаног текста, највише пажње је – судећи према одјеку који је имао у каснијим књижевним дебатама – привукао прилог Петра Шегедина, у којем се овај хрватски књижевник, размишљајући о улози косовског мита у српском народу, запитао да ли је можда и Југославији неопходна једна општеприхватљива митска прича, која би била стожер успостављања дубљег симболичког јединства међу југословенским народима. Откуд афирмативан поглед на идеју мита усред доба које почива на материјалистичким светоназорима, интернационалистичким тежњама и надом у општи прогрес, а на облике митског мишљења гледа као на изразе свести заостале на нижим ступњевима развоја? Петар Шегедин није био јеретички настројен у односу према постулатима комунистичке идеолошке догме, али је, стрепећи не само од разарајућег утицаја националних митова, који „увијек могу – кад им се пружи ’прилике’ за то – постати поводом за нове несреће”,⁵¹ већ и од спољнополитичке неиз-

51 Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, 1484.

весности изазване сукобом са Информбироом, постао свестан чињенице да је једну земљу тешко одржати само на материјалним снагама војне, полицијске и политичке организације, због чега је неопходно изнаћи „једн[у] заједничк[у] народн[у] осовин[у] за нашу земљу”, која ће бити основа државног континуитета и темељ вредносног поретка југословенске заједнице.⁵²

Управо таква замисао навела га је да – још откад му је Мирослав Крлежа 1950. године „прочитао своју концепцију Југославенске изложбе у Паризу”⁵³ – у богумилству препозна потенцијалну митску грађу која би могла да постане „заједничко вриједносно сидриште у нашој повијести из којег бисмо могли да критички освијетлимо све наше митове и гдје бисмо могли усидрити наш југославенски народни и државни мит”.⁵⁴ Размишљајући о богумилству као миту који би могао бити идеолошки користан кад би постојао, Шегедин је пажњу преусмерио на Косово као мит који не може бити идеолошки употребљен иако постоји. Од тог часа његов есејистички прилог културнополитичкој дискусији почиње да се развија на подлози својеврсне интелектуалне тензије између тумачења косовске традиције, која је аутентична, жива и снажна, а уз то и негована у стваралаштву појединих савремених песника, али у исто време и неуклопива јер је исувише српска да би могла постати југословенска; и размишљања о богумилству као митској причи која би се теоријски могла саобразити са симболичком основом југословенске заједнице, али се, како и сам аутор признаје, не би могла остварити, јер је исувише слаба, апстрактна и са марксистичког становишта непотребна.⁵⁵

52 *Ibid.*

53 *Ibid.*

54 *Ibid.*, 1485–1486.

55 *Ibid.*, 1486.

Хрватски књижевник је, како видимо, раздвајао изворни косовски мит од његових идеолошких (зло)употреба, што га у приличној мери диференцира од учесника осталих дискусија, посебно оне у *Видицима*, који не само да нису разумели разлику између првобитних митских садржаја и каснијих политичко-манипулативних преобликовања, него су управо на том неразликовању изграђивали свој негативни однос према косовској традицији. Међутим, када Шегедин устврди како ће „онима који буду жељели створити југославенско јединство у правом смислу, бити најтеже с вашим митом”,⁵⁶ тада се тон његовог говора о српској традицији мења, јер се косовски мит не указује више само као неуклопив, него и као опасан по југословенско јединство. Управо овакви примери показују колико је социјалистички културни поредак био ригидан и ускогруд, јер није имао довољно унутрашње сигурности да у неприлагодљивим појавама види нешто друго осим субверзивне претње. Из тог разлога између онога што је подложно политичкој асимилацији и онога што се опире утапању у постојећи идеолошки хоризонт није могло бити слободног простора, а камоли простора слободе.

Тренутак у којем се хрватски интелектуалац на још један начин огрешује о истину косовског опредељења јесте моменат када укаже да је реч о миту који се углавном изграђивао у борби са муслиманима.⁵⁷ Иако се косовско предање зачело у дотицају српске војске и турских завојевача, симболичко значење Лазаревог опредељења се – будући неодвојиво од категорија *жртве* и *слободе* – у историјском искуству српског народа понављало без обзира на то која је сила претила колективном опстанку. Управо са тих разлога, Зоран Мишић ће, говорећи о

56 *Ibid.*, 1485.

57 *Ibid.*

повесном распростирању косовског опредељења, спрегнути непрекинуту историјску нит која сеже од Боја на Косову до Двaдесетседмaртoвских демонстрацијa, и истим етосом повезује похвалне речи које патријарх Дaнило III нa сaмoм измaку XIV вeкa упућује кнезу Лaзaру и семaнтику покличa прoтив Трoјнoг пактa, штo су се бeогрaдским улицaмa рaзлeгaли 1941. гoдинe.

„Вратимо се сaмoм извoру”

Дa је питање o уклoпивoсти нaциoнaлних трaдицијa у нaдрeђeнe оквирe југoслoвeнскe културe пoчeткoм шeздeсeтих гoдинa билa тeмa којa је – кaо штo су пoлeмикa Ђoсићa и Пирјeвeцa и дискусијa у *Нaшим шeмaмa* вeћ пoкaзaлe – пoпут нeкaквoг мaгнeтизмa привлaчилa учeсникe рaзличитих дeбaтa дa сe o њoј књижевнoтeоријски и културнoпoлитички изјаснe, пoтврдилa је и рaспрaвa измeђу Мaркa Ристићa и Зoрaнa Мишићa, којa је oтпoчeлa кaо диспут o пoезији Рaсткa Петровићa, aли сe њeнo прoблeмскo тeжиштe врлo брзo прeмeстилo у ширe и oсeтљивије пoљe рaзмaтрaњa oднoсa измeђу кoсoвскoг митa и српскe књижевнoсти. Дo пoмeрaњa пoлeмичкoг фoкусa дoшлo је сa вишe рaзлoгa. Нaјпрe збoг тoгa штo је Мишић жeлeо дa oдгoвoри нa директнo питање Мaркa Ристићa, које је ујeднo билo и идеoлoшки тeшкa, иaкo сугeстивнo изрeчeнa oптужбa,⁵⁸ тe је нaрeчeну нaмeру oбзнaниo вeћ пoднaслoвoм свoг тeкстa; aли и збoг тoгa штo је тeмa симбoличкoг смислa и пoлитичкe упoтрeбљивoсти кoсoвскe трaдицијe билa у тoм трeнутку врлo aктуeлнa и приличнo

58 В. Јoвaн Љуштaнoвић, „Културнo и духoвнo јeдинствo свeтa и 'кoсoвскo oпрeдeљeњe' у eсeјистичкoј визији Зoрaнa Мишићa”, *Кoсoвo и Мeјџoхијa у цивилизaцијским ѿкoвoимa*, Мeђунaрoдни тeмaтски збoрник, књ. 2, ур. Вaлeнтинa Питулић, Кoсoвскa Митрoвицa – Бeогрaд: Филoзoфски фaкултeт – Службeни глaсник, 2010, 360.

неразрешена, те је код дискутаната изазивала интелектуалну нелагоду и побуђивала полемичку страст.

Не само Ћосићева терминологија него и идеолошки стереотипан поглед на српску традицију одразили су се у речима којима је Марко Ристић, употребивши синтагму *савремени несавремени национализам*, Мишићеву тврдњу да је Растко Петровић „у косовском опредељењу видео пут превазилажења својих биолошких и егзистенцијалних тегоба” критиковао као поетички превазиђено и политички неприхватљиво гледиште.⁵⁹ Након недвосмислено негативне идеолошке оцене говора о слојевима косовске традиције у делу песника *Ошкровења*, Ристић је, одајући се ужитку реторичког цинизма, подигао тон излагања и упитао: „шта је то уопште косовско опредељење?”.⁶⁰ Међутим, таквим редоследом корака није му пошло за руком да Зорану Мишићу упути пресудан полемички ударац, већ само да – откривши како није сигуран шта косовски мит јесте, али да га та *сићиница* не спречава да издвојену појаву унапред подведе под *савремени несавремени национализам* – логички обеснажи властито становиште. Не увиђајући ништа проблематично у томе што му чин осуде претходи покушају разумевања, Марко Ристић је на еклатантан начин потврдио да му полемичка мисао није руковођења тежњом за истином него логиком дубоко усађених идеолошких предрасуда.

Као што је и Петар Шегедин био обазрив при употреби речи мит, знајући да се ради о идеолошки омраженом појму, па је истог часа покушао да оправда свој језички избор: „Рекао сам мит. Многима се то неће свидјети, али ја не налазим бољег израза. Концепција, поглед на свијет су

59 Марко Ристић, „Зависи и не зависи (О поезији! Првенствено о поезији Растка Петровића и то поводом једног непогодног повода. Чему и коме и у коју сврху и зашто, опет?)”, *НИН*, XI, 568, 1961, 9.

60 *Ibid.*

и превише интелектуалистичке формулације”,⁶¹ тако је и Зоран Мишић свој есеј отворио истичући колико је већ сами помен Косова зазоран чин, јер човеку који се осмели да тако нешто изустити прети опасност да му „на главу сруче и аутохтоно косовско млеко, и Видовдански храм, и причешће, и несавремени национализам, и Опленачку цркву, и краљевску амбасаду, и тамњан и измирну, ако не и нешто још много горе”.⁶² Управо стога је овај књижевни критичар, одговарајући на питање Марка Ристића, желео најпре да прочисти појам косовског опредељења од свих погрешних тумачења и идеолошких злоупотреба – било да долазе из монархистичких или комунистичких, националистичких или интернационалистичких, конзервативних или прогресивистичких кругова – како би читаоцима, задржавајући политички неутралну позицију, предложио симболичку суштину Лазаревог избора и указао на његове универзалне корене.

Уместо да прошлости, како Мишић поручује, прилазимо „с љубављу и са знањем”, наше се традиције непрестано обременују различитим неспоразумима.⁶³ Раскривајући последице непринципијелног односа према културном наслеђу – због којих су садржаји српске баштине обележени снажним идеолошким предразумевањем и тако трајно изопштени из окриља европских традиција – овај аутор је интелектуалну јавност оптужио за својеврсну интерпретативну хипокризију и позвао на самокритичко преиспитивање постојећих културнополитичких образаца:

„Унели смо у индекс својих омиљених књига највеће мистичаре света, али Момчила Настасијевића с прези-

61 Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, 1479.

62 Зоран Мишић, „Шта је то косовско опредељење (Одговор на једно питање Марка Ристића)”, *НИН*, XI, 569, 1961, 9.

63 *Ibid.*

ром одбацујемо. Отпутовали смо као Ренан у Грчку да се поклонимо Акропољу, али Хиландар нисмо ни споменули. [...] Знамо шта значи опредељење Антигоново, али се у чуду питамо: шта је то уопште косовско опредељење?”⁶⁴

Према Мишићевим књижевнополитичким увидима, главне шумове у сфери културне комуникације ствара, с једне стране, *назадњачко сџаратџиство*, које је толико конзервативно у своме традиционализму да не налази излаз из бедема властите заосталости, а са друге, *најпредњачка немарносџ*, која се некритички одриче читаве прошлости како би неометано уживала у својим радикалним прогресивистичким илузијама. Из сукоба ових двеју крајности, које су по идеолошком предзнаку супротне, а по интерпретативној површности сасвим сродне, происходи заборав онога што је симболички највредније у нашој традицији: „И тако Косово почива и даље глухо и пусто и наставља своје подземно вековање, далеко од нас и нашег века”.⁶⁵

„Вратимо се самом извору”,⁶⁶ вели Мишић, и смештајући у први план оно што је естетско, етичко и егзистенцијално у централном српском миту, основну потку косовског опредељења проналази у народној песми, где се оно јавља као одговор на питање о смислу људског постојања. Определити се косовски значи одабрати најтежи, али најсигурнији пут, „усхтети његошевски да буде оно што бити не може”, и жртвовати земаљске победе зарад једног несравњиво већег тријумфа.⁶⁷ Реч је, како сматра овај критичар, о највишем етичком принципу који је, уручен од Грка, постао српско историјско искуство. Јављајући се у кобним повесним тренуцима,

64 *Ibid.*

65 *Ibid.*

66 *Ibid.*

67 *Ibid.*

када се опасност надвија над колективну егзистенцију, а нестанак чини готово извесним, идеја да је боља смрт у подвигу него живот у стиду постајала је лозинком којом су заточници светозаревског наслеђа бранили своју унутрашњу слободу и духовно утемељивали своје постојање. Зато косовско опредељење није ни страшни бојни поклич, ни политичка флоскула, нити инструмент идеологије, него таблица строгих моралних вредности, печат националне историје, и снага да се егзистенција, и колективна и индивидуална, у одсудном тренутку потврди. Мит о Косову, закључиће Зоран Мишић, „далеко премашује границе националног мита; својом суштином он се придружује оним највишим творевинама људског духа, сакупљеним у имагинарном музеју једне јединствене европске културе”.⁶⁸

„Ја сам убеђен да могу”

Угледајући се на дискусију објављену на страницама загребачких *Наших ђема*, београдски часопис *Дело* је крајем 1961. године организовао трибину сличног тематског усмерења, која је већ алузивно осмишљеним насловом „Наше књижевне теме” представљена као пандан хрватској културној расправи. Да би дебату учинили књижевноисторијски релевантнијом, уредници су на учешће позвали не само репрезентативна имена савремене литературе него и представнике донедавно полемички веома завађених модернистичких и реалистичких кругова. Отуда не чуди што је – наставши се за столом где су један до другог седели Оскар Давичо, Петар Цацић, Ели Финци, Света Лукић, Душан Матић, Милосав Мирковић, Мухарем Первић, Добрица Ћосић, Милан Влајчић и Александар Вучо – један од првих говорника на трибини

68 *Ibid.*

приметио да „овај састанак представља извештај о напретку у односима између тзв. табора у нашој књижевности, знак извесног отопљења књижевне климе”.⁶⁹

Осим по избору прелиминарних питања, насловном решењу и броју учесника, разговор у *Делу* је хрватском парњаку наликовао чак и по ритму по којем се дебата одвијала, јер су се у оба случаја диспутанти најпре посветили општим и не толико инспиративним темама као што су проблеми демократизације културе, тржишта књига, социјалистичког хуманизма или друштвено-политичког ангажмана писаца, због чега у својим излагањима нису демонстрирали претерану оригиналност у мишљењу, већ су најчешће само варирали устаљене ставове, не излазећи ван задатих идеолошких оквира. Међутим, када се дебата преусмерила ка проблему статуса националних традиција унутар социјалистичког културног поретка, онда су се излагања учесника – што је било карактеристично и за друге дискусије тога времена – одједном испунила посебним жаром, а повремено и знацима полемичке нетрпељивости.

За разлику од Марка Ристића чија је осуда косовског опредељења – водећи се тактом идеолошког предубеђења – претходила покушају разумевања појма који се политички жигосе, Ели Финци је отишао корак даље када је током дискусије у *Делу* према елементима *српских схватања* испољио идеолошку негацију лишену било какве потребе за поимањем онога што се одбацује. Говорећи о „младим поетима” који се ангажују за неке „јако проблематичне ствари”, овај аутор је – користећи се изразима сродним Ћосићевој политичкој реторици – као пример непожељних појава у савременој литератури извојио „једну малу групу људи која почиње да на извештај начин васкрсава извесне идеале, са извесним елементима тако-

69 Dragan Jeremić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1430.

званог српског схватања, са елементима некакве врсте поетског, сублимног србовања у литератури”.⁷⁰ Не конкретизујући феномене које критикује, и остављајући да њихова магловита значења лебде пред саговорницима, Ели Финци је изрекао оштру идеолошку осуду, не сматрајући потребним да је на било који начин аргументује или образложи.

Таквим грубим и нетактичним поступањем – који је у потпуности одударао од природе текућег књижевног разговора – подстакао је друге учеснике да наречене тврдње подвргну критичком испитивању. Тако је, узвраћајући Финцију и следећи манир Мишићевог оспоравања Ристићевих теза, Душан Матић рекао: „Ти се не љутиш кад неко узме Едипа, а кад узме зидање Скадра или Косово...”,⁷¹ и на тај начин покушао да укаже на постојање интелектуалне дволичности при вредновању српских и европских традиција, која резултира априорном стигматизацијом косовских мотива. Финци ће, остајући недоречен, само поновити свој став, али ће проблем о којем је реч издвојити из књижевне сфере и превести у домен друштвених феномена: „Јако ми је то проблематично као конкретна друштвена појава и тенденција у овој констелацији данас”.⁷²

Описану полемичку тактику, којом се избегава одговор на питање опонента и тематска пажња дифузно расипа у различитим правцима, Финци ће применити и када га Петар Џацић буде упитао: „Не знам како сте дошли до тог израза – ’србовање’”,⁷³ те ће новом репликом уместо разјашњења понудити још једно семантичко замућење властитог становишта: „Прејак је израз.

70 Eli Finci, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1491.

71 Dušan Matić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1491.

72 Eli Finci, „Naše književne teme”, 1491.

73 Petar Džadžić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1491.

Нашао сам ту елемената...”⁷⁴ Не желећи да недоумицу остави нерасветљеном, Џацић је истакао могуће импликације Финцијевих гледишта, како би на један очигледан и помало карикирајући начин разоткрио њихову поетичку и политичку неутемељеност: „У једном пејоративном смислу, све што је Његош написао је србовање, јер је једно конкретно и одређено враћање косовском миту”.⁷⁵ У свом по први пут значењски конкретније конципираном одговору:

„Само, у конкретној историјској ситуацији у којој је Његош деловао и радио и у којој се појавио *Горски вијенац* и друге ствари, то је била прогресивна ангажованост, а данас ангажовање на бази стварања мита од тих превазиђених ствари, у данашњој конкретној ситуацији, има – нећу казати: реакционарну, али бар једну ретроградну политичку нијансу”.⁷⁶

Ели Финци ће се послужити у јавности често коришћеним поступком идеолошке релативизације феномена о којима се расправља, који говорнику омогућава да вредност појавама не одређује објективно него ситуационо. Таквим полемичко-манипулативним маневром вештачки се стварају услови да се, због друштвеног контекста у којем је настајао *Горски вијенац*, Његошево стваралачко евоцирање појединих чинилаца косовске традиције оцени као прогресивни ангажман, док се понављање сличног књижевноуметничког поступка у данашњем, социјалистички устројеном времену, сматра знаком реакционарства или барем обележјем ауторове склоности ка политички ретроградним гледиштима. Слична књижевнокритичка стратегија примењивана је, рецимо, при изрицању оптужбе над „Јеретичком при-

74 Eli Finci, „Naše književne teme”, 1491.

75 Petar Džadžić, „Naše književne teme”, 1492.

76 Eli Finci, „Naše književne teme”, 1492.

чом” Бранка Ћопића, када се тврдило да је „сатира у капитализму више-мање увек прогресивна”, док је примена истог литерарног средства у време комунистичке владавине називана „бљутав[им] средство[м] малограђанског критизерства”.⁷⁷

Закључивши да је у Финцијевој реплици до изражаја дошло уверење да је ретроградност инхерентно својство косовских мотива, Џацић је настојао да таквом гледишту опонира подсећањем да регресивност може бити само одлика приступа некој теми, а не њен иманентни квалитет, а потом и затражио да Финци одабраним поетским примерима докаже своје тврдње. Овај кратки, али жустри диспут окончаће се једном афективно интонираном реченицом: „Ја сам убеђен да могу”,⁷⁸ којом Финци не само што није одступио од оштрих осуда, већ је – остављајући властите ставове без икаквог поткрепљења – још једном потврдио да се његови књижевнокритички погледи не темеље на рационалним разлозима, већ на голој идеолошкој предрасуди.

„Видело се одмах, незалечени су косовски проблеми”

Премда је дискусија у студентском листу *Видици* проистекла из жеље млађег нараштаја књижевника да се прикључе расправама вођеним у *Нашим шемама*, *Делу* и *НИН*-у, како би изложили своја мишљења о неким од најкрупнијих проблема културног живота, садржај њихових излагања понајвише се тицао питања да ли је југословенској заједници народа потребан мит и какву улогу у савременој литератури има косовско опредељење. Учесници ове дебате могли би се поделити на оне који

77 Dušan Popović, „Klevetnička satira”, *Književne novine*, 1950, III, 43, 3.

78 Eli Finci, „Naše književne teme”, 1492.

су – попут Раше Попова и Трива Инђића – следили ћосићевска културнополитичка гледишта и одбацивали митску традицију као превазиђени облик мишљења, и на оне који су – као Зоран Петровић и Љубомир Симовић – прихватили Шегединову идеју о потреби установљавања дубљег симболичког јединства југословенских народа, али су уместо богумилства предлагали Битку на Сутјесци или Зеленгори као језгрину тачку из које би могао проистећи заједнички мит.

Иако је међу представницима млађе генерације постојала свест о томе да се питање косовске традиције у актуелним расправама није појавило случајно и ниоткуда, већ да се у жижу културнополитичке јавности вратило као „једна дуго дављена и гушена тема”,⁷⁹ значајан број дискутаната био је уверен да – упркос есејистичком труду Зорана Мишића – косовско опредељење није могуће ослободити од свега што је у име тог митског наслеђа чињено у прошлости. Подстакнути таквом атмосфером – у којој није било разумевања, а камоли симпатија према потенцијално субверзивним гледиштима – поједини критичари испољавали су нескривени идеолошки анимозитет према српским темама, а Мишићев полемички ангажман обезвређивали једним лакомисленим и арогантним установљавањем *дијагнозе*: „Видело се одмах, незалечени су косовски проблеми”,⁸⁰ док су други, не презајући од јавног обзнањивања садржаја свог игнорантског мишљења, доказивали да косовски мит не постоји, јер је, за разлику од Хомерових епова, утемељен на бици чији је датум познат.⁸¹

Премда је излагање започео истичући да је традиција потребна јер човеку пружа извориште, брани га од

79 Mirko Miloradović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [2].

80 Ostoja Kisić, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [3].

81 V. Vito Marković, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [3].

самозаборава и олакшава пут до аутентичности, Љубомир Симовић је у наставку говора идеолошки редуковао свој културни хоризонт поновивши Ћосићев став да су традицијски садржаји прихватљиви једино када су „у служби интернационализације наших смислова”.⁸² Одбацујући митове који немају југословенски предзнак, овај песник је – не успевајући да се издигне изнад идеологема владајућег поретка и косовско наслеђе сагледа у изворном значењу – истакао да „косовски мит не може да прихвати неки хрватски или македонски сељак или неки муслиман просто зато што су га четници за време рата клали или му прикивали на чело петокраку у име некаквог Косова”.⁸³

Логички најупитнију критику традицијских садржаја испољио је, без сумње, Раша Попов. Сматрајући афирмацију митских образаца изразом „дефанзивних осећања”, која разарају идеју југословенског јединства и уносе неповерење у осетљиво подручје међунационалних односа, он је, *наоружан* читавим сплетом политичко-идеолошких инсинуација, покушао да се критички обруши на главне поставке Мишићевог есеја:

„Од чега се, рецимо, брани Зоран Мишић? То је сигурно да се човек који исповеда један мит од нечега брани, и то две недеље после изласка Шегединове дискусије у коме он моли српске песнике и уметнике да не певају о Косову. После две недеље Зоран Мишић одједном пише о Косову. Брани се од нечега. Од чега се брани? Од те молбе?”⁸⁴

Како наведени редови сведоче, Раша Попов је мањак аргумената за своју претпоставку о дефанзивној природи промишљања о митској традицији покушао да надоме-

82 Ljubomir Simović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [3].

83 *Ibid.*

84 Raša Popov, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [3].

сти извитоперавањем елементарних и свима доступних чињеница: јер би основни увид у текстове на које се млади аутор позива показао да Шегедин ни у једном тренутку не моли српске песнике да се суздрже од певања о Косову, као и то да се Мишић својим есејем не обраћа хрватском књижевнику, него српском надреалисти, што је, подсетимо се, експлицитно наглашено и поднасловом: „Одговор на једно питање Марка Ристића”. Осим што је склон да кривотворењем података поткрепљује властита полемичка гледишта, Попов је показао да је недоследан и у примени принципа које је сам прописао. Уколико се, наиме, иза сваког размишљања о митовима крије покушај одбране од некаквих уображених непријатељстава, због чега се Попов задржао само на примеру Зорана Мишића и тако пропустио да се запита од чега се то, говорећи о богумилству, брани Петар Шегедин? Овај аутор је, дакле, радије бирао да буде непринципијелан него да се, следећи властита начела, замери оној страни коју идеолошки подржава.

Не одустајући од жеље за потпуним оспоравањем Мишићевих гледишта, Попов је у наставку излагања покушао да у поље интелектуалне расправе уведе неприпадајући аргумент техничког напретка:

„Он заборавља да се данас од Београда до Загреба не путује више 6 дана под арњевима, или 8 сати возом, већ се путује сада од када су уведене нове Diesel локомотиве за неких пет сати. Ми смо постали двоструко ближи са Хрватском. Према томе наш београдски интелектуалац је дужан да слуша шта један Шегедин говори и препоручује као човек.”⁸⁵

Остављајући по страни чињеницу да брзина воза који спаја две југословенске републике нимало не утиче на исправност било чијег интелектуалног становишта,

85 *Ibid.*

овде је важно приметити неједнакост у начину на који су српски и хрватски полемички опоненти представљени. Наиме, док је Мишићу, одредивши га као београдског интелектуалца, наменио улогу типичног представника једне културне средине, Раша Попов је Шегединов говор лишио обележја припадности загребачком културном кругу, како би, указавши шта овај књижевник *йрейоручује као човек*, изнесеним ставовима могао да прида ауру универзалнијих вредности. Управо због ове дискретне вредносне неравнотеже воз у Поповљевој искривљеној слици српско-хрватских културних односа путује од Београда ка Загребу, али не и обрнутим правцем, те су само српски интелектуалци *дужни* да слушају шта хрватске колеге говоре, док промовисани аргумент техничког прогреса не обавезује загребачке књижевнике да узму у обзир оно што им поручују београдски саговорници.

У младалачки динамичан, али на моменте вештачки уозбиљен разговор у *Видицима*, Бранислав Петровић је – сходно своме песничком темпераменту – унео трачак бонвиванског расположења и трагове жеље за лакрдијашким односом према узвишеним темама. Остајући у равни општих места и стереотипних образаца, и оглушујући се у потпуности о садржај Мишићеве полемике са Ристићем, овај песник није успео да у појму косовског опредељења види ништа дубље од повода за критику српског менталитета због склоности да „своје поразе некако највише уздиже”.⁸⁶ Према Петровићевој интерпретацији, подешеној тако да метафизичке аспекте ствари занемарује у корист приземних прагматичних циљева, народ је косовски мит створио у доба ропства, јер је – притиснут мрачним и тешким животним условима, жељан неког светлог уточишта, а неспособан за критичко мишљење – идеализовао прошлост. Настојећи

86 Branislav Petrović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [3].

да на један неприкладан козерски начин оспори народну визију цара Лазара као оличења „мудрости” и „државничке памети”, аутор *Моћи њовора* је понудио историјско тумачење исхода Косовске битке за које је тешко рећи да ли је плод незнања, тежње за исписивањем параисторијских приповести или, просто речено, неуспеле шале:

„чињеница је, и списи постоје, да су Дубровчани нудили цару Лазару топове да сачека Турке на Косову. То би сасвим изменило европску историју, јер Турци нису имали топове. Цар Лазар је рекао: ма шта ће нам, ми смо јачи од тих азијата! И није узео топове које је добијао за јефтине паре.”⁸⁷

Када у наставку реферата овај песник каже: „Ја не могу да осећам никакав стид и никакав комплекс кад ми се помене зидање Скадра на Бојани као мит, кад ми се спомене косовски бој као песма”⁸⁸, читалац се мора запитати због чега је од свих осећања која су му стајала на располагању Петровић одабрао да, при размишљању о појединим елементима српске традиције, наведе изостанак стида. Зашто би било који чинилац националне баштине у појединцу изазивао наречени „комплекс”? Да ли би се у оваквом песниковом гесту могао препознати знак кретања у сусрет једном општијем југословенском културнополитичком очекивању? Може ли се у овом немотивисаном правдању препознати дејство потмулог идеолошког притиска: знак поунутрашњеног осећања колективне кривице?

На празно место настало смисаоним обезвређивањем косовског опредељења и профанишућим интерпретирањем историјске судбине народа, Бранислав Петровић је положио непоколебљиву наду у општи прогрес и чврсто поуздање у интернационалистички епи-

87 *Ibid.*

88 *Ibid.*

лог колективног социјалистичког узрастања, под чијим удруженим дејством није доспео само до закључка „да је сада тренутак да нам мит зрачи и из будућности”, већ и до идеолошки редукованог, а псеудокосмополитским духом прожетог доживљаја властитог идентитета:

„Више је смешно рећи – Ја сам Србин. Један пораз неког корејског народа, једну страшну погибију, један хаос ја могу да посматрам исто као погибију Срба на Косову, као погибију Хрвата тамо негде на Винодолу, или Француза на Ватерлоу, итд. Значи да се осећам као *homo sapiens*, као људско биће а не као Србин.”⁸⁹

Премда би се могло претпоставити да ће млађи дискутанти, руковођени силама бунтовничког духа, изразити макар дискретне симпатије према мишљењима аутора довољно смелих да се, уводећи нове перспективе у домен јавне свести, изложе немалим политичким ризицима, дебата у *Видицима* несумњиво је показала да се нови нараштај песника и критичара с изразитом пријемчивошћу или чак опортунизмом опходи према једној идеолошки суженој, ћосићевско-ристићевски доцираној тачки гледишта, остајући прилично резервисан или потпуно затворен према сазнајним потенцијалима што проистичу из ширег хоризонта културне самосвести, на које је Зоран Мишић есејем „Шта је то косовско опредељење” настојао да укаже. Спремност учесника разговора у *Видицима* да се при поткрепљивању властитих неслагања са Мишићем не користе само рационалним аргументима, него и поступцима свесног кривотворења речи својих полемичких опонената, сведочи да њихови интелектуални напори нису увек стремили оној високој тачки где усамљеничко-субверзивним животом живе истински *разлози*, већ нечему несравњиво доступнијем: конформистичким благодатима узвишице на којој станује политичка *моћ*.

Литература

Добрица Ћосић, „Грунуће велика реч”, *Полиџика*, LVI, 16610, 1959, 17.

Зоран Мишић, „Шта је то косовско опредељење (Одговор на једно питање Марка Ристића)”, *НИН*, XI, 569, 1961, 9.

Јован Љуштановић, „Културно и духовно јединство света и 'косовско опредељење' у есејистичкој визији Зорана Мишића”, *Косово и Мејхохија у цивилизацијским ѿоконима*, Међународни тематски зборник, књ. 2, ур. Валентина Питулић, Косовска Митровица – Београд: Филозофски факултет – Службени гласник, 2010, 357–365.

Марко Ристић, „Зависи и не зависи (О поезији! Првенствено о поезији Растка Петровића и то поводом једног непогодног повода. Чему и коме и у коју сврху и зашто, опет?)”, *НИН*, XI, 568, 1961, 9.

Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, Београд: Евро-ђунти, 2014.

Скендер Куленовић, „Љепша је стварност”, *Полиџика*, LVI, 16610, 1959, 17.

*

Aleksandar Flaker, „Veliki raskorak”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1409–1417.

Antun Šoljan, „O intelektualcu danas”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1497–1504.

Branislav Petrović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].

Dobrica Ćosić, „Dobrica Ćosić”, Intervju vodio J. P., *Telegram*, II, 39, 1961, 16.

Dobrica Ćosić, „Nacija, integracija, socijalizam”, *Delo*, VIII, 2, 1962, 137–166.

Dobrica Ćosić, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1400–1426.

Dragan Jeremić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.

Dušan Matić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.

Dušan Popović, „Klevetnička satira”, *Književne novine*, 1950, III, 43, 2–3.

- Eli Finci, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.
- Eli Finci, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.
- Ivo Frangeš, „Problem tradicije u našoj socijalističkoj kulturi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1418–1421.
- Jure Kaštelan, „Dijalog s knjigom”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1422–1424.
- Ljubomir Simović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].
- Mirko Miloradović, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].
- Mladen Škiljan, „Nesporazumi oko poetskoga i poetski nesporazumi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1488–1496.
- „Nacionalne kulture u socijalizmu (diskusija)”, [uvodna reč], *Delo*, VII, 12, 1961, 1396.
- Oskar Davičo, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.
- Ostoja Kisić, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].
- Petar Džadžić, „Naše književne teme”, *Delo*, VII, 12, 1961, 1427–1495.
- Petar Šegedin, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1474–1487.
- Predrag Vranicki, „Kultura i socijalizam”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1520–1530.
- Raša Popov, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].
- Svetozar Petrović, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1393–1399.
- Vanja Sutlić, „Naša filozofijska situacija”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1468–1473.
- Vito Marković, „Odgovornost i tradicija”, *Vidici*, X, 64–65, 1962, [1–6].
- Vjenceslav Richter, „Homogenost kulturnog medija”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1443–1449.
- Vlatko Pavletić, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1431–1438.
- Zdravko Vuković, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, Beograd: Narodna knjiga, 1989.

Zora Dirnbah, „Dva puta, jedan cilj”, „Problemi naše kulture”, *Naše teme*, V, 10 (34), 1961, 1400–1408.

Zoran Mišić, „Poezija i tradicija”, *NIN*, X, 469, 1960, 11.

Zoran Mišić, „Savremenost i tradicija”, *Danas*, I, 14, 1961, 17.

Nemanja Z. Karović

ABOUT THE NOTIONS OF *POETIC SERBIANISM*
AND *SERBIAN MEGALOMANIA*
(ON THE UNDERSTANDING OF THE SERBIAN
NATIONAL TRADITION IN THE DISCUSSIONS
CONDUCTED ON THE PAGES OF THE LITERARY
MAGAZINES IN THE EARLY SIXTIES OF THE 20TH
CENTURY)

Summary

This paper examines the ways in which the Serbian national tradition was perceived in literary polemics conducted in the early sixties of the twentieth century. Although the cultural public was preoccupied with issues of socialist humanism, the disproportion of technical and artistic progress, the engagement of the writers and the status of book under altered market conditions, the most heated debates revolved around the problems of integrating national traditions into the broader context of contemporary Yugoslav culture. Hence, special attention is given to the analysis of the discussions dedicated to the Kosovo myth, in which ideological prejudices against the contents of Serbian tradition were evidently manifested. One of the goals of this paper is to point out the intellectual-manipulative procedures by which the ideologue of Serbian guilt was imprinted in various levels of literary life.

Keywords: socialist culture, Serbian traditions, Kosovo determination, national consciousness, myth

Драган Хамовић
Институт
за књижевност и уметност
Београд

УДК 82.09:821.163.41.09-1
Петровић Б.

СУБВЕРЗИВНИ ПРОФИЛ ПЕСНИКА БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА

Сажетак: У раду се бавимо формама субверзивности песника Бранислава Бране Петровића током тоталитарног раздобља Титове Југославије. Полазимо од описа Чеслава Милоша подвојене позиције стваралаца у земљама социјалистичког блока, као и од Бахтиновог одређења „смеховног начела” као давнашњег начина опирања вишим ауторитетима. Оба теоријска полазишта примењујемо на примерима текстова, али и јавних гестова Бране Петровића.

Кључне речи: Бранислав Петровић, субверзивност, ауторитет, кетман, смеховно начело, карневализација, маргина, деконструкција

Култура није простор слободе, она је заправо мрежа у коју смо уловљени. Тако је теоријски описује Стивен Гринблат: „Скуп веровања и пракси који образују дату културу функционише као свепрожимајућа техника контроле, скуп ограничења унутар којег се мора сместити друштвено понашање” (2004: 40). Свака култура црта границе и поставља лимите, али у тоталитарним државама, каква је била Титова Југославија, хегемона идео-

* Научни саветник, hamovicdragan@gmail.com, ORCID 0000-0002-8468-4045

логија те границе оштро повлачи и строже контролише. Након прве постратне деценије под диктатом совјетског модела, кидање веза са московским центром и унутарњи притисци омогућили су да одређене слободе постепено изборе свој домен у јавним разговорима и уметничким остварењима. Била је то колатерална корист потребе да револуционарна држава покаже пред западним светом да је нова заједница народа и народности земља слободе, искована у заједничкој борби против окупатора, те да је овдашњи режим друкчији од режима совјетског блока. Уведени пројекат радничке самоуправе погодује стварању привида децентрализоване власти и преношењу одговорности за развој народа и државе по друштвеној вертикали, од система установа све до друштвено свесног појединца. Октроише се Нова Вера, као саморазумљива и незаменљива, вера у коју су укључени сви, од пионира са црвеним марамама до радних људи и грађана. „Врховни командант неба и земље” није представљан као сила на власти него као отеловљење колективних хтења, највећи син народа. Владајући метанаратив био је тако подешен да свако појединачно искакање из датих граница буде протумачено као изгред против укупне заједнице, плембисцитарно опредељене у смеру напретка.

Како су ствари текле у поезији, као еминентном простору слободе, на пример? У есеју „Кетман”, пољски песник Чеслав Милош одређује поезију „Нове Вере” (идеолошки потчињену поезију) „као израз друштвене конвенције која се прелама кроз индивидуални темперамент”. Песник „Нове Вере” не исказује себе него идеалног грађанина: „Стално маскирање, колико год стварало скупну ауру коју је тешко поднети, пружа онима који се маскирају извесна задовољења, и то не најмања [...] човек почиње да изнад свега цени своју превејаност” (1985: 65). Има нешто од оваквог демаскирајућег описа у интервјуу Бране Петровића, датом 1989. године,

на самом крају епохе СФРЈ, када су незадрживо кренула друштвена колебања пред велики тектонски потрес. Песник ствари поставља на релацији песник/систем, упућује на двоструки проблем: „Држава као таква, па и социјалистичка, и најпре и пре свега социјалистичка држава, негује своје стихоклепце, шкрабала и апологетску ништарију, на рачун истинских песника...” Другим речима, истински песник ваља да се клони близине режиму и колаборације са њим. Политици и моћи, нарочито тоталитарној, потребна је афирмација, гласови који је славе. „Боља је будалаштина која слави него мудрост која негира” – наставља Петровић – „Нажалост, то знају и прави песници, па и они често не одоле сладости издаје песништва, залете се, поздрављају, шкрабају оде, славе подлост, шићаре, љубе руку која дели медаље, одличја, положаје, стипендије, после се кају, дали би све да нису оно што јесу, али најчешће касно: Муза поезије осетљиво је створење, ђаволасто и каћиперно, остави државног угледника, славитеља удбе, господина с резервацијом, приклони се кафанској луди, шверцеру оружјем, уредном клијенту Судије за прекршаје, нечастивом” (1992: 157–158). Верност поезији а не владајућем поретку стоји у основи тежње коју искуствено превејани актер књижевног живота поставља наспрам изазова друштвене почаст и принадежности.

Али, ако сагледамо биографије малтене свих наших водећих песника, укључујући и Петровића, видећемо да је, од средине педесетих година, на делу био својеврстан пакт о ненападању између песника и моћи. Унутар пространог простора могло се истраживати и играти, оштрили перо на негативне појаве и слабости, али је врх монолитног поретка, најбољег од свих светова, остајао недодирљив. Нпр. у сатиричном тексту из 1971. године („Дворске будале новог доба”) Брана Петровић измешта мету из центра на периферију, па пише: „Ми смо имали

и царевице и краљеве, али их више немамо. Ми смо социјалистичка земља. Ми немамо ни царевице ни краљеве, али сви се понашају као мали цареви” (2018: 415). Сатирик је свестан да, у светлу овакве титулације, није „паметно” бити директан, па у социјалистичкој земљи, чији је председник носилац императорских овлашћења и привилегија, јединицу преводи у множину. Критику самодржавља претвара у критику менталитета, описује „мале царевице” из различитих миљеа. Нема чак ни дискретне алузије на јединог реалног „цара”.

Песници су били прећутно свесни тога пакта са влашћу и тематских ограничења, примајући незанемарљиве материјалне потпоре сталешког удружења, као један од израза друштвеног респекта према еснафу стваралаца. Јер, и они су прозвани да буду сарадници у креирању Новог човека. Песнички дискурс о слободи не залази у забрањени простор, али, према потреби, посеже и за реториком ослобођења потлачених класа и радног човека – с (јакобинском) корекцијом да нема слободе за непријатеље слободе. А да ли је било могуће бити видљив, тј. признат, а не бити у мрежи моћи? Да ли је то иначе могуће? „Ако не располаже никаквом моћи, то не значи да је *неутицалан* у односу на моћ [...] он се налази у обавезујућем односу са моћима које устројавају формацију која га и чини видљивим”, читамо у есеју „Опроштај са интелектуалцем” Мила Ломпара: „Свест о формацији је потиснута и, истовремено, делотворна свест интелектуалца, она је његова унутрашња противречност и нелагодност. Јер, он бира себе као слободу која треба да постане чин у свету, да има функцију, да оствари дејство. Али, он *зна* да то није могуће без саображавања саме слободе са неком моћи...” (2022: 245). Режим налази начине да привуче себи младе даровите ствараоце, стварајући нову формацију коју ће придобити статусним погодностима. Брана је одмах препознат као даровит, не

само као песник него и као неодољиви декламатор поезије. У години изласка песничког првенца (*Моћ ѝовора*, 1961) видимо га у пробраном саставу уредништва студентског часописа *Видици*. Млади песник је већ уведен у систем, у мрежу моћи. И то увођење колико даје извештан комфор толико и обавезује. На проби идејне лојалности биће млади уредници на трибини „Одговорност и традиција”, чија је дискусија објављена на почетку године 1962. (бр. 64–65, јануар–фебруар). Повод за трибину били су полемика Марко Ристић – Зоран Мишић, дијалог Ћосић – Пирјавец, као и ставови Петра Шегедина о потреби јединственог југословенског мита, мимо националних – најпре српског косовског мита, у којем се други народи не препознају. Дискусиона тема делује као наметнута – што вероватно и јесте случај – јер дискутанти из круга младих стваралаца опрезно круже око широке теме, при чему се најчешће упућује на значењски потенцијал Мишићевог есеја „Шта је то косовско опредељење?”, са декларативним оградама према косовском наративу, у име којег се – како и Мишић наводи – „потезала и четничка кама”. Нелагода и младалачка невештина стварају утисак да учесници дискусије имају потребу да од себе уклоне сенку косовске митологије. Брана то гдекад чини у лику површног, кафанског резонерства. Ауру косовског подвига коју Мишић тумачи блиско савременим појмовима, Петровић своди на „пораз који је могао да се избегне”. Убацује и произвољну оцену да је у доба цара Душана владао „страшан хаос и страшна пометња, страшна неправда”. Насупрот општој представи о Душану као законодавцу који налаже судијама да не суде у страху „од царства му” него по Законнику, песник поставља заматак травестијским строфама потоње песме „Добровољни прилог за националну историју” („Исто тако кад је себар Лука / за Душана реко да је псето – / седам нових измислише мука / и мучише Луку

цело лето”). И слику кнеза Лазара празни од мученичког патоса и од повесног достојанства, као што ће учинити у реченој песми: „Слуга неки по имену Лазар / скупи војску, влахе и ратаре, / народ неук, несрећан и храбар, / добра гозба беше за Татаре.”

Пре него што помислимо да се млад и амбициозан песник подређује актуелној културној парадигми, прочитајмо овај његов, неочекивани закључак поводом митова и митологизације: „Ми славимо Косово, славимо битку на Марици, славимо Сутјеску, славимо Неретву, – свуда тамо где је изгинула војска, где су лешеве падали немилице.” Закључак је неочекиван стога што уз реликте давније, непожељне прошлости Петровић ставља и митологизована места револуционарне борбе из минулог рата, где се жртвено заснивала нова Југославија – а Сутјеска се указивала као главни кандидат за простор нове митологије. Поткрај расправе, такође неочекивано, Брана у кратком коментару огољује смисао те трибине: „Ми се сви ту скупимо да дискутујемо о нечему, рецимо нашта су нас подсетили Зоран Мишић и Марко Ристић. Значи, није се из нас ништа нарочито испилило кад нисмо у стању да сами потргнемо проблеме па о њима да дискутујемо.”

Чак и ако пређемо преко основане претпоставке да је реч о нарученој расправи, остаје увид да је млади Петровић, и тамо где испуњава обавезе према инстанцама моћи које су га учиниле видљивим, на моменте субверзивно пробија задате оквири. Остаје и закључак, укупно узев, да је његов поетски видокруг подразумевао крајње неофицијелни поглед на свет, човека и људске односе. Управо тако је Бахтин одредио карневалски језик и облике „народне смеховне културе”: „Све форме и сви симболи карневалског језика прожети су патосом промена и обнове, као и сазнањем о веселој релативности владајућих истина и моћи. За њега је веома карактери-

стична својеврсна логика 'изокренутости', 'насупрот', 'наопако', логика непрестаних премештања онога што је горе и онога што је доле ('точак'), лица и наличја, за њега су карактеристични и различити видови пародије и травестије, деградирања, профанисања, лакрдијашког устоличавања и свргавања" (1978: 18).

Бољи познаваоци писања Бране Петровића могу изнаћи у овом Бахтиновом опису битна својства песникове неухватљиве поетике. Логика изокренутости прожима Бранин песнички систем још у песмама збирке *Моћ ѝовора*, у стожерним сликама рингишпила и непрестаног врћења, промене статуса и позиција. У „Старачкој елегiji”, једној од првих његових запажених песама, лик солунца, уместо часне старине и живог монумента, регресира у дете жељно чулних наслада. У каснијим прозама о детињству, није деда – него је баба Иконија оглашена за „најпознатијег Србина свога доба”, за одликованог солунца. А реч је о игривом обрату, јер је, чињенично гледано, управо деда Петар (по коме су Симеуновићи постали Петровићи) погинуо у Првом светском рату, као што је и песников отац био жртва Другог рата. Депатетизовање херојске историје, у послератној поезији отпочиње Бранин песнички земљак, Бранко В. Радичевић, код којег тема чулне неживљености ратника сагорелих у војевању односи превагу у односу на њихова „чуда од јунаштва”. Стратегија премештања оног *ѝоре* и оног *доле* код Петровића је стални чинилац његовог песничког света. Песник бира оно што је *доле*, али у доба најбољег од свих социјализама, ваљало је да обрати пажњу да му се то *ѝоре* не сручи на главу.

Када помиње песничке апологете власти Брана Петровић посредује и моменте властитог искуства. Бити видљив и делатан у стваралачкој области – као што је указано – значи уважити деловање мреже моћи наднете над свима, давати повремене концесије у том пакту о нена-

падању, нарочито у оквирима вешто сročеног и упорно понављаног наратива да је револуционарна власт природни израз тежњи свих који су на „правој страни” историје, израз воље народа који не грешу. У часопису *Градац* из 1979. године (бр. 29–30) налазимо Бранин циклус „Песме о слободи”, тј. пригодну рециталску поезију у славу партизанске борбе. Није после нигде прештампан, макар не у ауторским збиркама и изборима. Истраживањем смо утврдили да је текст настао као наруџбина, за предлог сценском извођењу приликом отварања Споменика борбе и победе у Чачку, чији је аутор Богдан Богдановић. Споменик је отворен на Дан борца (4. јула 1980). Бити призван на такву прилику културе сећања, поред водећег споменичког креатора Титове епохе, који сву претходну деценију, друштвено подржан, посвећује раду на поменутом делу, свакако је значило изузетну прилику у симболичко-статусном погледу, још у граду гимназијског школовања, песниковом ширем завичају.

Ни Богдановићев споменик није био нимало конвенционалан, садржао је древне митолошке мотиве, не и симболе борбе, као што се и Петровићева поетска решења крећу мимо стандарда свечарске поетике, уносећи „слободнију” слободу, непредвидљивости у задату поезију идеолошких комеморација. „Слобода има два срца: / Срце човека који се бори, / И срце змије која га на путу чека.” Цитирани почетак циклуса у знаку је зачудне двострукости. Како циклус тече, постаје све ефектнија мешавина од футуристичких, народских и рефератских декларација, рефрена и формула, али и поетских коментара и описа значењски сукобљених, чија је пренаглашеност наdomак пародије: „Усклик УРА, УРА ПАРТИЗАНИ, / Прославио се међу усклицима, међу устанцима / Учврстио се у језику. [...] Кад дође час речи се организују у песму, / А песма иде испред народа / Толкујући шта је било и шта ће бити // Планине, брда, побрђа, /

Урвине, стене, пећине, / И ВИ СТЕ СЕ ПАРТИЗАНСКИ ДРЖАЛИ!" Све време на ивици сечива, лојални Брана демонстрира и храброст и лукавство ауторског ума, у напетом односу између верности поезији и обзира према наручиоцу, сагласно увиду песника Чеслава Милоша: „Живот у унутарњој напетости васпитава у човеку успаване таленте. Он чак и не помишља до којих је висина домишљатости и психолошке проницљивости кадар да се уздигне кад је притеран до зида и кад мора да буде или вешт, или да погине" (1985: 85). Опис је сасвим примењив на случај ове поеме, у којој, на сваком кораку, тј. стиху, имамо латентну субверзију према схемама свечарске поезије на партизанске теме.

Табуисане и непожељне теме из ратног периода у Србији – који будући песник проводи у селу између Чачка и Краљева – помаљају из другог плана Браниних проза, седамдесетих. Четничку тему пласира у прилогу празничном броју *Чачанској ѓласи* (4–7. јул 1975). У финој нарацији приче „Анђео у винограду", стилизовано, симболично и без натурализма, протиче прича о томе како негдашњи лош ученик, сада под кокардом, потеже каму на свог учитеља, зато што су учитељева деца на комунистичкој страни. Третман теме био је политички прихватљив, али није изведена одговарајућа идеолошка поента. Учитеља кољу у винограду, у којем дотад борави Анђео што плаче за човеком. После ликвидације Учитеља, анђео нестаје из света који више не може да поднесе. У овој причи, Учитељ није пркосни избакивач напредних парола, него узноси молитву када зачује анђеоски плач над човеком. Један од кољача има топле плаве дечје очи, што уноси додатни моменат зачудности насрам стереотипних представа о четничким „зверима".

Четири године раније, у *Језу* објављује причу са провокативним насловом „Хитлер". Насловно очекивање се изневерава, јер то је име пса рундова из детињства при-

поведача. На дан нацистичког атака на Пољску, „мачка његовог детињства” омачила је мачиће и усвојила нешто кучића, међу којима оном најрундавијем баба Иконија надева злокобно име. Рундави пас поседује чудну навику да „сваку смрт у Србији” оглашава болним завијањем: „У Обреновцу, Шапцу, Катићима, Брезови, Маскови, Рачи Крагујевачкој, селу Ба, Моравцима, Јездини, у селу Дићи, Неваде, Прислоници, Мрчајевцима, Мршинцима, Марковици, Катрзи, Јарчујаку, Милочају, Брусници, Книћу, Трбушанима, Срезејевцима, Бјелуши, Остри, Пиперима, Веље Дубоком, Мртвом Дубоком, Водичеву, у селу Сакуле а у Банату, Пакрацу – ма где да погине човек, жена или дете, Хитлер је осећао и болно завијао. С вечери, баш кад седнемо да вечерамо, Хитлер почне да завија. Бака Иконија, истакнути Србин, устане и прекрсти се: „ПРЕКРСТИТЕ СЕ, ДЕЦО! ОПЕТ ЈЕ НЕКО ПАО ЗА ОТАЏБИНУ!” Аутор кријумчари потискивану тему великог српског страдања, уводи и молитвени, крсни чин као духовни одговор на то страдање, исто тако потиснут у време власти атеистичке идеологије.

Иако је, у помињању тексту о „малим царевима”, опрезно изоставио алузију на цара у земљи пуној малих царева, у наслову и на самом крају чланка, скреће пажњу на „дворске будале”. А дворских будала нема без двора, тако да је, заправо, и домаћин двора тако наговештен. „Дворске будале су заштићене вечним законом о дворским будалама”, поентира Петровић: „Сан многих писаца, философа, професора универзитета, академика, јесте да се докопају славне титуле дворске будале. Карневалска природа нашег песника, мање-више доследно, у основи нерадо прихвата службене истине. Ако их отворено не негира, макар им се отрже разним заокретама духа. Карневал је, како је учио Бахтин, „привремено ослобађање од владајуће истине и постојећег поретка, привремено укидање свих хијерархијских

односа” (1978: 16). У интервјуу за *Градац* песник наводи да је много својих мисли упропастио размишљањем – што је један од синонима за опрез: „Неко је паметнији када не размишља. Ево ја, примера ради, увек за сваки случај прво кажем па тек онда размишљам. Јер, ако не утрчиш одмах, после ти неће дати да говориш. После је касно” (1976: 7–8). Стратегија изненадног утрчавања, или пак препада, једна је од књижевних посланица овога аутора.

Отуда је Брана Петровић, и поезијом и животним манифестацијама, тежио да се измести на периферију, ван установа и директне присмотре моћи, у кафане, где је иначе устоличен као мали цар, међу народ од којег се није одвајао, осим продорима духа и песничке еуфорије. „И наравно, где са собом него у кафану. Међу сабраћу и сестре, шпијуне, уходе, потказиваче, џепароше, месечаре, глумце, пророке и проповеднике, трговце и мађионичаре, казанове и казановице, минхаузене и минхаузенковице” (2018: 235). Кафана као позорје на којем се духом и на друге начине њени посетиоци надмећу, људи жељни других људи, жељни истицања и жељни утапања. Да ли се то уклапа у изворно значење појма боѿмије, рођено у Паризу, није толико важно.

Сетимо се како је Дучић, са париским искуством, пре једног века доказивао да је књижевно друштво из кафане „Дарданели” један уски другарски круг, да су то „кафански људи и ноћници, понекад разуздани, а по који пут и манијаци, али никада боѿми” (1989: 12–17). Нисмо сигурни могу ли се париски обрасци посве пренети на наше услове. Свака појава стиче особит лик у датом амбијенту и часу. Заједнички је, у случају париске боѿмије и српске „кафаније”, став противљења хијерархији и погодбама просечног живота, став „изабране маргине”, живљен или глумљен, свеједно – јер све се раскрије или потврди, пре или касније. С тим што је, у

овдашњем случају, кафана место сведочења духа егалитарности којим се Србија дуго одликовала.

Брана је, поред песничке славе, оглашен и као перформер особите врсте. Натали Еник разликује три представе о уметнику и уметничким праксама током протеклог века: ексцентрични уметник, ангажовани уметник, повлашћени уметник. Брана је припадао првом полу, према опредељењу. „Чудно понашање, провокативни ставови, изненађујући говори, превратнички захтеви, пошалице, мистификације и свакојаке глупости изазивају смех и сви их препричавају [...] али се не питају шта значе” – наглашава ауторка: „Јер те анегдоте, баш као и сама дела, имају значаја у томе што сведоче о два главна померања критеријума уметничке изврсности: с једне стране, померања с једнообразности на реткост, с нормалног на ненормално, с општег на посебно [...] Уобличавање сопствене личности постаје за уметника не само игра...” (2023: 230). Брана се тако и профилише у јавности, као изразита реткост и посебност. У атмосфери дволичних права и слобода, у једноликости укалупљених кетманских ликова, навлачи на себе маску ексцентрика који не личи на друге, често противречећи себи самом, постајући на други начин видљив, али неподељено признат у јавности периферије.

Таква аутентичност није предвидљива и стога постаје субверзивна. Не само према политичкој него и према књижевној моћи. Удара на утицајне величине, када се улучи прилика, у име разлога које одрешито образлаже. „Са урођеном склоношћу да први прокоментарише све догађаје од виталног значаја за социјалистичку му домовину”, даје буфонеријски осврт на курс поезије Миодрага Павловића у Дому омладине (*Јез*, 1972). Према сатиричном коментару, Павловић поучава све начине писања поезије, будући да је он познат као значајан француски, енглески и немачки песник (!), али не само то: „Као човек

који је неколико година као стипендиста Републичког секретаријата за културу провео на двору цара Лазара у Крушевцу, и као старији брат Јефимије, ћерке господара Дrame, Миодраг Павловић ће посебну пажњу указати оним посетиоцима курса који донесу препоруку од царице Милице” (2018: 330). Две године потом, на странама *Књижевних новина*, објављује јавно писмо против чланка Душана Радовића, који на примеру збирке *Промена* Милутина Петровића критикује главни смер млађе поезије:

„Прихваћено је да се писци могу делити и вредновати по књижевним дометима а нипошто по генерацијској припадности; па ипак, кад Радовић баш инсистира на ’књижевној младежи’ слободни смо да приупитамо ко тој младежи припада? [...] До јуче смо веровали да и Радовић припада младежи, бар судећи према његовом сјајном стваралаштву за децу. Шта је то сад одједном? Откуд та изненадна ПРОМЕНА? Каква је то мрзовоља писца чија је обавеза да нас греје ведрином? Шта ће рећи деца?” (2018: 376).

Задржаћемо се и на једном давном исказу из овде навођеног разговора у *Граци*. Овде Брана зачиње омиљену тему коју ће и доцније образлагати. „Ја сам у сукобу са књижевношћу, а школске се лектире се, још из времена кад сам био ђак, ужасавам. Уметношћу, која је највиши облик слободе, школске власти се користе као терором” (1976: 6–7). Многи ће одахнути, и давнашњи и садашњи ђаци, на сазнање да такав песнички свемоћник дели њихов ђачки доживљај наставе језика и књижевности. Мало кога је књижевност привукла школском лектиром, можда тек понеком песмом или причом, уз посредовање доброг наставника. Расправа поводом школског програма има дубље упориште. Брана је знао да школа обликује, подешава према пожељном просеку. Он, нат-

просечњак, опире се томе калупу, јер се просек подсмева „високолетачима”, а „нисколетаче” још више приземљује. Црпећи креативни дух са периферије, Брана се ослобађао од комплекса величине. Он зарана осваја широку публику раскошима моћи говора и извођења. У зрелом и позном периоду готово се одрекао стихова по којима га сви памте и знају, као и предавања примамљивој и опакој масмедијској машинерији. А имао је, више него ико други у нас, дарова и могућности да постане књижевно-медијски суперстар. Одолева томе изазову. То је био став једне освојене аутентичности, која је хтела да то и остане, не дајући да је подвласти виртуелна неман у времену духовног и реалног смећа: „У времену смећа све што неће / Да постане смеће већ је смеће.” Отпор је безизгледан, али неизбежан.

Згуснути опис Петровићевог јавног портрета можемо извести из његовог удела у случају *Вунена времена*. Грех Ћогове песничке збирке јесте у томе што је „цар над малим царевима” алузивно дотакнут на више места. Случај комедијант доводи до тога да се Брана саплете на првом кораку уредничке каријере у београдској „Просвети”. Записници са састанака у поменутој издавачкој кући бележе и то да је уредник, након преузимања коригованог рукописа од аутора, рутински упитао да ли у њему има нечега „против самоуправљања, против државе и тако то”, без даље провере, као и то да је сам похитао да, пре првомајских празника, упуту у главне београдске књижаре нова издања поезије. Међу њима и Ћогову збирку, мимо формалне процедуре издавача. За симптоматску анализу случаја, важно је подвући став колегијалног поверења некога ко стражари на уредничкој капији контроле. То је била година у којој се највећи син и социјалистички цар коначно преселио у Кућу цвећа. Када се, са надређених партијских капија контроле, питање *Вунених времена* испоручило као

проблем почињу изјашњења, прво уредника па осталих укључених. У првим изјавама Петровић, као уредник, самокритички признаје процедуралне пропусте, те као једину спорну издваја завршну песму „Црнокруг на Тргу републике” (Ђого 2011: 78). У исказу истражном судији, оцену појачава речима да је „Црнокруг на Тргу републике” песма „погубне асоцијативности”, као и тврдњом да би и „друге песме имале много мање негативно одређење да није ове песме” (2011: 414). Ово су искази из дефанзивне фазе Петровићеве самоодбране у идеолошком скандалу у који је нехотице доспео. Долази завршни чин, пред судом, пред јавношћу која прати процес, у којем овај наш „мајстор измештања и стратешког заобилажења” прави велики заокрет. Потпуно се одриче ранијих ставова и суду сервира сасвим другачију верзију предметних догађаја и тумачења смисла текста. Почиње заобилазно, причом из детињства, да би образложио своје садашње становиште да је случај Ђого настао као последица „једне невероватне и паклене асоцијативности” (2011: 486).

У причи о тетки из Врњачке Бање наводи да је она у игри светлости на прозорима јасно видела Богородицу са Христом у наручју. А видео је то и он, као дечак, мада му је сада јасно да тако шта није могао видети, тако да је, неук, „лако подлегао сугестији своје тетке”. У томе је паклена асоцијативност, а нормална асоцијативност налаже да се за „највећи симбол наше револуције могу везати само лепе и праве речи” (487). Брана објашњава и генезу „праведног гнева” јавности, због потезања тако тешких инсинуација и чудовишних спрегова „који са збирком Гојка Ђого немају никакве везе” (488). Налази узроке томе у превеликој осетљивости народа на сваки могући покушај скрнављења „најсветлијег лика”, те у медијима који су тензије подгрејали. Потом, без имало устезања, пориче своје званично забележене раније

изјаве. Анализа Петровићевог исказа на суђењу песнику *Вунених времена* показала би ону врсту реторичког завођења, уз вербалне акробације, даље „од сваке условности, од баналних истина, од свега обичног, познатог, општеприхваћеног” (Бахтин 1978: 43).

Брана Петровић се доследно поиграва окошталом представама, пробија границе које намећу поетика, егзистенција и политика. „Ни у шта нисам тако уверено сумњао као у тзв. ПОУЗДАНЕ ИСТИНЕ”, написаће 1995. године, онда када већ није било формалних лимита слободи говора (2018: 173). Све важеће и већински подржано ваља разградити. Према теоријском духу деконструкције положеном у основ наше нестабилне епохе, све је конструкција. Наша појединства су друштвено конструисана. Ништа није поуздано, не само наша научена и научна знања, него и сами односи на којима почива људска култура. Ми смо организми у култури, она чини насиље док нас обликује и контролише, зауздава наше слободе и стихије. И сами знамо да је развојни процес људског бића, од детета до зрелог човека, конструкција и градња, па и напор долажења, од бесвести до свесности. Резултат тих напора може бити ваљан, дефектан или промашен.

Брана Петровић јесте био упорни разграђивач, спорадични нихилист, али је у основи и у многим поентама за памћење – заправо ре-конструктиван. Брана је допирао до рекреираног смисла и тамо где га раније нисмо налазили. Две године пред смртни одлазак, у форми библијског версета, записује: „И заиста вам кажем: говор је све. Ако је говор лажан – и живот је лажан. И народ, који сам себе лаже, и дозвољава да га лажу, удаљава се од истине свог бића, губи своју суштину” (2018: 203). У веку који систематски подрива и руши велике приче на којима се одржавају живот и свет, Петровић, на низу примера, показује како се оне могу претрести, али да се

не обесмисле и пониште. Само треба имати духа реконструкције, поред смеховног и игровног деконструктивног импулса. Али, треба притом и опстати, у границама које нам намећу култура и њени контролори.

Извори и литература

- Бахтин 1978: Михаил Бахтин, *Сѿваралашѿво Франсоа Раблеа*, прев. Иван Шоп, Тихомир Вучковић, Београд: Нолит.
- Гринблат 2004: Стивен Гринблат, „Култура”, прев. Владимир Гвозден, у: *Злајна ѿреда*, год. 4, бр. 37, новембар, стр. 40–43.
- Дучић 1989: Јован Дучић, *Моји саѿуѿници*, Сабрана дела, Београд, Сарајево: БИГЗ, Свјетлост, Просвета.
- Ђого 2011: *Вунена времена: ѿроцес и коменѿари*, прир. Бранка и Гојко Ђого, Београд: Службени гласник.
- Еник 2023: Натали Еник, *Умеѿничка елиѿа*. Изврсноћ и посебноћ у демократији, прев. Олгица Стефановић, Београд: Службени гласник.
- Ломпар 2022: Мило Ломпар, *Оѿрошѿај са инѿелекѿуалцем*, Београд: СКЗ; Бања Лука: Центар за српске студије.
- Милош 1985: Чеслав Милош, *Заробљени ум*, прев. Петар Вујић, Београд: БИГЗ.
- Петровић 1976: Бранислав Петровић, „Песма је безгранична, јер је све!”, разговор водио Милан Ђоковић, у: *Градац*, год. 3, бр. 9, стр. 6–7.
- Петровић 1979: Бранислав Петровић, „Песме о слободи”, у: *Градац*, год. 6, бр. 29–30, стр. 5–8.
- Петровић 1992: Бранислав Петровић, „Ако смо се разумели”, у: Слободан Зубановић, Михајло Панѿић, *Десет ѿесника – десет ѿазговора*, Нови Сад: Матица српска.
- Петровић 2018: Бранислав Петровић, *Не убиѿи ѿѿицу грозда*, прир. Миодраг Раичевић, Београд: Службени гласник.

Dragan Hamovic

A SUBVERSIVE PROFILE OF THE POET BRANISLAV PETROVIĆ

Summary

In this paper, we deal with open and covert forms of subversiveness in the literary work and public performance of Branislav Brana Petrović during the totalitarian period of Tito's Yugoslavia (1945–1990), starting from Česlav Miloš's description of the dual position of creators in the countries of the socialist bloc (Captured Mind), as well as from Bakhtin's determination of the principle of laughter as an ancient way of resistance to authorities. We apply both theoretical bases on the examples of texts and public gestures of Brana Petrović, who constantly played with rigid representations and broke through the frameworks imposed by poetics, existence and politics. Nothing is reliable, not only our learned and scientific knowledge, but also the very relationships on which human culture rests. Petrović is a persistent deconstructor, sporadically annihilator, but he is actually re-constructive. In a century that systematically undermines and destroys the great narratives on which life and the world are sustained, Petrović shows with a series of examples how they can be searched, but not become meaningless and annulled. But at the same time, we should also survive within the limits imposed on us by culture and its controllers. And this skill of survival in unfree conditions was successfully demonstrated by this poet, whose lucid "performances" are still retold, almost as much as his poetic and literary texts.

Keywords: Branislav Petrović, subversiveness, authority, ket-man, ridiculous principle, carnivalization, margin, deconstruction.

Никола Маринковић*
Српска књижевна задруга
Београд

УДК 821.163.41.09:94(497.1)

ПОСЛЕРАТНИ МОДЕРНИЗАМ КАО СИМПТОМ НЕСТАБИЛНЕ ПРИРОДЕ ТИТОИСТИЧКОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Апстракт: У раду анализирамо настанак послератног модернизма, као књижевноуметничке стилске формације титоистичке Југославије, у односу на њен положај у хладном рату. Добијени резултат упоређујемо са основним претпоставкама марксистичке мисли о књижевности, као и њених домаћих варијанти, да бисмо у коначници одредили место модернизма унутар најширих основа идентитета југословенског друштва. У закључку покушавамо да понудимо нову перспективу за разумевање немогућности одрживог југословенског модела унутар датих околности.

Кључне речи: модернизам, реализам, марксизам, титизам, соцреализам

1.

У свим релевантним прегледима послератне српске и југословенске књижевности победа послератног модернизма над реализмом тумачи се као једна од светлих тачака борби за слободу у једнопартијском режиму и суштински искорак који је омогућио континуитет поетичких кретања у српској књижевности 20. века. Насу-

* Главни уредник, marinkovic.nikola@mail.ru, orcid 0000-0001-6627-1864.

прот монолитној соцреалистичкој фази од 1944. до 1949, већ од 1950. године наступа доба врло бурних књижевнокритичких и књижевнотеоријских расправа, чиме се макар у сфери уметности постиже одређена доза плурализам. У познатој *Историји српске књижевности* Јован Деретић тим поводом пише:

С постепеним попуштањем идеолошких и политичких стега, нарочито после сукоба с Коминформом 1948, дошло је до крвљења леда и у уметничкој сфери. Књижевна слога трајала је таман толико колико су идеолошке сметње да се она наруши биле тврде, а чим су оне ослабиле, чим се оштрица политичке борбе померила на друго подручје, књижевни рат почео је свом жестином. Поново се почело говорити о искуствима наше међуратне књижевности. (Деретић, 2007: 1148)

Душан Бошковић ове две фазе у развоју српске и југословенске послератне књижевности и уметности именовао је као „период сакрализације и период секуларизације” (Бошковић 2003: 87). По овим терминима, он је подразумевао сакрални однос према марксистичким естетским постулатима, и то у њиховој стаљинистичког редакцији, од којег се одустало након сукоба 1948. године. Међутим, он и сам наглашава да постоји врло важна нијанса:

Треба одмах напоменути да се политичка историја не повинује тој подели, да је она континуирано била сакрална по свом карактеру. Термин сакрализација употребљавам да означим активност прављења и чувања светиња: од критике и оспоравања заштићене су одређене особе, поједине и идеје и извесне институције. (Исто)

Разлика коју Бошковић уноси у однос између политичког и естетичког домена показује да је и након

освајања слободе уметничког стваралаштва (која никада и није била потпуна) постојала *имплицитна* инструментализација уметничког стваралаштва, наместо пређашње *експлицитне*. Истовремено, термин сакрализација на семантичком нивоу одговара критичком појму догматичности, који се неретко користио у полемичким текстовима након 1950. године. Догматски је, сходно томе, био стаљинистички приступ марксизму, док је слободни, или стваралачки, био резервисан за титоизам.

Овакво гледиште има неколико упоришта која би требало проблематизовати јер помније сагледавање односа модернизма, соцреализма и несврстаног, титоистичког социјализма указује да су књижевност и уметност ситуационо употребљаване из перспективе њихове улоге у реалполитичким и геополитичким односима. Та позиција није била одржива са марксистичке тачке гледишта, али јесте задржала извесне особине марксистичке идејне структуре, што је свеукупно довело у питање и њен југословенски карактер. Да бисмо ову премису истражили, кључне елементе наратива о послератном модернизму сагледаћемо из другачије перспективе. За почетак је потребно да се осврнемо на основне постулате соцреализма као тоталитарне естетичке и књижевнотеоријске доктрине.

2.

Свеобухватност комунизма је немогућа ако и књижевност није инструментализована. Она зато

мора постати *део* општечовечанске ствари, „точкић и шрафчић” једног јединственог, великог социјалдемократског механизма, који ставља у покрет читава свесна авангарда читаве радничке класе. Књижевност мора постати саставни део организованог, планског, удруженог социјалдемократског партијског рада. (Лењин 1963: 4)

У теоријској традицији која се развила на овој основи, од августа 1934. и Првог свесавезног конгреса совјетских писаца настала је нормативна доктрина соцреализма, „и то најпре у реферату Максима Горког, а такође и у статуту Савеза писаца СССР, тек основаног на том конгресу” (Лукић 1971: 122). Две године пре конгреса, Јосиф Стаљин користио је исти термин када је на разговору у стану Максима Горког „назвао писце ’инжењерима људских душа’, а социјалистичку уметност ’уметношћу социјалистичког реализма’” (Стојнић 1971: 92). Након што је доктрина уписана и у статут еснафске организације писаца, социјалистички реализам је из области књижевне теорије прерастао у „један склоп друштвених односа, па тек онда неку садржински одређену доктрину” (Бошковић 2003: 64).

Списак принципа на којима се заснивао соцреализам био је радикално једноставнији и уметнички прозирнији од међуратног модернизма у свим његовим главним итерацијама, од футуризма, преко експресионизма до надреализма. Харковске принципе сачињавају:

принцип верног одражавања динамичног карактера стварности (или тзв. принцип истинитости); принцип партијности; принцип народности; принцип класне и идеолошке условљености књижевног стварања; имплицитни васпитни карактер и тенденциозност књижевности у остваривању васпитних циљева (Стојнић 1971: 93–94)

Након Другог светског рата, када се већ називао и хладни рат, догматска критика посебно је оснажена 1946. „одлукама Централног комитета СКП(б) о часописима ’Звезда’ и ’Лењинград’ и нападима на Зошченка и Ахматову” (Пековић 1986: 2), познате руске књижевнике. Те одлуке настале су на основу реферата Андреја Александровича Жданова о књижевности и уметности поднетог

пленуму ЦК СКП(б) те године, који је имао пресудан утицај на „општи тон књижевне критике, књижевно-теоријских и књижевно-историјских истраживања, на однос према писцима и њиховим делима, на тематику, догађаје и књижевне планове” (Стојнић 1971: 99). Пракса директне супремације идеологије над уметношћу речи спровођена је од тада у мери која пре није била присутна. Ждановизам је омогућавао да књижевна (и не само књижевна) критика буде „нека врста политичког комесара књижевности, дужна да контролише њену идејност” (Палавестра 1972: 33).

У естетском смислу, основу те књижевно-идеолошке концепције поставила је теорија одраза „вулгарно-марксистичког естетичара Тодора Павлова, који је књижевност тумачио као субјективни одраз објективне стварности и друштвено-историјски условљену културно-историјску појаву подигнуту на висину естетске реалности”. (Исто: 34) Павлов се, разумљиво, ослањао на класике марксизма, Маркса, Енгелса и Лењина. У Лењиновим естетичким радовима проблем миметичности књижевног дела прилично је ригидно дефинисан: „Наши осећаји, наша свест само су *слика* спољног света, и само се по себи разуме да одраз не може постојати без онога што се одражава, али оно што се одражава постоји независно од онога што одражава.” (Лењин 1963: 114) Руски револуционар назвао је ову теорију материјалистичком, нагласивши тако примарност материјално-спољашњег у односу на имагинативни регистар, у чему је само поједноставио филозофско-естетичка проматрања Карла Маркса и Фридриха Енгелса.

У њиховом заједничком делу, *Немачка идеологија*, Маркс и Енгелс резолутно истичу социологистички приступ људској духовности:

У свакој епоси мисли владајуће класе јесу и владајуће мисли, тојест класа која претставља владајућу *материјалну* силу друштва у исти мах претставља и његову владајућу *духовну* силу. Класа којој стоје на располагању средства за материјалну производњу, самим тим располаже и средствима за духовну производњу, тако да су јој услед тога, узевши у просеку, потчињене и мисли оних који су лишени средстава за духовну производњу. (Маркс–Енгелс 1961: 12)

Синтагма „средства за духовну производњу” је овде кључна јер најпластичније објашњава класичну марксистичку догму о економској бази и духовној надogradњи, која подразумева да духовно стваралаштво оправдава и објашњава економске односе, док у времену кризе описује саму кризу класе која продукује ту уметност, што и омогућава оцену соцреалистичке критике да је модернизам (као међуратна уметност) израз кризе буржоаског друштва. Ова оцена истовремено подразумева да уметност увек говори о својој епохи, па је теоретски немогуће да буде подједнако релевантна и у некој другој, поготово у неком другом друштвено-политичком систему. Једини вид уметности који може трансцендирати историјску различитост епоха јесте реализам, као поетика која увек одговара прописаном идеолошком задатку.

То је уочљиво из естетичких судова утемељитеља марксизма. У често цитираном писму Маргарети Харкнес из 1888. Фридрих Енгелс овако дефинише реализам: „Реализам, по моме мишљењу, претпоставља верно давање типичних карактера у типичним условима.” (Исто: 38–39) Као увек верно представљање, уветовано материјалним односима, реализам надилази и идеолошке премисе аутора, што Енгелс показује пишући о Балзаку, јер је француски аутор, упркос својим конзервативним назорима, приказао приповедни свет који одго-

вара историјском пропадању аристократије и надирању буржоазије, али и појави пролетаријата као класе која ће разрешити социјалне противречности. Зато је Енгелс Балзаковом делу приписао сазнајну вредност. Из његових романа, по сопственом признању, он је „научио више него из купусара свих професионалних историчара, економиста и статистичара тога доба скупа” (Исто: 40).

Двадесетак година касније, и Лењин 1910. слично пише о Лаву Толстоју. Иако оцењује његову идеологију несупротстављања злу силом као учење „реакционарно у најтачнијем и најдубљем смислу те речи” (Лењин 1963: 74), Владимир Иљич његово дело постулира као изузетно важно за разумевање руске историје од укидања кметства 1861. до неуспеле револуције 1905. Дело великана руске књижевности

изражава прелом у схватањима најширих народних маса у Русији поменутог периода, и то управо прелом у схватањима сеоске, сељачке Русије. Јер, критика савременог поретка код Толстоја разликује се од критике тог истог поретка код претставника савременог радничког покрета баш по томе што Толстој стоји на гледишту патријархалног, наивног сељака, што Толстој преноси његову психологију у своју критику, у своје учење. (Исто: 63)

У теоријској концептуализацији која је доминирала совјетском науком о књижевности, а самим тим и у другим земљама источног блока, Марковсе, Енгелсове, Лењинове и Стаљинове идеје најтемељније су организоване у систем знања у уџбенику Леонида Тимофејева *Теорија књижевности*. На почетку приручника, Тимофејев на основу сазнајне функције књижевности децидно истиче: „Основна поставка марксистичке науке о књижевности јесте тврђење да је књижевност идеологија, да нам она пре свега људима сазнање о животи. Та

поставка је основни предуслов свих наших даљих дефиниција.” (Тимофејев 1948: 7) Зато се књижевност одређује и као „идеологија која помаже човеку да упозна живот и да у њему делује” (Исто: 10). Другим речима, још тада је било евидентно „да Маркс, Енгелс и Лењин, када оцјењују књижевне појаве, имају у виду њихово друштвено-политичко значење” (Солар 1971: 27), а не неко друго, иментно уметничко.

Појам деловања овде треба разумети у уско идеолошком смислу. Тимофејев је, следујући цитираним политичким фигурама, каталогизовао специфичне задатке уметности речи. У условима изградње револуционарног друштва, они су следећи: „Социјалистичка изградња, приказивање њених хероја, откривање остатака капитализма у свести људи, утицање на развитак нове (социјалистичке) културе, утицај на свест новог (социјалистичког) човека у порасту” (Тимофејев 1948: 58). Пошто је она овако уско инструментализована, подразумева се и да њене поетичке основе не могу бити нарочито широке. Ако је уметност речи „пре свега одраз живота, сазнање живота”, онда је поетичко-естетички императив „захтев истинског одражавања живота, захтев животне истине, важност уопштавања”. (Иаро: 95)

Тај естетско-политички идеал, покреће и одређена вредносна питања. За Тимофејева, „Естетски однос према животу нераздвојно је везан са идеалима који имају друштвени значај”. (Исто: 104) Највиши степен на тој идеолошкој скали зато заузима тзв. „народно обележје” књижевности. Оно се састоји у томе „што ће уметник у своме стваралаштву постављати питања која имају опште-народни значај. Само у том случају ће његови ликови допрети до осећања, до мисли и воље народних маса”. (Исто: 108) Управо у овом теоријском појму долазимо и до проблема партијности књижевности, веома

важног за разумевање стања у српској књижевности у првој деценији након Другог светског рата.

Овај проблем везан је за приповедно решење тих питања од општеномодног значаја. Према мишљењу Леонида Тимофејева, „уметник поставивши опште-народни проблем, ако пође од реакционарног погледа на свет, може да га реши тако, да то испадне непријатељско према народу. Зато је потребно да се истакне други услов народног обележја, наиме да уметник осветљава постављени проблем у интересу народа”. (Исто) Разуме се, то је могуће само ако се уметник у идејном слоју дела руководи марксистичком идеологијом. Идејном слоју дела у марксистичкој теорији одговара (у нешто редукованом виду који не прави разлику између аутора и натора) појам партијности. Партијност обухвата феномене као што су пишчеви „филозофско-политички погледи, који проистичу из његовог класног положаја, из његовог учешћа у класној борби свог времена”, и зато могу да га ометају „да дође до народног карактера у том случају, ако се његови погледи разилазе са правим стањем ствари”. (Исто: 113) У обратном случају, ако аутор припада болшевичкој идеологији, онда ће моћи „да дубље одрази живот, тј. да тачније одабере животне чињенице, да их правилније уопшти”. (Исто) Због тога, полазећи од идеолошко-филозофске таутологије, Тимофејев закључује:

Партија болшевика, за разлику од свих других партија, по свом програму оличава интересе и идеале народа у њиховом најпунијем и најконцентрисанијем облику. Болшевичка партијност не ограничава видокруг уметника, него обратно, проширује га, води га до дубоког народног обележја. (Исто)

Када се ове теоријске поставке, које одликује изразита кохерентност на ивици таутологије (јер је почетна

премиса апсолутна и објективна истинитост марксиста: „Тоталитету знања, тајни историје или истини – опште је место марксизма – приступ има само пролетаријат.” (Бошковић 2003: 46) преведе у поетичко-стилске оквире, показује се њена осиромашеност и парадоксалност. Наиме, док теорија одраза захтева придржавање реалистичкој поетици, захтеви за променом, осликавањем револуционарних или трудбеничких хероја захтевају извесну дозу романтичарских поступака у карактеризацији. Због тога Тимофејев истиче да се

метод социјалистичког реализма карактерише настојањем уметника да створи социјалистичке карактере у социјалистичким околностима. Тај метод је заснован на јединству реалистичког и романтичког прилажења животу (у смислу дубине анализе и ширине перспективе), он поставља себи за задатак социјалистичко васпитање човека, његова карактеристична црта јесте свест о народним и партијским задацима уметника. (Тимофејев 1948: 373)

Међу принципима соцреализма које смо пре навели, идејност би распоређена подједнако на романтичарски и реалистички елемент, на „принцип романтизма – као израз оптимизма и тежње за новима, принцип реализма – као израз критичког односа према старом, буржоаском друштву и његовим заостацима у социјализму” (Лукић 1971: 129). Приказивање и преображавање стварности, *комбинацијом реалистичке и романтичарске поетике*, уз чврсту везаност за идеологију комунистичке партије, на језику „који је масама схватљив, ликвидирање оне у прошлости тако честе ’двојезичности’, када су се у књижевности развијале нарочите, оп општег језика издвојене форме”, (Тимофејев 1948: 375) представљају дефиницију и норму књижевности која се мора стварати у једном комунистичком друштву у изградњи.

3.

Ако погледамо најпознатија дела послератног модернизма објављена у преломној 1952. години, као што је роман *Песма* Оскара Давича, 87 *йесама* Миодрага Павловића или *Кора* Васка Попе, увидећемо да између њих и соцреализма постоји непремостива поетичка разлика, уз битну сродност са међуратним модернизмом. Међусобно различита, она су повезана својом припадношћу нереалистичким, иновативнијим поетикама. Самим тим, из марксистичке тачке гледишта, ова дела не могу бити одраз социјалистичког друштва у изградњи, иако њихов социјалистички статус у том времену није био упитан. Да би ова теоријска вратоломија била могућа, било је потребно променити интерпретацију марксистичке естетске основе тиме што ће се оспорити њена совјетска, и то не комплетна већ искључиво познија концептуализација. Другим речима, требало је одбрати Маркса, Енгелса и Лењина од Стаљина, Леонида Тимофејева и Максима Горког. На први поглед, марксистичка теорија уметности, чак и у Лењиновој интерпретацији, била је довољно једноставна за такав потез: било је довољно означити совјетски систем као изневеравање марксизма, да би онда, у следећем кораку, модернистички уметнички израз био прихваћен као одраз другачије друштвено-економске базе. Питање које је остајало у позадини, неизречено, било је следеће: да ли ипак важи претпоставка да „неки постулати соцреалистичке доктрине не могу се доводити у сумњу а да се, у исти мах, не постави питање о одрживости неких марксистичких теза” (Бошковић 2003: 44)?

Да би се то избегло, соцреализам је постао жртва паралелизма са совјетским културно-политичким моделом, под чијим штитом је и наметнут: „Слично совјетском марксизму, и соцреализам је био оспораван на специфичан начин – у име *чистиојте* изворних *йринципиа*

марксизма-лењинизма. Тако је совјетски социјалистички реализам критикован као *ревизија* изворних соцреалистичких принципа.” (Исто: 78) То су чинили аутори који су и након 1952. заговарали реалистички метод. Међутим, модернисти су просто посезали за раним радовима Карла Маркса, надовезујући се на искуство надреализма и других међуратних поетика које су биле блиске левици. На тај начин, југословенска социјалистичка култура приближила се позицијама европске левнице, која је још од путописа Андрее Жида из Совјетског Савеза, објављеног на француском 1936. под називом *Повраћајак из СССР-а*, износила сличне аргументе, упоређујући реалност Стаљинове државе са изворним идеалима. Нимало случајно, овај путопис је управо 1952. објављен и код нас, у преводу Владана Деснице. (в. Жид 1952)

Ова структурна подударност указује да је холистички приступ, као принцип моделовања друштвене улоге и смисла књижевности, задржан и након отклона од совјетског модела. Због тога, насупрот значају 1952. године која се одређује као преломна у полемици између модерниста и реалиста, први опипљивији знаци слободе уметничког стваралаштва дошли су у децембру 1949. Поред Резолуције Информбироа, која је произвела све веће одвајање Југославије од комунистичког лагера, и међународне културне околности погодиле су томе. Исте године, под уредништвом енглеског левог интелектуалца Ричарда Кросмана, објављен је важан зборник есеја шесторице интелектуалаца, међу којима су били Артур Кестлер и већ поменути Андре Жид, под називом *Бој који је њао* (The God that failed) у којима аутори образлажу своје разочарење у Совјетски Савез као изневерену утопију. Управо је Жид, сумирајући у свом тексту из зборника основне тезе путописа, изнео једну од оцена које ће се касније протезати кроз партијске дискусије КПЈ о бирократизацији, али и које ће неодољиво

подсећати на темељне судове Милована Ђиласа у његовој дисидентској фази:

Иако се дуго најављивана диктатура пролетаријата није остварила, ипак је на делу једна врста диктатуре – диктатура совјетске бирократије. Суштински је важно да се то препозна и да не дозволимо да будемо заведени. То није оно чему смо се надали – чак би се могло рећи да је то управо последња ствар којој смо се надали. (Жид 1949: 184)

Премда не треба пренаглашавати значај ове књиге у односу на југословенску спољнополитичку ситуацију, чињеница је да се њене важне тезе у важној мери поклапају са темама које су покренуте након негативног одговора на Резолуцију Информбироа. Паралелизам који је постојао између стаљинизма и соцреализма, зато би овде би могао да се примени, али у далеко мање доктринарној мери, на однос између титоизма и модернизма, тим пре што је окретање модерној уметности, као уметности која је пореклом западноевропска (иако је у српској књижевности била синхроно заступљена између два рата, као део европског контекста а не његова копија) Мирослав Крлежа оправдао сврставањем лењинизма и марксизма у глобални домен западне мисли, управо на чувеном говору на Трећем конгресу књижевника у Љубљани (1952), који је означио коначни раскид са соцреализмом. У овом дугачком реферату, пуном историјских и културолошких референци, Крлежа на питање где је истина у пропагандној магли идеолошких и реалполитичких дискурса на почетку хладног рата, истиче:

Истина је у томе, да је лењинизам, као логична примјена Маркових теза, стопостотна западноевропска доктрина, коју је наш западноевропски народ као такву програматски примио и на темељу социјалистичке револуције оства-

рио у облику социјалистичког устава. Лењинизам је отворио револуционарну битку на руском сектору за остварење марксистичких теза у међународном мјерилу, а да је лењинска револуција остала трагично изолована у међународним релацијама, код тога је политичка инсолвентност Западне Европе играла историјски негативну улогу већ прије тридесет година. (Крлежа 1952: 234)

Повезавши лењинизам са Западом, Крлежа даље наставља да је превласт утицаја СССР на левици током међуратног периода била лоша, оценивши да је услед слабости западноевропске левнице „дошло до аберације снага, и да је политичко магнетско поље Москве превладало снагу интелектуалне гравитације западноевропске” (Исто). Иако у наставку напомиње да се овде не ради „о сукобу Азије и Европе, Истока или Запада, материјализма или идеализма” (Исто: 235) већ сам паралелизам између политичке привлачности Москве наспрам интелектуалне привлачности Запада указује на скривени правац полемике са соцреализмом који указује и на друштвени смисао модернизма – спољнополитички.

Он се види уколико погледамо след догађаја који су довели до Конгреса 1952. У Југославији су прве значајне „критике упућене совјетској теоријској мисли, додуше опрезне и не одвећ радикалне”, дошле „од стране високих партијских функционера, који ће и доцније често (посредно) подстицати расправе о многим проблемима уметности, усмеравати их, али у извесном смислу ограничавати”. (Пековић 1986: 73) Први који је то учинио на програмски заокруженији начин је Едвард Кардељ у говору који је одржао на пријему у Словеначку академију наука и уметности, 12. децембра 1949. Он је истакао да „без борбе мишљења и без научне дискусије, критике и проверавања теоретских ставова у пракси, нема напретка науке, а ни успешне борбе против реакционарних концепција и дог-

матизма у науци”. (Исто) Крајем месеца, 29–30. децембра у Београду је одржан поменути Трећи пленум ЦК КПЈ, а готово истовремено (25–28. децембра) у Загребу је одржан Други конгрес књижевника Југославије, на којем је Владимир Бакарић тражио од књижевника „откривање истине и доказивање предности југословенског социјалистичког система у односу на совјетски” (Исто: 73–74). Том приликом Оскар Давичо је веома негативно оценио „достигнућа совјетске књижевности и соцреалистичку доктрину као механицистичко сабирање поступака реализма и романтизма, идеализацију совјетске стварности која значи затварање очију ’пред свим што је незгодно и што можда не би требало да још постоји после 32 године’”. (Исто: 75) За даљи ток развоја модернистичке естетике врло је био важан и реферат Петра Шегедина „О критици”, који је нову естетичку мисао засновао у већ поменутиим раним Марксовим радовима. Наводећи шта критика не треба да буде, хрватски аутор истиче:

Критичар који се подредио пракси чак и једне идеологије, ако у односу према умјетничком дјелу искључи критериј „богатства људског и природног бића”, он посредује само свијешћу да „мора” (нужда) радити у интересу принципа једне теорије и тим постаје оно што и трговац минералима, који је у односу између себе и минерала вођен практичним интересима, свога трговачког посла и спустио се испод нивоа онога што је Маркс назвао „људским смислом”. (Шегедин 1950: 2)

Позивање на раније Марксове радове (*Економско-филозофски сјиси* из 1844) директно указује на редефинисање основних идеолошких премиса да би се у хијерархијској теоријској поступности оправдала политичко-бирокупатска промена, где путања од Маркса преко метакритичког текста до конкретних књижевно-

критичких радова који ће уследити аналошки одговара путањи којом став члана Политбироа ЦК КПЈ, Едварда Кардеља, преко реферата Петра Шегедина постаје део аргументације заступника модернизма. У том контексту, раскид са соцреализмом, чврсто прати партијску политику комунистичке партије.

Зато се може рећи да су најважније биле Кардељеве речи јер су оне одредиле оквир полемике која је уследила, док је чињеница да су се слични тонови чули симултано и на Пленуму Централног комитета и Конгресу књижевника била поуздан знак нове културне политике, која је била нужна, што се види из Бакарићевих речи, у контексту новог позиционирања Југославије. Она је у извесном смислу личила на борбе фракција у Комунистичкој партији Совјетског Савеза (КПСС), јер су групе истомишљеника наступале заједно, а пресудну арбитражну улогу имао је врх партије пошто се једино борбом идеја могло „доћи до најприхватљивијег решења за све чланство и она се није могла водити без неких организационих облика”. (Глигоријевић 1992: 186) Такве борбе као по правилу јављају се „и у најважнијим и судбоносним тренуцима по саму партијску активност” (Исто: 185). Унутар овако задатих координата, које су структурно и даље биле у оквиру традиције комунистичких партија, требало је да се одвија борба за књижевноуметничку парадигму која ће адекватније одговорити на испоручени захтев.

Након ове најаве крупних промена, ограничење стваралаштва све више постаје ограничавање теме, односно садржине: „књижевник може бирати метод и средства уметничког обликовања, али при том не сме *изневерити социјалистичку суштину и йоруку свој дела*”. (Тимченко 2006: 23) Тиме је обновљена борба на књижевној левици од пре Другог светског рата, између надреалиста и присталица социјалне литературе, што је неминовно реактивирало поетичко и есејистичко наслеђе међуратне

књижевности, али је сам начин обнављања указивао и на исход. Кључно питање на које је полемика требало да одговори прегнантно је уобличио Михиз у тексту којим сумира књижевну 1953. годину:

Бачена је реч „борба мишљења” а још је било рано, мишљења недомишљена и борци још одвикли од борења. А питање је следило једно друго, стара престижала нова, најновија прорастала кроз једна и друга, а једно, крупно и незаобилазно, све јаче тражило одговор и све више нагопило макар на брзоплетост, на закључак било какав, било чиме: „шта је заправо социјалистичка литература, а шта не?” (Михиз 2021: 229)

Слобода форме, али не „поруке”, под чиме треба сагледавати садржину, ипак задржава марксистичку структуру у себи, као итерацију теорије одраза. Јер, форма може бити модернистичка, али садржина мора бити социјалистичка, али више не једнообразно, по узору на СССР, већ у нешто слободнијем виду. Ова слобода истовремено је и ограничавала и подстицала књижевно стваралаштво јер је модерна форма требало да сигнализира већ другост југословенског социјализма у очима Запада, као новог спољнополитичког ослонаца који ипак није потпуно уподобљен либералним културама. У тој врло уско одабраној културној политици кретала се књижевност послератног модернизма. Она је послужила титоистичком режиму као компромисни пример и мера либерализације, али је њено суштинско место у друштву одређено социјалистичким светоназором, који се огледа у томе да је њен поетички квалитет одобрен од највише инстанце моћи (као соцреализам у СССР-у), подстакнут реалполитичким разлозима, али мишљен ипак у марксистичким координатама. У том смислу, он није плод аутентичне и оригиналне књижевне динамике, као што

је то случај са његовим међуратним претходником, већ дедуктивних теоријских, идеолошких и практичних (у смислу уметничке и књижевнокритичке праксе) радњи.

4.

То, међутим, не значи да између социјалистичког естетизма, како је југословенски модернизам исправно именовао Света Лукић (в. Лукић 1968: 49), и међуратног модернизма нема суштинских додирних тачака. На првом месту, то је мит о непрекидном напретку и посебности. У грубим цртама, он се у књижевности након романтизма непрекидно варира, увек проналазећи нова традицијска упоришта која би одређену промену истовремено приказивала и као укорењену и као новитет. Историја књижевности, међутим, показује да паралелно са радикалним модернизмом своје врсне плодове, највише у прози Иве Андрића али и Вељка Петровића или Драгише Васића, даје и традиционалнија варијанта књижевне модерности, што је чињеница која се ипак мора тумачити мимо уобичајених темпоралних схема смене стилских формација. У том смислу, радикални модернизам, као захтев за књижевношћу која одговара свести човека модерности, као да превиђа да у тој истој модерности постоји знатан број људи који тај радикализам не осећају као артикулацију сопственог духа, већ посежу за изразом, било као писци или читаоци, који је примеренији књижевним континуитетима. А то, са друге стране показује да у модерности непрекидно постоје резидуали предмодерности као непрекидни пратиоци нихилистичког или револуционарног осећања света.

Ова напредност, која се можда боље уочава из перспективе ликовних уметности него књижевне, ако поредимо животни и стваралачки век једног Паје Јовановића у односу на Саву Шумановића или Петра Лубарду, показује да је оправданост симплификоване, а полемичари раних

педесетих би рекли вулгарне примене марксистичке тезе о друштвено-економској бази и интелектуално-уметничкој надоградњи, мања него што је из перспективе теоретичара социјалистичког реализма, али и естетизма, било уочљиво. Јер, духовно-уметничка струјања подједнако су доводила до поетичких подвајања и у комунистичким и у буржоаским културама, ефективно редукујући непосредну међузависност идеологије и поетике, односно културне идеологије и економског модела.

У тоталитарним политичким моделима за ову нијансу није било места, али не зато што у уметничкој пракси није постојала већ зато што у теорији није била предвиђена. То, заправо, показује да је у моделовању естетичког разумевања уметности једно од важних места заузимала вера у истинитост заступане идеологије – другим речима, вануметничка, идеолошка утемељеност нормативних поетичких идеала није била разумевана као уметнички неоснована јер ни уметности не може бити заснована без упоришта у јединоспасавајућој истини. Отуда, замислити место модернизму у комунистичком идеолошком тоталитету није толико једноставно како се данас може чинити, јер захтева, у најдубљем нивоу, помирење непомирљивих захтева: за аутономијом уметности и за њеном партијношћу. Како, међутим, аутономна уметност може постати партијна, идејно правоверна?

Зато је победа модерниста над реалистима била нека врста дозираног уподобљавања западноевропским, либералним становиштима о књижевности и уметности. Јер, другачије концептуализације тада нису ни постојале. Али ако је онда теорија марксистичког модернизма недвосмислено укорењена у политици, шта то значи за саму уметност? Макар социолошки гледано, то значи да је естетичка модерност од другостепене важности, јер се самој дискусији приступа из политичких побуда, и да хијерархичност базе и надоградње остаје неокрњена.

Другим речима, то потврђује нашу претпоставку да је послератни модернизам на аналог политичког и геополитичког окретања Југославије Западу. У терминима теорије одраза, модернистички одраз је слика јанусовског идентитета Југославије. Он шаље поруку да Југославија није СССР већ личи на Запад у оној мери у којој је идентитет Запада појавна модерност. На тај начин, геополитичка еквидистанца коју Покрет несврстаних успоставља спрам сукобљених блокова у хладном рату бива напуштена у самом идентитету југословенске културе. Он је форматиран у складу са западноевропским, чиме бива опредељен у једном дубљем и дуготрајнијем смислу, који фаворизује западну цивилизацијску компоненту сложене југословенске заједнице. Ова чињеница, разуме се, не повлачи са собом претпоставку да би Југославија била стабилнија као културално окренута Истоку, већ отвара суштинско питање могућности једног неутралног геополитичког положаја уколико је његово геокултурно језгро чврсто опредељено. Речима Свете Лукића, „У извесном смислу, уметност тих година, нарочито литература, представљала је један од најважнијих идеолошких терена. Рекао бих чак – важно експериментално поље.” (Лукић 1968: 29) А како се експеримент завршио, свима је добро познато.

Литература

- Бошковић 2003: Dušan Bošković, *Estetika u okuženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију – „Filip Višnjić”.
- Глигоријевић 1992: Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско мишљење*, Београд: Институт за савремену историју.

- Деретић 2007: Јован Деретић, Историја српске књижевности, Београд: Sezam book.
- Жид 1949: André Gide, in: *The God that failed*. Ed. by Richard Crossman, New York: Harper & Brothers, pp. 165–195
- Жид 1952: Gide, André, *Povratak iz SSSR; Dopune tom povratku iz SSSR*, preveo Vladan Desnica, Zagreb: Glas rada.
- Крлежа 1952: Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani”, *Republika*, VIII/II, br. 10–11, 1952, str. 205–243.
- Лењин 1963: Vladimir Iljič Lenjin, *O književnosti*, preveo Dragiša Živković, Beograd: Rad.
- Лукић 1968: Sveta Lukić, *Savremena jugoslovenska literatura (1945–1965)*. Rasprava o književnom životu i književnim merilima kod nas, Beograd: Prosveta.
- Лукић 1971: Sveta Lukić, „Književna kritika u socijalističkom realizmu”, u: *Književna kritika i marksizam*, ur. Sveta Lukić, Mihailo Marković, Branislava Miljić, Predrag Palavestra, Beograd: Institut za književnost i umetnost – Prosveta, str. 121–138.
- Маркс – Енгелс 1961: Karl Marks – Fridrih Engels, *O književnosti*, preveo Jovan Popović, Beograd: Rad.
- Михиз 2021: Борислав Михајловић Михиз, *Критике и оцелуи 1*, Нови Сад – Ириг – Београд: Матица српска – Српска читаоница – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”.
- Палавестра 1972: Предраг Палавестра, *Послерајна српска књижевност 1945–1970*, Београд: Просвета.
- Пековић 1986: Ratko Peković, *Ni rat ni mir: panorama književnih polemika 1945–1965*, Beograd: Filip Višnjić.
- Солар 1971: Milivoj Solar, „Klasici marksizma i književna kritika”, u: *Književna kritika i marksizam*, ur. Sveta Lukić, Mihailo Marković, Branislava Miljić, Predrag Palavestra, Beograd: Institut za književnost i umetnost – Prosveta, str. 17–32.
- Стојнић 1971: Mila Stojnić, „Razvoj socijalističkog realizma”, u: *Književna kritika i marksizam*, ur. Sveta Lukić, Mihailo Marković, Branislava Miljić, Predrag Palavestra, Beograd: Institut za književnost i umetnost – Prosveta, str. 80–108.
- Тимофејев 1948: Leonid Timofejev, *Teorija književnosti*, preveli Vido Latković i Kiril Svinarski, Beograd: Naučna knjiga.

Тимченко 2006: Николај Тимченко, *Књижевност и дојма*. Београд – Лесковац: Српска књижевна задруга – Задужбина „Николај Тимченко”.

Шередин 1950: Petar Šegedin, „О критичи”, *Književne novine*, 17. 1. 1950, str. 2.

Nikola Marinkovic

POSTWAR MODERNISM AS A SYMPTOM OF THE UNSTABLE NATURE OF TITOIST YUGOSLAVISM

Summary

The paper analyzes the emergence of postwar modernism as a literary and artistic stylistic formation within Titoist Yugoslavia, in relation to shifts in its position during the Cold War. Modernism is compared with the poetic principles of socialist realism, as well as with the key theses of Marxist classics on the relationship between ideology and literature. These parallels serve as the foundation for the central argument that, within the broadest ideological framework, the relationship between Stalinism and socialist realism corresponds to the relationship between Titoism and modernism. In this way, the widespread notion of modernism as a bearer of artistic freedom is challenged, as the manner in which it became the dominant artistic movement in Yugoslav literature was not poetically authentic but was also encouraged by political power structures. When extended to the broader cultural sphere, this thesis reveals the inherent instability of Titoist Yugoslavia, as its geopolitical nonalignment coexisted with a firmly Western-oriented geocultural core.

Keywords: modernism, realism, marxism, titoism, socialist realism

Борис Булатовић* УДК 821.163.41.09:82.09(497.1)
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ПРОЗА ИВА АНДРИЋА И МИЛОРАДА ПАВИЋА И КЊИЖЕВНА (ДЕ)ЛЕГИТИМИЗАЦИЈА ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Сажетак: У овом тексту анализира се појава приписивања непосредне одговорности за урушавање идеје југословенског јединства и дезинтеграцију социјалистичке Југославије појединим међу кључним делима српске литературе из друге половине 20. века (романима *На Дрини ћурија*, *Травничка хроника* и *Хазарски речник*). Уочава се како се – уз импутирање српске политичке кривице – одговорност проширује и на корпус књижевних творевина, те да се неретко износи теза о деструктивном учинку књижевних дела репрезентативних писаца. Начин на који се изучаваоци српских књижевних, друштвених и политичких тема (Мајкл Селс, Ендрју Вахтел, Дејвид Дамрош) баве романима Андрића и Павића упућује на радикално превредновање статуса ових књижевних стваралаца. Сагледане су и бројне унутрашње контрадикције унутар таквог приступа, путем којег се естетска релевантност супституише неутемељеним и некњижевно мотивисаним идеолошким вредновањем.

Кључне речи: српска књижевност, југословенска држава, југословенско друштво, Иво Андрић, Милорад Павић, идеологизација књижевности

* bulatovic_boris@yahoo.com, orcid 0009-0000-2106-1900.

Иако је улога књижевности у друштву у претходна два и по века на различите начине разумевана и интерпретирана – на супротстављеним половима који сежу од схватања која су подразумевала наглашену друштвено-историјску важност литературе (у епохи просветитељства, у временима доминације националног романтизма и критичког реализма, или у вулгаризованом облику у пракси социјалистичког реализма као владајуће културне парадигме у једнопартијском систему,² што га је чинило не естетском него идеолошки репресивном доктрином), када она преузима функцију агенса социјалних и политичких промена, до оних схватања (у првом реду формалистичких и структуралистичких³) која смисао промишљања о књижевности виде искључиво у границама естетске дебате – она у преовлађујућем обиму поседује специфичну сазнајну функцију и указује се као аутентичан, уметнички транспонован вид рефлексије о друштвеним феноменима чак и онда када је на филозофском плану обележена декларативним отклоном од метанарација, као што је то случај са постмодернистичком литературом (на пример са

2 Dušan Bošković, *Estetika u okruženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić, Beograd, 2003, 88.

3 Свести о ограничењима која поставља пренаглашавање унутрашњег приступа су на различите начине исказали и неки од најутицајнијих заговорника формалистичког и структуралистичког методолошког приступа естетским феноменима – Виктор Шкловски и Роман Јакобсон. Одступање од „правоверног структурализма” Игор Перишић препознаје код Николе Милошевића, наводећи како његов „модификовано структуралистички” приступ подразумева „укључивање идеолошког и психолошког ’профила’ творца књижевног дела” (Игор Перишић, „Никола Милошевић и Карл Попер: Нејављив јунак као књижевнонаучно откриће”, у: *Књижевности и либерална мисао*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2023, 149).

Гробницом за Бориса Давидовича Данила Киша из 1976. године).

Универзално сагласје у вези са поимањем природе уметности и књижевности не постоји ни међу историчарима и теоретичарима књижевности који се баве изучавањем „ларпурлартизма“, али спознаја о непрекидној напетости и сменама оних раздобља у којима се очитује естетски сепаратизам или сазнајна, друштвена и морална примарност књижевних дела указује да – и у неједнаким приступима поменутих изучавалаца – међусобна интеракција књижевности и друштва није доведена у сумњу. Тако, Џин Бел-Виљада са Вилијамс колеџа, амерички романиста рођен на Хаитију, своју студију о двовековној историји „ларпурлартизма“ *Умешности ради умешности и књижевни животи* у којој истражује како су „социо-политички и економски контекст обликовали разноврсне артикулације естетицизма“⁴ сумира закључком да је „естетицизам, колико год његови следбеници покушавали да занемаре историју, сам учесник у историји и он је, као и у случају других људских настојања и доктрина, део економских, политичких и културних кретања“.⁵ Француски социолог, антрополог и филозоф Пјер Бурдије у студији *Правила умешности: џенеза и структура њога књижевности* у поглављу у којем говори о „еволуцији поља културног стваралаштва према већој аутономији“⁶ своју анализу сажима у став о томе да у

4 Maria-Regina Kecht, “Review of *Art for Art’s Sake and Literary Life: How Politics and Markets Helped Shape the Ideology and Culture of Aestheticism 1790–1990*”, *The Comparatist*, vol. 23, 1999, p. 175.

5 Џин Х. Бел-Виљада, *Умешности ради умешности и књижевни животи: како су њолистика и њржишће дојринели уобличавању идеологије и културе естетичизма 1790–1990*, превео Владимир Гвозден, Светови, Нови Сад, 2004, 339.

6 Пјер Бурдије, *Правила умешности: џенеза и структура њога књижевности*, превели Владимир Капор и др., Светови, Нови Сад, 2003, 343.

историји „пребива принцип слободе у односу на историју”, што не подразумева да „’најчистији’ производи, ’чиста уметност’ или ’чиста наука’, не могу да испуне потпуно ’нечисте’ друштвене функције као што су функције друштвене дистинкције и дискриминације или, суптилније, функцију оспоравања друштвеног света која је уписана, као суптилно потиснуто одрицање, у слободе и расколе који су строго смештени у поредак чистих форми”.⁷ Са друге стране, у књизи *Политика књижевности* француског филозофа Жака Рансијера,⁸ емеритус професора са Универзитета Париз VIII, сугерисано је да се насловна синтаagma студије „не односи на начин на који писци у својим делима представљају друштвене структуре, политичке покрете или различите идентитете. Под изразом ’политика књижевности’ подразумева се да се књижевност бави политиком остајући књижевност”.⁹

Па ипак, уз свест о томе да књижевност као духовна делатност није измештена из оквира друштвеног и друштвено-политичког поља, те да је – на простору непотпуне слободе јужнословенских народа – током 19. века и на самом почетку 20. века¹⁰ каткада на прекретнички

7 Исто, 353–354.

8 О Рансијеровој концепцији књижевности опширније види у чланку: Стеван Брадић, „Неми говор и опасност писања: Рансијерово разумевање књижевности”, *Леттоис Мајице српске*, год. 191, књ. 495, св. 3, 2015, 299–320.

9 Žak Ransijer, *Politika književnosti*, preveli Marko Drča i dr., Adresa, Novi Sad, 2008, 7.

10 Зоран Аврамовић тврди да у култури „без изграђених институција и образованих слојева, књижевници су били значајна замена за непостојећу јавну и политичку елиту. Били су трибуни националне идеје, носиоци моралних примера. У 20. веку су такође били најзначајнији део друштвене и политичке елите. Њихов глас се чуо далеко, имао је снагу утицаја. Међутим, крајем 20. века, политичка књижевност у Србији (али и у другим културама) губи некадашњу јавну снагу”. Зоран

начин учествовала у обликовању културних и друштвених процеса или им пружала снажан подстицај (што је видљиво у времену борбе за националну еманципацију, а превасходно у афирмацији идеје јужнословенског и доцније југословенског етничког, језичког, националног и државног јединства у „илирском” и „интегрално-југословенском” варијетету¹¹), њен непосредан утицај на стварносна историјска збивања у последњим деценијама 20. века не би требало прецењивати. Без обзира на чињеницу да је безмално култни положај и углед писаца у бившим комунистичким земљама феномен неприсутан у таквом облику у западним друштвима, те да су специфични социо-културолошки фактори у земљама у којима су владали комунистички режими „доносили писцима поштовање и статус какви су у другим деловима света резервисани за државнике, филозофе, пословне људе

Аврамовић, *Укршћјаји и йарадијме: йолийички оквири срйске књижевностйи*, Мали Немо, Панчево • Архив Војводине, Нови Сад, 2024, 352.

- 11 Чедомир Попов истиче да је за српску страну – приликом оптирања за прву Југославију – вишедеценијски промовисана идеја о јединству јужно/југословенских народа представљала један од три најзначајнија аргумента приликом опредељивања за формирање заједничке српско-хрватске државе (као први аргумент види тежњу Србије за обједињавањем у једну државу различитих простора које су Срби насељавали, чему су „биле наклоњене и њене велике савезнице”, а као трећи – бојазан да би након распада Аустроугарске „Италија могла да се појави као подстрекач и творац католичке хрватско-словеначке државе [...]. Та држава, од које су дубоко зазирали и сами хрватски и словеначки патриоти, постала би крвни непријатељ проширене Србије, ништа мање неугодан од Хабзбуршке монархије”). Види: Чедомир Попов, *Велика Србија: сйварностй и мий*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 184–185.

или забављаче”,¹² вишеструко је спорна оцена по којој би се магистралним књижевним делима из друге половине и с краја 20. века могло приписати далекосежно и ефективно идејно инспирисање или саучесништво са политичком праксом која је у западном јавном и медијском дискурсу окарактерисана као дискриминаторна и агресивна. Штавише, тезу (и њен претекст) о покретачком потенцијалу и деструктивном учинку књижевних творевина репрезентативних писаца једне националне литературе током друштвено-политичких превирања у времену у којем књижевност (већ деценијама) преживљава дубоку кризу и суштинску маргинализацију¹³ би требало подробније размотрити.

Наиме, већ је указано на праксу успостављену средином последње деценије 20. века у значајном корпусу утицајних и цитираних књижевноисторијских, политиколошких и историографских студија и текстова у иностраној славистици посредством које се поједина међу најзначајнијим делима српске књижевности подвргавају радикалним видовима идеолошког сагледавања (и актуелизовања) и терете да су имала пресудну улогу у уобличавању српске националистичке идеологије и отпочињању ратова за југословенско наслеђе 1990-их година.¹⁴ Такав приступ – који импутирање српске политичке кривице „проширује и на корпус културних и књи-

12 Endru Baruh Vahtel, „Pisac kao nacionalni heroj”, u: *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma: uloga pisca u Istočnoj Evropi*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2006, 20.

13 Опширније види у: Милан Орлић, *Одбрана и њених последњи дани: сјајни савремене књижевности и уметности*, Мали Немо, Панчево, 2023.

14 Види: Борис Булатовић, *Оклеветана књижевност: идеолошки аспекти у критичком сагледавању српске књижевности и културе крајем 20. и почетком 21. века*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад, 2017.

живних чинилаца”¹⁵ – укључује и специфичан вид вулгаризације српске литературе и оживљавања политичких интереса и културних стереотипа у третману и начину критичког (идеолошког) вредновања српског књижевног наслеђа које је проказано као „непосредни инспиратор ’геноцидне’ политике, односно као културно-политички предложак за наступајућа политичка збивања, а с друге стране као неизоставна компонента у идеолошки перципираном ’континуитету’ агресивних и експанзивних ’пројеката’ великосрпског национализма”.¹⁶ Слободан Антонић апострофира како се у последњим деценијама реинтерпретирају писци и дела која припадају канону српске књижевности, тако што им се „учитавају значења која сведоче о српском национализму и тамо где то својевремена читалачка публика уопште није препознала”.¹⁷

Из такве перспективе посматрајући, у суми политички заснованих оптужби са којима се српска књижевност суочава може се идентификовати и она која се односи на спочитавање одговорности писцима за делегитимизацију идеје југословенске заједнице и потоњи

15 Борис Булатовић, „Преобликовање рецепцијског статуса и третмана српске књижевности у хуманистичким и друштвеним наукама с краја 20. и почетком 21. века”, у: Злата Бојовић (ур.), *Српска књижевност у историјама књижевности: њоводом 225. јодишњице рођења Павла Јосифа Шафарика: зборник радова са научној скуја одржаној 23. и 24. новембра 2021. јодине*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2022, 143–156.

16 Борис Булатовић, „Идеолошка стигматизација магистралних токова српског културног и књижевног простора”, у: Драган Станић, Јован Делић и др. (ур.), *Српски културни ѡросћор: усћројсћиво, ѡроблеми, вредносћи: зборник радова*, Матица српска, Нови Сад, 2020, 300.

17 Слободан Антонић, „Производња политичке коректности у српској књижевности”, у: Саша Шмуља (ур.), *Србисћика данас, књ. 4: Полићика у српском језику, књижевносћи и кулћури: зборник радова*, Филолошки факултет, Бања Лука, 2019, 107.

распад државе. При томе, ова одговорност се не смешта у подручје негативних рецепцијских последица или агресивне политичке инструментализације литературе нити се приписује само јавном деловању српских писаца, него значењима која проистичу из унутрашњих, структурних особености њихових књижевних остварења и типова уметничког приповедања. Тако се, лоцирајући кривицу из ригидне идеолошке перспективе у домен свесних настојања писаца, романи *На Дрини ћуџрија* и *Травничка хроника* Ива Андрића и *Хазарски речник* Милорада Павића указују као инспиратори и идејна претходница насилне дезинтеграције југословенске социјалистичке федерације.

Када говоримо о књижевном опусу поменута два српска писца светске репутације (Андрића и Павића), онда бисмо могли да увидимо готово парадоксалну неуједначеност у исходима различитих анализа у којима се полази са становишта наглашене заинтересованости за однос ових писаца према идеји југословенског јединства. У том смилу, рецепција романа обојице аутора сведочи о суштинском и радикалном заокрету у третману српске литературе од средине 1990-их година, и то оних дела која су у највећој мери „пре измене доминантног рецепцијског обрасца сагледавана у својој интеркултуралној дијалошкој структури”¹⁸ (пре свега романи *На Дрини ћуџрија* и *Хазарски речник*). У овом тексту, уз већ делимично оцртане контекстуалне чиниоце који условљавају и обликују овакав вид тенденциозног и политички мотивисаног сагледавања најзначајнијих дела српске књижевности у времену глобалне маргинализације литерарних стваралаца, биће испитано не само порекло таквих

18 Борис Булатовић, „Идеолошка рецепција романа Милорада Павића у англоамеричкој и немачкој науци о књижевности”, у: Иван Негришорац (прир.), *Милорад Павић: сјановник светске књижевности: зборник радова*, Матица српска, Нови Сад, 2018, 176.

оцена, него и постојање значајних унутрашњих контрадикција и недоследности у оквиру таквог просуђивања, као и мера одступања у односу на она тумачења која су формирана унутар аутентично књижевне рецепције. С тим у вези, једно од настојања ће се тицати и идентификовања оног типа тумачења које се у данашњем времену обзнањује као претежније и увреженије.

Остављајући по страни антиандрићевске оптужбе за србоцентричну исламофобију које су, у сукцесивним приликама, у послератном таласу од средине 1990-их година (након давнашњих оспоравања од стране Адила Зулфикарпашића и Смаила Балића почетком седме деценије 20. века) испољене у обимној студији *Босански муслимани у Андрићеву свијету* (1995) бошњачког књижевног историчара Мухсина Ризвића, затим у тексту „Андрићево дјело у токовима идеологије евроцентризма” (1997) оријенталисте Есада Дураковића, тузланском зборнику *Андрић и Бошњаци* (2000) или књигама *Трајна традиција* (2000) Рашида Дурића са Института за славистику Универзитета у Бохуму и *Андрићевство: иројив еџике сјећања* (2015) Русмира Махмутџеџајића (као полазна идејна основа за ову књигу је послужио чланак истог аутора „Andrićism: An Aesthetics for Genocide” публикован у референтном америчком научном часопису *East European Politics and Societies*, заслугом уредника Ива Банца, хрватско-америчког историчара) – у којима је Андрић представљан као мрзитељ босанских муслимана и „један од архитеката злочиначког пројекта ’Велика Србија’”,¹⁹ чији књижевни рад се указује као „књижевна

19 Види интервју Мухидина Пашића (некадашњег председника тузланског огранка Бошњачке заједнице културе „Препород”) за *Дневни аваз*; извод из интервјуа овде је цитиран из сарајевског листа *Дани*, где се појављује пренесен у оквиру чланка Мила Ласића: Mile Lasić, „Sramnička hronika”, *Dani*, br. 116, 20. 8. 1999, 42–43.

подршка великосрпској идеологији”²⁰ и „естетика за геноцид”²¹ – за подривање југословенског јединства су сумњичени његови романи у интерпретацијама критичара маргиналне књижевне компетенције: Шукрије Куртовића и Мустафе Мулалића.

Куртовићева расправа *„На Дрини ћуприја и Травничка хроника* од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства” – објављена мимо ауторовог учешћа у емигрантској штампи, у часопису *Босански њоїлеги* Адила Зулфикарпашића, у периоду од 1961. до 1963. године (у четрнаест наставака)²² – хронолошки се прва појавила међу тексту-

20 Rasim Muminović, „Nacionalizam kao negacija Andrićeve umjetnosti”, u: Munib Maglajlić (ur.), *Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova. Bibliografija*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod” – Općinsko društvo, Tuzla, 2000, 117.

21 Rusmir Mahmutćehajić, „Andrićism: An Aesthetics for Genocide”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, no. 4, 2013, 619–667.

22 Станиша Тутњевић је у напомени уз интегралну верзију Куртовићевог рада изложио хронологију његовог штампања. Најпре је, услед немогућности да буде објављен у земљи, доспео до уредништва *Босанских њоїлега* које га је (у Бечу и швајцарском Фрибургу) штампало у наставцима од 1961. до 1963 (од бр. 9 до бр. 30). Упоредо са тим, рад је објављен и као засебна брошура. Затим, Тутњевић напомиње да је „шири домет Куртовићева расправа добила након што је Смаил Балић у Лондону 1984. године објавио, ликовно и графички добро опремљен, претисак свих годишта *Босанских њоїлега*” (претисак је штампан у Лондону од стране швајцарског издавача). Четврти пут, текст је од стране Адила Зулфикарпашића објављен поново у наставцима у новој серији Босанских погледа покренутој 1991. године у Сарајеву. У овој верзији, изостављен је оригинални наслов, а сâм текст је скраћен и прилагођен према критеријуму тренутне политичке потребе. Најзад, интегрална верзија је штампана 1994. године, уз пропратне напомене Станише Тутњевића као додаток уз чланак. Види: Шукрија Куртовић, „На Дрини ћуприја и Травничка хроника од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, год. 12/13, бр. 9/10, 1994, 387–438 (Тутњевићева „Напомена” заузима странице 435–438).

ално обимнијим негативним критичарским одзивима на Андрићево дело. Узимајући у обзир да есеј Шукрије Куртовића „успоставља тон осталих главних напада на Андрића који су уследили”²³ и да представља идејно и тематско упориште и полазиште у промишљањима појединих доцнијих Андрићевих критичара (нарочито Мухсина Ризвића у књизи *Босански муслимани у Андрићеву свијету*), потребно је обратити пажњу на основне Куртовићеве идеје у вези са Ивом Андрићем и његовим романима *На Дрини ћуџија* и *Травничка хроника*, као и на замерке које им упућује. Поцртавши друштвени, политички и етички оквир свог критичког оглашавања, те потребу за очувањем у рату стечене слободе у вишенационалној држави и неподстрекавањем међунационалних тензија, Куртовић у том смислу Андрићу спочишава неморалан, немаран однос и неувиђавност према политичкој осетљивости ових проблема, затим мањак толеранције, поврх чега у његовом делу опажа пишчево поспешивање неравноправности нетачном, злонамерном, небратском и негативном сликом о „муслиманском дијелу нашег народа у далекој и недавној прошлости”.²⁴

Даље, он за најјучљивију неравноправност која се у романима манифестује сматра Андрићево „досљедно називање наших муслимана – Турцима”,²⁵ проналазећи недоследност и у напомени коју је Андрић остављао уз издања романа о разлозима свог књижевног именовања босанских муслимана Турцима. Уз то, Куртовић износи мишљење да се код Андрића „нигде не истиче сродност

23 “The essay sets the tone of other major attacks on Andrić that followed its publication in 1963 [...]”. Bogdan Rakić, “The Proof Is in the Pudding: Ivo Andrić and His Bosniak Critics”, *Serbian Studies* (Bloomington), vol. 14, no. 1, 2000, 82.

24 Шукрија Куртовић, „На Дрини ћуџија и Травничка хроника од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства”, 389.

25 *Истио*, 389.

[босанских] муслимана са осталим нашим свијетом него, напротив, поред најгорих моралних квалитета он у обје књиге приказује муслимане у таквом свјетлу као да су они не само нешто посебно од осталог народа, него да су у пуној супротности према њему у сваком погледу, па и у етничком”.²⁶ Противећи се – из његове критичке перспективе посматрано – Андрићевом неповољном писању о муслиманима у романима *На Дрини ћуџија* и *Травничка хроника*, игнорацији њиховог словенског порекла и давању преимућства културним и верским разликама уместо хомогености народа у Босни и Херцеговини, Шукрија Куртовић је истакао како Андрић „увијек воли да бира оне теме које постављају муслимане у супротности са осталим сународницима [...], нарочито – али и врло упадно – са православним Србима”.²⁷

Највећи прекор за злонамерност и свесну неактуелност Куртовић упућује у вези са појединим ситуацијама из оба романа поводом којих се Андрић не обазире на њему савремене злочине и страдања, него за предмет свог књижевног интересовања узима искључиво догађаје из прошлости који осликавају босанске муслимане у лошем светлу, што притом ни у друштвено-политичком контексту не погодује мирнијој егзистенцији заједничке државе будући да „писаном ријечју ствара подлогу за сукобе”.²⁸ Таква је сцена набијања Радисава на колац из романа *На Дрини ћуџија*, као и мотив насилне исламизације исказан цитатом „Турчи се влаше, док је вакат” у *Травничкој хронизи*. Анализом ових примера Куртовић настоји да утемељи своју замерку Андрићу за недоследност, која се по његовом мишљењу двојако уочава, и на националној и на цивилизацијској равни. Са једне стране, наиме, он у

26 *Истио*, 389.

27 *Истио*, 413.

28 *Истио*, 387.

свом есеју износи уверење да је Андрић, пишући о недостојним делима Турака и њихових саучесника босанских муслимана – у романима које је стварао за време Другог светског рата – истовремено свесно пренебрегао да тематизује и актуелне примере усташког насиља над Србима у НДХ, па стога записује како се Иво Андрић „згража ове ’турске казне’ [набијања на колац] од прије неколико стољећа [...], а није осјетио потребу да дигне свој глас и осуди оно страховито дивљаштво и бјеснило које је владало према православним Србима баш у оно доба кад је писао ово дјело, и којем нема примјера у нашој историји”.²⁹ Слично томе, Куртовић наглашава да ни присилна промена вере није на европском простору одликовала једино исламски верски и цивилизацијски круг, него се „чак усред XX вијека, баш у доба кад је Андрић писао ову књигу, водила дивља и крвава акција за насилно превјеравање православних Срба у католике”.³⁰ Такође, неравноправно третирање различитих узурпатора слободе Босне и Херцеговине (османског, аустроугарског и потенцијалног француског) завређује неблагонаклону оцену Шукрије Куртовића; јер, склон да се о муслиманској управи османских Турака Босном изјашњава на нимало афирмативан начин, Андрић по њему није испољавао исту склоност у приказивању последица аустроугарске окупације и њене „разорне политике у ширењу свађе и мржње међу једнокрвном браћом трију вјера”.³¹

Међутим, осим произвољности у оцењивању Андрићевих романа на које указује као на опасну политичку претњу³² у складу са чиме упозорава да је „његово

29 *Истио*, 405.

30 *Истио*, 395.

31 *Истио*, 409.

32 Богдан Ракић наводи да Куртовићеви „главни разлози за забринутост нису ни књижевни ни историјски”, него политички (“Kurtović’s main concerns are neither literary nor historical.

писање у пуној супротности не само са реализмом, са племенитошћу и добром вољом правог литерате, него и са идејом братства и јединства, јер он, мјесто толеранције и међусобне љубави, сије нетолеранцију, да не кажем мржњу међу једнокрвном браћом”³³, поглавити недостаци Куртовићевог текста се односе како на ванкњижевну интенцију у самом приступу, тако и на условљеност његових критичких погледа књижевно-теоријским прилазом књижевности заговараним од стране теоретичара социјалистичког реализма (Куртовић се, поред Енгелса, у свом раду служи *Теоријом књижевности* Леонида Тимофејева), уз површну примену теоријских становишта на које се позива.³⁴ Тако, дајући привидни ослонац својој анализи наглашавањем соцреалистичких начела типичности и реалистичког приказивања „прогресивне” друштвене стварности, потискивањем естетског значаја књижевности науштрб њене педагошке и специфичне спознајне функције (којом се литература своди на „инструмент науке”, на друштвено-политичку улогу и тумачи као подручје политике), Куртовић последично доноси већину својих најнеоснованијих закључака посредством којих издваја књижевне недостатке

Andrić's works are not just untrue and faulty – they also pose a serious political threat”). Rakić, *op. cit.*, 84.

33 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 402.

34 Ракић тврди да главни проблем критике коју Куртовић упућује Андрићу јесте да, хотећи да промовише толеранцију, његове „основне претпоставке идеје ’братства и јединства’, онако како је он види, подразумевају поништавање културних разноликости и нивелисање свих разлика која одликују живот у Босни” и које Андрић у својим романима описује (“[...] the central problem regarding his criticism of Andrić is that the basic suppositions of the idea of ‘brotherhood and unity’, as he sees it, imply annihilating cultural diversity and levelling out all the differences that characterize life in Bosnia”). Bogdan Rakić, *op. cit.*, 84.

Андрићевих дела: етичке и естетичке, стилске, идејне, потом оне који се тичу структуре, композиције и жанровске непрецизности, необјективност, „драстично извртање историјске истине”,³⁵ „потпуну одсутност реализма”.³⁶

Бројним и итеративним наводима о одсуству реализма и објективне историјске истине у књижевном делу Ива Андрића, као и порицањем његове уметничке вредности, оглед Шукрије Куртовића остварује континуитет са оним негативним током критичког сагледавања Андрићевог опуса који је започео Ђорђе Јовановић. Између ова два текста, теоријски и идејно заснована на мерилима соцреалистичке естетичке доктрине – будући да су настали у различитим временима – постоје и немале разлике: Јовановићев рад из периода између два светска рата одражава идеолошко-прагматични класни приступ књижевности, док Куртовићев – написан у комунистичкој Југославији петнаестак година после завршетка Другог светског рата – заступа становиште исказано политичком формулом „братства и јединства” и верске и националне равноправности које су, у његовој интерпретацији, угрожене Андрићевим „тенденциозним третирањем муслимана и наше националне проблематике уопште”.³⁷

У исто време, са друге стране, теза о негативној тенденцији у приказивању босанских муслимана – коју Куртовић импутира као своју кључну примедбу Андрићу – рефлектује се као својеврсна идејна подлога за наступајуће нападе на Ива Андрића, у којима је политичко и идеолошко тумачење књижевног дела такође смештено у први план. У том дијахроном компаративном контексту,

35 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 419.

36 *Истио*, 421.

37 *Истио*, 417.

у поређењу са оптужбама – проширеним, знатно озбиљнијим и склониим грубим идеолошким пројекцијама – против Андрићевог дела манифестованим у критичарским интерпретацијама које су уследиле, Куртовићев текст, парадокосално, делује далеко бенигнијим и безазленијим.

Донедавно необјављени рукопис Мустафе Мулалића „Нобеловац Иво Андрић и његово награђено дјело *На Дрини ћурија*”, који се као део ауторовог обимнијег списка *Монографија завичаја Мехмед њаше Соколовића* (настанак овог рукописа Станиша Тутњевић временски омеђава у период између 1961. и 1975. године, односно у време између доделе Нобелове награде и Андрићеве смрти) чува у Хисторијском архиву Сарајево, заслугом поменутог књижевног историчара публикован је 2016. године.³⁸ Умногостродно Куртовићевом виђењу Андрића – и када је реч о типовима приговора (о „компромитовању једног дијела нашег народа”³⁹ који је „тешко оклеветан и коме се ниподаштава свака људска вриједност и историјска заслуга”⁴⁰), и поимању деструктивности утицаја књижевног дела од „непроцјењиве штете по будућност нашег братства и јединства”,⁴¹ затим

38 Мустафа Мулалић, „Нобеловац Иво Андрић и његово награђено дјело *На Дрини ћурија*, *Свеске Задужбине Иве Андрића*”, год. 35, св. 33, 267–292, са Тутњевићевим „Напоменама” (на страницама 292–295). Тутњевић у „Напомени” (293) бележи „да се ради о приручном, аматерском раду који са становишта објективног научног сагледавања дјела И. Андрића није био релевантан ни у вријеме када је настао, а није ни данас. Међутим, он је итекако релевантан за један аспект рецепције Андрића, јер и у хронологији, и у околностима њеног настанка, и у садржају те рецепције има истакнуто мјесто”. Исти аутор је и раније спомињао овај Мулалићев рукопис.

39 Мустафа Мулалић, *нав. дело*, 270.

40 *Истио*, 279.

41 *Истио*, 278.

о постављању у изразито опозитан однос босанских муслимана и православних Срба,⁴² о пишчевим карактерним особинама и наглашеном опортунизму, о различитом начину третирања османске и аустроугарске окупације Босне, као и о истоветном виду сагледавања шире националне идентификације босанских муслимана (као и Куртовић, и Мулалић испољава српску културну и националну свест⁴³) итд. – Мулалићево критичко интер-

42 Мулалић овде поступа донекле различито од Куртовића. Он записује како је роман *На Дрини ћурија* „по некој мисији, коју досљедно обавља и држи у најстрожијем дискрету, требало да сва усташка крвопролића против Срба пребади на муслимане, на њихову стварну и историјску одговорност” (278), а нешто касније „да је по тој његовог мисији потребно, да један дио нашег народа, пун душе и истанчаног осјећања за правдољубље, као што је то српски народ, баш у временима усташког братоубиштва навуче на тежње за геноцидом муслимана, јер су били препрека да се у Босни не изврши потпуно биолошко истребљење православних Срба” (281). Мишљење Шукрије Куртовића је на нешто другачији начин исказано, будући да он говори о овом проблему замерајући писцу што у време усташких злочина пише о давним турским насилништвима. С друге стране, Адил Зулфикарпашић се изјашњава управо о ономе о чему после њега пише и Мулалић, међутим њихови ставови нису идентични: док Зулфикарпашић види Андрићев роман као књижевност писану са циљем да оправда српске злочине над босанским муслиманима, Мулалић апострофира Србе као објекат насиља и сугерише да Андрић преусмерава одговорност за злодела са хрватске на муслиманску страну, да би тако – по нечијој пројектованој замисли – изазвао српску реакцију против погрешног виновника насиља.

43 Властити дух нијансе Тутњевић демонстрира својим разумевањем националне позиције Шукрије Куртовића и Мустафе Мулалића: ова двојица културних радника „израслих на идеологији југословенске националистичке омладине пред Први свјетски рат” су се, „с обзиром на пресудан допринос и значај српског фактора у стварању и одржавању те идеологије, нашли под окриљем српског националног и културног идентитета”. Из тога Тутњевић, међутим, не изводи некакве далекосежне закључке

претирање Андрићевих романа и приповедака, које такође обитава у оквирима соцреалистичке матрице, садржи и извесне „нове примедбе”: најпре, да је Андрић у свом роману „отворено захтјевао рушење Соколовићеве ћуприје на Дрини”⁴⁴ како би се „прекинула духовна веза с мрским Оrienтом, а у ствари да би се прекинуле братске везе са обију страна Дрине! Ту концепцију вјешто је увио у поезију, у артизам и њиме је закамуфлирао најпогубнију компоненту политике ултрамонтанства и прозалитизма”;⁴⁵ а затим, да је карактеристично и то да је Андрић „симпатично описао и приказао оне муслимане који су били против отпора аустроугарској окупацији”.⁴⁶ Прва тврдња је у толикој мери бесмислена и произвољна да читаоца доводи у сумњу да ли је Мулалић одиста прочитао *На Дрини ћуприју* (уз пренебрегавање и других наративних и медитативних Андрићевих текстова у којима се мост појављује као кључни симбол: приповетку „Мост на Жепи” из 1925. и лирски есеј „Мостови” из 1933. године), док последњој тврдњи, хировито изреченој и злонамерној – у којој Мустафа Мулалић евидентно има на уму лик Алихоџе Мутевелића (и његово

посредством којих би – указивањем на примере Куртовића и Мулалића као присталица ’српске опције’ – оспоравао доцније видове изражавања муслиманске (и бошњачке) националне свести. Напротив, српски критичар тврди да су „српски национални и културни идентитет Шукрија Куртовић и Мустафа Мулалић прихватили на оној тачки развоја националне свијести Муслимана до које је национална еманципација те људске заједнице тада била стигла”, те да су њихови текстови „настали као резултат грозничаве и неизвјесне потраге Муслимана за сопственим националним идентитетом”. Станиша Тутњевећ, „Генеза једног аспекта рецепције дјела Иве Андрића”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 35, св. 33, 2016, 251–252.

44 Мустафа Мулалић, *нав. дело*, 281.

45 *Истио*, 291–292.

46 *Истио*, 285.

противљење оружаном отпору вишеградских муслимана уласку аустријске војске), књижевног јунака чији „позитиван статус” у Андрићевом роману везује за његово наводно „немуслиманско држање” и вољно прихватање аустријске окупације – противречи сваки детаљнији увид у садржину овог романа (на најудаљенијем полу од оваквих Мулалићевих опсена се налази просуђивање украјинског србисте Павела Рудјакова да је „лик Алихоџе представљен у највећем делу романа као хуманизовани еквивалент мосту”⁴⁷).

Разлика у писању Шукрије Куртовића и Мустафе Мулалића у односу на доцније Андрићеве критичаре који творе рецепцијски ток у оквиру којег се испољава теза о Андрићевом књижевном антимуслиманству читује се у неколико аспеката. Најпре, Куртовић и Мулалић се оглашавају са позиције посредством које се писцу приговара антијугословенски а не само антимуслимански поглед. Дарко Танасковић у том смислу „куртовићевски” тип оспоравања Андрића маркира као „југословенско-муслимански”,⁴⁸ насупрот доцнијој „фази оспоравања са бошњачко-муслиманске позиције” коју је, како сматра српски исламолог, отпочео Мухамед Филиповић.⁴⁹ Тако, за разлику од Куртовића који износи мишљење да су

47 Павел Рудјаков, *Историја као роман: Иво Андрић, Меша Селимовић, Милош Црњански, Милорад Павић*, превео Алексеј Риковски, Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина, Београд • Матица српска, Нови Сад, 1998, 55. Никола Кољевић запажа да је Алихоџа у *На Дрини ћуџири* представљен као најумнији лик (види: Никола Кољевић, *Андрићево ремек-дело*, Глас српски, Бања Лука, 1995, 45).

48 Дарко Танасковић, „Рецепција дела Иве Андрића у југословенској муслиманској средини”, *Научни састај слависта у Вукове дане*, год. 22, бр. 1 (*Иво Андрић у своме времену*), 1994, 233.

49 Дарко Танасковић, „Алиби за покоље: о оспоравању Андрића”, интервју водио Сава Даутовић, *НИН*, бр. 2178, 25. 9. 1992, 37.

код Андрића босански муслимани приказани „у таквом свјетлу као да су они не само нешто посебно од осталог народа, него да су у пуној супротности према њему у сваком погледу, па и у етничком”, Мухсин Ризвић – иако се умногоме ослања на Куртовићев репертоар приговора – у сагласности са идеолошком концепцијом богумилства као „темељем бошњачко-муслиманске етногенезе” ревидира ово запажање бележећи да је „изједначавајући именом, начином опхођења и живота, културом, духом и карактерним особинама Турке-Османлије [...] са домаћим славенским бошњачким становништвом”, Андрић створио „представу да су они генетски заправо турског поријекла”,⁵⁰ уз завршну констатацију да се тако негира да су они „потомци *бојумилских Словена* [подвукао Б. Б.]”.⁵¹

Затим, супротно Зулфикарпашићу који сматра да у својој недоследности Андрић занемарује српске злочине над муслиманским жртвама и правда их негативним писањем о босанскохерцеговачким муслиманима, улогу жртава и извршилаца злочина на подручју Босне и Херцеговине у Другом светском рату Куртовић и Мулалић виде на опозитан начин: Андрићеву неконсеквентност проналазе у томе што – неопрезно актуелизујући међунационалне омразе – пренебрегава да тематизује примере усташког насиља над Србима у НДХ. Такође, када је реч о националној и културној идентификацији, за разлику од најгорљивијих Андрићевих критичара (Зулфикарпашића, Смаила Балића, Ризвића, Есада Дураковића, Узеира Бавчића, Расима Муминовића и Русмира Махмутџехајића) обојица су артикулисала припадност српско-муслиманском идентитету. Најзад, оно

50 Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1995, 81.

51 *Isto*, 81.

што је за ову анализу најзначајније, начин критичких промишљања и Куртовића и Мулалића је неутемељен и превладан и у времену у којем су она настала. Мулалићев текст никада није објављен до 2016. године, док је у вези са разлозима због којих објављивање Куртовићевог чланка није било могуће у југословенској научној периодици Тутњевић указао на аматерски приступ аутора⁵² (Куртовић два пута у свом тексту и сâм отворено и искрено наглашава властиту научну некомпетентност⁵³), као и на његову „анахроност у стручном погледу”. Танасковић напомиње да је Куртовићева анализа „ирелевантна у смислу књижевно-критичке вредности”,⁵⁴ док Иван Ловреновић сматра да је у случају ове студије реч о критици заснованој на „ждановљевској соцреалистичкој естетици”.⁵⁵

Оно што је у изведби с једне стране маргиналних критичара-аматера а с друге академских стручњака из области хуманистичких наука на теоријски, методолошки и интерпретативно неадекватан и неодржив начин формулисано или као исходиште бриге аутора (Куртовића и Мулалића) за очување заједничке југословенске државе и избегавање међунационалних антагонизама или као академски нонсенс (Ризвићева књига *Босански муслимани у Андрићеву свијету*), у времену које непосредно следује ратовима вођеним 1990-их година је на малиган и деструктиван начин актуелизовано: интернационализација виђења Андрића као антијугословенског књижев-

52 Станиша Тутњевић, „Политички статус Иве Андрића у свјетлу једног новог извора”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 12/13, св. 9/10, 1994, 455.

53 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 418 и 434.

54 Дарко Танасковић, „Алиби за покоље: о оспоравању Андрића”, 36–37.

55 Ivan Lovrenović, „Ivo Andrić, paradoks o šutnji”, *Motrišta* (Mostar), god. 12, br. 41, 2008, 69.

ног памфлетисте у служби „великосрпске идеологије” извршена је појавом књиге *Изневерени мост* америчког професора компаративне религије Мајкла Селса са Универзитета у Чикагу (*The Bridge Betrayed*, 1996), која је награђена признањем за најбољу књигу у избору Америчке академије за религију 1997. године у области историографије.

У свом крајње тенденциозном тумачењу узрока југословенских ратних конфликта као последице унилатералног историјског и културног детерминизма, односно српске предодређености за национализам на етнорелигијским основама, Селс се осврће се на Андрићев роман *На Дрини ћуприја* и Његошев *Горски вијенац* као кључне књижевне репрезенте „српског верског национализма” и антимуслиманске идеологије „христославизма”. Срж овако именоване идеологије чини претпостављено веровање приписано њеним замишљеним носиоцима да вероисповест Словена може да буде искључиво хришћанска, док исламизација за последицу има „издају расе” и конверзију етничитета. Тврдњу да двојица српских писаца стављају своју књижевност у службу верске пурификације Селс образлаже оценом да они „реферирањем на словенске муслимане као ’потурице’ или ’Турке’ кристализују становиште да су, конверзијом у ислам из хришћанства, муслимани изменили свој расни идентитет и придружили се раси Турака који су убили Христа-кнеза Лазара”.⁵⁶ На тај начин, по Селсовом тумачењу, створен је „непремостиви јаз између словенских муслимана и Срба”.⁵⁷ Одговорност за преношење и предавање косовске традиције српским читаоцима у првој половини 19. века, коју су доцније трансформисали

56 Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, Berkley: University of California Press, 1996, 41.

57 “[...] an unbridgeable gap between Slavic Muslim and Serb” (Michael Sells, “Religion, History, and Genocide in Bosnia-Herzegovina”, 28).

и уобличио Његош и Андрић,⁵⁸ Селс приписује раду Вука Караџића на сакупљању, промовисању и штампању усменог књижевног стваралаштва, наводећи да упркос Вуковим „јавним проглашавањима важности Косова, оно игра релативно минорну улогу у песмама које је он прикупио. Осликавање Лазара као Христове фигуре, Косова као српске Голготе и муслимана као злог потомства 'проклете Агаре' могло се пронаћи у проповедима и хроникама. Међутим, косовска легенда, као прича која би одредила словенске муслимане као Христове убице, још увек није била реализована”.⁵⁹

Са друге стране, осим у докторској дисертацији, Иво Андрић – кога Селс назива „националистичким писцем”⁶⁰ – у својим историјским романима илуструје „стапање словенске расе и хришћанске вере”,⁶¹ и чак „још експлицитније од Његоша верске конверзије на ислам

58 Мајкл Селс сматра да је Андрић, као баштиник и поштовалац Његошевог дела, одиграо пресудну улогу у прилагођавању Његошеве антимуслиманске идеологије у историјском контексту 20. века (“Yugoslav Nobel laureate Ivo Andrić had played a central role in adapting the ideology of Njegoš to the twentieth-century context”; Селс у овом исказу не наглашава посебно да је реч о 'антимуслиманској' идеологији, али је то из контекста без икакве сумње јасно). Види: Michael A. Sells, “Christ Killer, Kremlin, Contagion”, in: Emran Qureshi and Michael A. Sells (eds.), *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, Columbia University Press, New York, 2003, 358.

59 “Despite Karadžić’s public pronouncements on its importance, Kosovo plays a relatively minor role in the poems he collected. The portrayal of Lazar as Christ figure, Kosovo as a Serb Golgotha, and Muslims as the evil brood of ‘cursed Hagar’ was to be found in sermons and chronicles. However, the Kosovo legend, as a story that would fix Slavic Muslims as Christ killers and race traitors, was still not fully realized” (Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed*, 42).

60 *Ibid*, 46.

61 “The conflation of Slavic race and Christian religion is illustrated in Andrić’s popular historical novels” (*Ibid*, 47).

представља као придруживања турској раси”.⁶² Према Селсу – који непрекидно у најнепосреднију вези доводи југословенски грађански рат са књижевним остварењима српских писаца – Андрић косовску клетву у роману *На Дрини ћуџија* са Османлија преноси на босанске муслимане употребом „христославистичких симбола”: веровањем предоченим градитељима вишеградског моста на Дрини да ће се виле које ноћу руше умилоствити уколико се две хришћанске бебе (у интервјуу сарајевским *Данима* Селс више не каже хришћанске него српске⁶³) узидају у мост, затим две рупе на мосту кроз које српске мајке доје бебе; сцене набијања Радисава на колац, као и пракси познатој под називом *devşirme* коју су, по Селсовом запажању, „српски националисти означили као ’данак у деци’ или ’данак у крви’”.⁶⁴ Овде би ваљало приметити да је зачудно да аутор – који у својој књизи истражује најразличитије видове верски инспирисаних злочина над Бошњацима и напомиње како је „спремност да се прихвати непријатна, чак и поражавајућа истина [...] неопходна ако хоћемо да постанемо истински човечни”⁶⁵

62 “Even more explicitly than Njegoš, Andrić presents religious conversions to Islam as conversion to the Turkic race” (*Ibid*, 45).

63 Види: „Intervju Dana: Američka vlada prodala je svoju dušu”, razgovor vodio Nerzuk Ćurak, *Dani*, br. 265, 12.07.2012 [<https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/265/intervju.shtml>]. Говорећи о „штетном” утицају Андрићевог дела (као посредника представе о „етнорелигијским разликама на Балкану као главном узроку вјечног јаза”) на западне ратне извештаче, Селс казује да се један од „два симбола која су силно утицала на западне новинаре тиче народне легенде коју преноси и приповједач романа, а у којој се Османлијама каже да, ако хоће саградити мост, морају ставити двије српске бебе унутар моста. Други симбол се односи на двије рупе у мосту кроз које ће српске мајке дојити ту дјецу”.

64 “[...] the Serb nationalists portrayed the system as a ‘child tribute’ or ‘blood tribute’” (Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed*, 47).

65 “[...] willingness to accept an unpleasant, even devastating truth,

– има толики отклон од било какве могућности прихватања одговорности која би теретила власти народа чија је „владајућа” вероисповест исламска, уместо православна или католичка; притом, Селс сваку критичку дистанцу брише не само у односу на верски национализам Муслимана и активности њиховог политичког руководства у Босни и Херцеговини, него то чини и у ретроспективном погледу на турску владавину, па израз „данак у крви” сасвим злонамерно представља као одраз српског национализма, апострофирајући позитивне стране јањичарског система – могућност заузимања високог политичког положаја у Османском царству. Андрићев утицај је, како га Мајкл Селс тумачи, функционалан у ширењу стереотипске слике о босанским муслиманима и каснијем рату у Босни захваљујући, између осталог, „управо књижевним вредностима које су обезбедиле Андрићевим погледима на издајство расе тако кључно место унутар српске националистичке традиције”.⁶⁶

Дакле, с једне стране, слично доцнијим тврдњама Есада Дураковића (из 1997. године), Расима Муминовића или Русмира Махмутћехајића⁶⁷ о идеолошкој претњи

when we are faced with it, is necessary if we are to become truly human” (*Ibid*, 160). У интервјуу Данима Селс наводи да је у Андрићевом делу (роману *На Дрини ћуприји*) „ислам представљен карикатурално, као вјера која има лик Дракуле, која је вампир српском народу, што, у андрићевској слици свијета, потврђује и јањичарски систем, заснован на одвођењу и исламизирању Славена од стране неке вањске силе, вањске идеологије, у овом случају Турака”. Види: „*Intervju Dana: Američka vlada prodala je svoju dušu*”.

66 “Indeed, it is their literary quality that has given Andrić’s views on race betrayal such a key place within the Serb nationalist tradition” (Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed*, 50).

67 Утицај Мајкла Селса на Русмира Махмутћехајића је несумњив, очигледан и непосредан, без обзира на то што у својој студији о Андрићу Махмутћехајић америчког истраживача ни не спомиње. Упореди, у том смислу, поглавље из Махмутће-

која произлази из уметничке успелости Андрићевог књижевног дела (Шукрија Куртовић који, пак, одриче естетску вредност опусу овог писца говори о демонској, „мефистофелевској” моћи Андрићевог стила⁶⁸), Селс се осврће на Андрића као књижевну „опасност”, а затим – на другој страни – попут Есада Дураковића, он указује на компатибилност Андрићеве уметничке слике света са тезама о вековном међуверском антагонизму у Босни (које су, како он сматра, од стране западних политичара коришћене током рата како би се поништила пре свега српска а потом и хрватска кривица за насиље над Бошњацима, те српска над косовским Албанцима), па тако истиче да би – када је реч о Андрићевом утицају изван Југославије – требало знати да „значајан број људи примјећује етнорелигијске разлике на Балкану баш као главни узрок вјечног јаза, који се, нажалост, не може премостити”.⁶⁹

Обиман рад на изучавању југословенске књижевности и културне историје америчког слависте Ендру Баруха Вахтела, који је предавао на Универзитету Станфорд, затим на Северозападном универзитету у Чикагу, као и на универзитетима у Бишкеку (Киргистан) и Алматију (Казахстан), од велике је релеватности за тему овог истраживања. Од средине 1990-их година Вахтел се у континуитету интересовао за јужнословенске културно-политичке теме, пре свега за специфичне видове

хајићеве књиге из 1998. године *Крива ђолиџика* (настале, дакле, тек нешто након Селсове студије, и објављене и у енглеском преводу од стране Државног универзитета Пенсилваније): Rusmir Mahmutćehajić, “The Christ Killers”, in: *The Denial of Bosnia*, translated by Francis R. Jones and Marina Bowder, Pennsylvania State University Press, University Park (PA), 1998, 65–72 (оригинално издање: *Kriva politika: čitanje historije i povjerenje u Bosni*, Radio Kameleon, Tuzla, 1998).

68 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 418.

69 „Intervju Dana: Američka vlada prodala je svoju dušu”.

односа које су писци и њихова књижевна остварења на југословенском подручју остваривали са друштвено-политичким контекстом и визијом југословенске нације. Аутор је објавио три студије које се, у целини или парцијално, односе на књижевност и историју балканског простора: *Стварање нације, разарање нације: књижевност и културна историја у Југославији* (1998), *Књижевност Источног Европа у доба социјализма: улога писца у Источној Европи* (2006) и засад на српски језик непреведену књигу *Балкан у светској историји* (2008).⁷⁰ Осим што омогућава целовит увид у све аспекте његовог расуђивања о развоју и стањима југословенске културне идеологије у различитим временским пресецима почев од прве половине 19. века, за Вахтелову књигу *Стварање нације, разарање нације* би требало напоменути да она није у целини нити доминантно одраз ауторових унапред пројектованих негативних ставова о српској култури и књижевности. Међутим, када је реч о Вахтеловом тумачењу интелектуалне и политичке атмосфере у Србији почев од 1980-их година, онда аутор полази од медијски преовлађујућих и стереотипски обликованих ставова о Србима као иницијаторима урушавања југословенске државе која се наводно распала пред налетом агресивног и експанзивног великосрпског национализма, подржаног од српске интелектуалне елите којој припадају и књижевни ствараоци. У складу са оваквом својом полазном претпоставком, амерички аутор заузима и једну ригидну и до крајности тенденциозну идеолошку позицију са које приступа тумачењу романа *Хазарски речник*.

Вахтелова ауторска интенција јесте да представи културне процесе који су допринели најпре изградњи, а при крају 20. века и разградњи идеје југословенске

70 Andrew Baruch Wachtel, *The Balkans in World History*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

нације. Основна идеја на којој Вахтел заснива целокупну концепцију свог истраживања и аргументације садржана је у следећој претпоставци: до „пропасти вишенационалне Југославије и стварање одвојених, једнонационалних држава није дошло услед 'растакања политичког или економског ткива југословенске државе'”,⁷¹ нити због исконских и вишевековних мржњи међу јужнословенским народима; распад је, напротив, наступио као последица „постепеног уништавања појма југословенске нације”.⁷² Овакво схватање узрока окончања егзистирања заједничке државе Вахтел употпуњује оценом да би последице биле сасвим другачије да је, уместо обустављања, дошло до повећања напора у смеру изградње нације: „Да је идеја о тој нацији била животворна, после рушења политичких ауторитета уследило би обнављање југословенске државе, као што се то догодило после Другог светског рата”.⁷³ Иако амерички аутор није први истраживач који истиче културне факторе као пресудне у обликовању и реализацији а потом и у разграђивању југословенске културне и државне идеје, сасвим је видно да Вахтел – верујући како је егзистенција Југославије зависила изнад свега од воље њених грађана, те од снаге и виталности југословенске идеје – с једне стране показује превелики идеализам, а с друге пренебрегава друге пресудније чиниоце у креирању и рушењу југословенских држава: политичку вољу и интересе највећих политичких сила. Већина историчара би се без сумње сложила да, можда са изузетком прве Југославије која је настала у великој мери на елану вишедеценијски развијане идеје о једном троименом јужнословенском народу, формирање

71 Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2001, 11.

72 *Isto*, 11.

73 *Isto*, 11.

друге, комунистичке Југославије није у толикој вези са идејом југословенске нације – која је надживела и „великосрпску хегемонију” и спроведен геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској за време Другог светског рата – колико са усаглашеним интересима земаља са војном и политичком премоћи које су из рата изашле као победнице (при томе, од не мање важности била је без сумње и политика Коминтерне, која је од идеје револуционарног рушења предратне краљевине кориговала свој став ка федералном преуређењу земље). Такође, Вахтел у потпуности превиђа улогу вишеструког саучесника и подстрекача коју су имале Немачка, Аустрија и Сједињене Америчке Државе у рушењу друге Југославије, као што о њој, уосталом, не говори ни највећи број западних историчара.⁷⁴

Вођен својом основном замишљу да су културни чиниоци били од немале важности за оснаживање југословенске идеје, из умногоне атипичне интерпретативне перспективе – базиране на сагледавању и вредновању књижевних дела са становишта њиховог односа према југословенском јединству – Вахтел поцртава допринос Андрићевих романа (пре свега *На Дрини ћуџије* и *Травничке хронике*) и наводи како су „приказивала тешкоће у међусобном општењу југословенских народа током историје, задржавајући наду у остваривање једног наднационалног јединства које ће бити у стању да

74 Међу ретким изузецима види, на пример, писање америчке историчарке Сузан Вудворд у студији: *Suzan Vudvord, Balkanska tragedija: kaos i raspad posle Hladnog rata*, Filip Višnjić, Beograd, 1997. Италијански историчар Кристијан Костамања показује како је Пентагон још 1987. године имао план да у случају продубљивања југословенске кризе подржи пројекат Велике Албаније (види: Christian Costamagna, “Yugoslavia And The Special War In Late Socialism: New Research Perspectives”, *Serbian Studies Research*, god. 8, br. 1, 2017, 121–152).

их повеже”.⁷⁵ Као нарочито битан показатељ Андрићевог оптимистичког гледања на „замишљену нацију” Вахтел истиче положај приповедача у роману *На Дрини ћурија* који „илуструје могућност да се истина разлучи од неистине, јер управо тиме отвара могућност помирења различитих, наизглед супротних становишта”.⁷⁶ Наиме, без обзира на међусобно национално супротстављене верзије неких од предања и легенди везаних за вишеградски мост (о пореклу удубљења у стенама узводно од моста, као и о земљаној хумки на левој обали моста) које потичу из различитих заједница, приповедачу – а његовим посредством и читаоцу – доступна је истина:

Дакле, од суштинске је важности за поруку овог романа то да Андрићев приповедач није скептик у погледу могућности да се истина дозна, јер ако роман треба да стоји на југословенској позицији, различита гледишта морају се одмерити и пажљиво испитати, а потребно је да читалац сазна где лежи истина. Кад би нестало веровање у могућност долажења до истине, добили бисмо једну сасвим другачију врсту приповести, и другу врсту имагинарне нације.⁷⁷

Стварајући својеврсну бинарну поларизацију књижевних уметника на градитеље и разоритеље југословенске идеје, Вахтел из категорије писаца коју оличава Иво Андрић наглашава још значај Данила Киша, кога сматра најутицајним представником југословенске књижевности.⁷⁸ Са друге стране, „андрићевски” наратор

75 Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 196.

76 *Isto*, 219.

77 *Isto*, 212.

78 Ендру Вахтел, „Баштина Данила Киша у постјугословенској књижевности”, превела Јелена Стакић, у: Предраг Палавестра (ур.), *Сјоменица Данила Киша: њоводом седамдесетогодишњице рођења*, САНУ, Београд, 2005, 438.

који у роману *На Дрини ћуџрија* наизглед непомирљиве супротности држи на окупу и – захваљујући својој свезнајућој приповедачкој позицији која му обезбеђује увид у истину – обједињује их у једну мање конфликтну и одрживу заједницу, по Вахтеловој оцени драматично изостаје у једном другом роману, Павићевом *Хазарском речнику*, чији писац се у Вахтеловој интерпретацији указује као беспримерни књижевни националиста.

Након опсежне анализе друштвено-политичких догађаја од краја 1960-их година и указивања на разбуђени хрватски етнички национализам као фактор дезинтеграције – у вези са којим је нагласио да су за време маспока „хрватска националистичка осећања најјаче изражавали интелектуалци и личности из културе, нарочито онај њихов део окупљен око главног хрватског културног друштва, Матице хрватске”,⁷⁹ да су „хрватски препород предводиле личности из области културе, а не хрватски политичари”,⁸⁰ те да су „малобројни хрватски интелектуалци који у то време нису изражавали подршку сепаратистичким националистичким осећањима”⁸¹ – Вахтел говори и о „српској културниј реакцији”,⁸² чије последице су, из његове визуре, знатно далекосежније и притом препознатљиве у коначном распаду југословенске државе. Уз то, такође, када је реч о хрватској књижевности, он спомиње успех Крлежиног романа *Заставе* који представља „јасан, макар и заобилазан, изазов унитаристичкој југословенској мисли”.⁸³ Значајна ствар поводом овог романа „у контексту југословенске културе раних шездесетих година, јесте то да он [Крлежа] говори о

79 Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 229.

80 *Isto*, 230.

81 *Isto*, 230.

82 *Isto*, 245.

83 *Isto*, 219.

разочарању једног човека у идеал југословенства”,⁸⁴ и то у оном виду какав су „спроводили Срби”.⁸⁵

Уверљиво поставивши питање шта је Хрватска добила тиме што се прикључила Србији (и да ли је уопште ишта добила), Крлежин роман положио је темеље за читав низ расправа у Хрватској на тему односа хрватске и југословенске културе. Штавише, користећи период Првог светског рата као неку врсту контрастног сурогата за Други светски рат, Крлежа је створио такав културни образац којим ће се послужити читав један низ углавном српских романа антијугословенског опредељења, који ће се појавити крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година.⁸⁶

Иако је по Вахтеловом мишљењу, како видимо, још Крлежа током 1960-их година (последњи том *Засијава* се појавио 1968. године) – тематизујући хрватско незадовољство и подређен положај – успоставио овакав „партикуларистички културно-национални образац” (како га сâм аутор назива) који су доцније следили српски писци (у времену када је осећај националне угрожености превладавао код Срба), приметно је да амерички критичар – афирмативно се односећи према *Засијавама* – ниуколико не проблематизује национално-политички и „антидржавни” учинак овог романа на начин као што то чини са доцније насталим српским романима (у првом реду са *Хазарским речником*, Ћосићевим *Временом смрти* и Селенићевим романом *Timor mortis*).

Отварањем политичког простора за субверзивно деловање и јачање појединачних национализама, „националистички опредељени интелектуалци искористили су ту нову климу да започну постепену делегитимиза-

84 *Isto*, 221.

85 *Isto*, 220.

86 *Isto*, 221.

цију наднационалне политике која је, све до раних шездесетих година, усмеравала политички живот у Југославији”⁸⁷ Иако је, како Вахтел закључује, политичка клима створила такву атмосферу, „конкретни радови на растурању југословенског јединства изведени су првенствено у области културе. Тај тренд био је најочигледнији у Србији”⁸⁸ Први пут у тексту „Постмодернизам као ноћна мора: књижевно рушење Југославије Милорада Павића” Ендру Вахтел је истакао како су покушаји да се доведу у питање сами основи „мита о братству и јединству” започели указивањима на „различите погледе на свет засебних југословенских нација”⁸⁹ именујући конкретне српске књижевне ствараоце и њихова дела.

За тему овог истраживања од највећег су значаја Вахтелови увиди у вези са Павићевим романом *Хазарски речник* из 1984. године. Како је већ наговештено, реч је о заостреној и ригидној, идеолошки прегнантној слици о једном од најзначајнијих дела српске литературе које је доживело замашну рецепцију у светској славистици и компаратистици. Обратимо најпре пажњу на начин на који Вахтел уводи читаоца у своје тумачење *Хазарског речника*. Након што је констатовао да су романи *Време смрти*, *Књига о Милутину* и *Нож* покренули „процес којим је, током осамдесетих година, идентитет једног великог дела српске популације промењен од подељеног југословенског у ограничен српски”⁹⁰ амерички критичар је истакао како је превасходна циљна група ових књижевних дела „била маса ниско и средње

87 *Isto*, 245.

88 *Isto*, 245.

89 “[...] attempts to assert the existence of particular world views of the separate Yugoslav nations”. Andrew Wachtel, “Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavić’s Literary Demolition of Yugoslavia”, *Slavic and East European Journal*, vol. 41, no. 4, 1997, 632.

90 Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 259.

образованих читалаца” који ће се „касније појавити као пешадија у рату против југословенске идеје”,⁹¹ али да је то било недовољно, те да је уједно било неопходно да се одговарајући националистички утицај изврши и на високообразовану српску популацију. У том смислу Вахтел пише:

У образованој елити, која је традиционално с највећим убеђењем веровала у неки облик југословенства, природно су постојали појединци који су веровали у то да ће за њихове сопствене, као и за интересе њихове нације најкорисније бити да се југословенска идеја дезинтегрише. Било је, међутим, много оних које је у то тек требало убедити, за шта нису били довољни неистанчани романи који су се југословенским историјским проблемима бавили само на тематском нивоу. Да би ти други променили мишљење, био је потребан читав један нов светоназор који ће заменити романтичарско-модернистички идеал на којем је Југославија одувек била утемељена. Ту на сцену ступа прослављени роман Милорада Павића *Хазарски речник*.⁹²

Његово уверење, стога, подразумева да су у периоду о коме је реч „напади из области високе књижевности на државне темеље имали подршку у нападима ниско и средње образованих слојева на суштину митова о братству и јединству. Такав двострани напад одиграо је најважнију улогу у делегитимизовању саме југословенске идеје”.⁹³

У чему Вахтел проналази упориште за своју изричиту тврдњу да *Хазарски речник* „проблематизује основ постојања Југославије”?⁹⁴ Највећи број преосталих кри-

91 *Isto*, 259–260.

92 *Isto*, 260.

93 *Isto*, 271.

94 *Isto*, 260.

тичара Павићевог опуса у анализи његових романа углавном полази од уверења да је под хазарском судбином Павић заправо подразумевао српски историјски усуд. За разлику од оваквих тумачења – која у обзир узимају накнадне додатне коментаре писца – Вахтел препознаје субверзиван однос *Хазарској речника* и његовог аутора према југословенском државном заједништву у структурним слојевима самог романа, сматрајући да он произлази из позиције приповедача. Наиме, како је већ назначено, наратор у Андрићевој *На Дрини ћуџији* – по Вахтеловом мишљењу – обједињује супротстављене гласове познавањем истине коју ставља на увид и читаоцу. Различите и непомирљиве ставове је, како тврди Вахтел, у књижевним делима могуће превазићи „знањем које нам пружа историја”,⁹⁵ тј. путем „приповедачеве способности да зна истину и да својим делом свет уједини”.⁹⁶ Управо на тим основама, сматра амерички тумач српске књижевности, Андрић „конструира једну замишљену југословенску заједницу“ и изражава наду „да се упркос тешкоћама, различитости могу премостити, а историја демистификовати”.⁹⁷

Сходно оваквом виђењу Андрићевог романа, „несумњиво има наде да се знањем и просвећивањем могу превазићи разлике које постоје између различитих група које живе у Босни, па тако и у Југославији”.⁹⁸ Насупрот Андрићу, Павић у свом роману неподударне тачке гледишта (хришћанске, исламске и јеврејске; међу којима свака доноси другачију верзију приче о верској конверзији Хазара) оставља неспојивим. Имплицитну поруку о немогућности споразумевања међу различитим културама и народима Павић сугерише, по Вахтеловом

95 *Isto*, 268.96 *Isto*, 268.97 *Isto*, 268.98 *Isto*, 268.

мишљењу, тако што укида „андрићевски” тип приповедача који би интегрисао разједињене и међусобно неуклопиве наративне токове. По схватању овог критичара, примена критеријума сазнатљивости истине, коју приповедач *Хазарској речника* не познаје и не износи, сведочи о томе да у насловљеном роману писац заправо упућује на непремостивост разлика и немогућност превазилажења неспоразума између представника различитих народа и конфесија. Томе у прилог говори, по интерпретацији истог аутора, и исход покушаја да се тројица представника различитих религија окупе који завршава њиховом смрћу: „Дакле, жеља за синтезом приказана је као утопијска и авантуристичка тежња, јер када се достигне, синтеза не доноси савршено знање, већ тренутну смрт”.⁹⁹ Вахтел сумира своја запажања апликујући их на претпостављени пишчев однос према будућности Југославије, онако како је тај однос наводно очитован у *Хазарском речнику*:

У југословенском контексту, једна тако *радикално релативизирана визија историјске истине* [подвукао Б. Б.] била је, сасвим очигледно, проблематична, јер је подразумевала да се међу народима који крећу са различитих позиција не може постићи никакав споразум. [...] Павић је сасвим сигурно био свестан опасности од таквих импликација, јер их је експлицитно исказао Данило Киш, који је читаву деценију пре објављивања *Речника* релативизам као филозофски постулат идентификовао са партикуларистичким национализмом.¹⁰⁰

Свој став по којем је утицај српске литературе у креирању међунационалних нетрпељивости доминантнији од свих других фактора (укључујући и политичке)

⁹⁹ Isto, 265.

¹⁰⁰ Isto, 264.

конкретизује наводом да *Хазарски речник* представља „алегоријски напад на основе југословенског друштва” који је допринео „да се људи охрабре да пуцају на своје суседе”.¹⁰¹ И на крају, анализирајући рецепцијски учинак *Хазарској речника*, Вахтел упозорава да иако „Павићев роман нису у својим ранцима носили српски војници кад су ишли у борбе, нити су га идеолози национализма стално цитирали“, с друге стране ипак „постоје докази да је он изазвао важне последице, нарочито у начину размишљања српских елита”.¹⁰²

У коликој мери је Вахтелова интерпретација позиције свезнајућег приповедача у роману *На Дрини ћуџија* исхитрена, површна, произвољна, тенденциозна и нетачна сведочи његово наоко проницљиво, а уистину недовољно пажљиво читање овог романа. Наиме, целокупна његова анализа поступка демитизације и деконструисања легенди и предања у роману, као и сви закључци које је извео из такве анализе (и они који се тичу самог Андрићевог романа, али и они до којих је дошао компаративним супротстављањем *На Дрини ћуџије* и *Хазарској речника*) засновани су на потпуно погрешним претпоставкама и неодговарајућим примерима. Као показатеље „пројугословенски оријентисаног” приповедача који, за разлику од Павићевог наратора, измирује наизглед непомирљиве ставове, Вахтел користи предања са две различите верзије (српском и „турском”): о траговима коњских копита на обалама вишеградског моста (у српској верзији реч је Шарчевим копитима, а у босанско-муслиманској о траговима „бедевије” Алије Ђерзелеза), односно о пореклу земљаног гроба поред моста (који у једној верзији припада „митском” Радисаву са Уништа, а у другој дервишу шех-Турханији).

101 *Isto*, 266, fusnota 73.102 *Isto*, 269.

Међутим, без обзира на Вахтелову тврдњу, истину у вези са нити једним од ова два предања са различитим етноконфесионалним варијантама уопште не дознајемо у роману (уједно, то су и једина двоваријантна предања у *На Дрини ћуџирији*). Штавише, „критичко-ироничним односом према неподударности легенде и стварности”¹⁰³ наратор деконструише и пародира сва преостала веровања и предања у вези са мостом (од којих ниједно није дато у различитим националним алтернативама: о близанима Стоји и Остоји уграђеним у стуб моста, о вили бродарици која ноћу руши мост, о Радисаву са Уништа, као и о „црном Арапину”), док се као једина нерасветљена предања (о којима не сазнајемо никакву „истину” од приповедача – ни чија су трагови копита, нити коме припада хумка) указују управо она која се позива Вахтел: у оба примера српски и босанско-муслимански вид „истине” остају неподударни и узајамно искључујући. Најзад, узимајући у обзир да само предања са супротстављеним националним облицима остају без приповедачевог разрешења,¹⁰⁴ ваљало би приметити да би овакав след запажања и систем закључивања какав примењује Ендру Вахтел могао, парадоксално, да доведе чак и до сасвим опозитних критичарских увида, те да послужи као наводни аргумент за, рецимо, представу о Андрићу који својим књижевним опусом заправо прокламује непомирљивост супротстављених националних гледишта.

103 Славко Гордић, „Од локалне хронике до велике метафоре о свету и човеку: прилог историји читања Андрићевих романа”, у: Иво Андрић, *Иво Андрић. 1*, приредио Славко Гордић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2010, 14.

104 Супротно томе, Вахтел погрешно тврди како је „важно да тим људима који живе поред моста истина, каква год била, није доступна, а приповедачу јесте. Њихове приче се међусобно могу помирити, и истина се може сазнати и изразити у приповести”. Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 212.

Осим тога, и Вахтелово инсистирање на наративном поступку оличеном у појављивању (у роману *На Дрини ћуџрија*), односно изостанку перспективе свезнајућег приповедача (у *Хазарском речнику*) као некаквог мерила за утврђивање „исправности” моралног и идејног става писца је у потпуности анахроно. Не само да је раслојавање јединственог приповедног гласа на више различитих гласова уобичајена појава у постмодернистичкој литератури, него и употреба свезнајућег наратора није типична карактеристика књижевности 20. века, о чему сведочи и пример Андрићеве *Проклетје авлије* (у којој, како уочава Иво Тартаља, приповедачки ланац „од Ђамила до читаоца” има чак „шест посредника”¹⁰⁵). На трагу Вахтелових запажања и закључака чија је основаност евидентно спорна, налазе се и поједине перцепције Енвера Казаза. У свом тексту „*Трећи свијет* и његова мудрост искључености” бошњачки аутор у доказивању Андрићевог „неповјерења у хисториографски дискурс”¹⁰⁶ полази од, како каже, Вахтелове „изврсне књиге *Стиварање нације, разарање нације*” и уочене „деконструкције национално одређених, међусобно искључујућих, народних легенди и прича”,¹⁰⁷ наводећи потом већ истицане неодговарајуће

105 Иво Тартаља, *Приповедачева естетика: џрило џознавању Андрићеве џоеџике*, Нолит, Београд, 1979, 79. Такође, види: Милан Орлић, „Приповедање на више нивоа полицентричног (фрагментизованог/разграђеног) приповедача”, у: *Андрић, Црњански, Пекић: џриповедне сџрукџуре срџској (џостџ)модернистџичкој романа: деконсџрукџија џриповедној субџекџа и реконсџрукџија фџџуре џриповедача*, Мали Немо, Панчево, 2017, 91–97.

106 Enver Kazaz, „*Treći svijet* i njegova mudrost isključenosti (slika imperijalne ideologije i prosvjetiteljske utopije u Andrićevoj *Travničkoj hronici*)”, у: Миодраг Матицки (ур.), *Слика груџој у балканским и средњоевропским књижевностџима*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, 268.

107 *Isto*, 268.

примере из романа *На Дрини ћуџрија* и апострофирајући „убједљивост Вахтелове интерпретације”.¹⁰⁸

Иако би, дакле, дивергентна поступања двојице српских писаца могла да се тумаче на разнородне начине, и то превасходно у оквирима њихових поетика или на неки други начин иманентнији књижевности, параметар нараторовог и читаачевог располагања истином Вахтел промовише у својеврстан индикатор који указује на однос писаца према идеји југословенске нације: тако је свезнајући приповедач *На Дрини ћуџрије* јемац Андрићеве оптимистичке визије југословенског јединства, док Павић књижевним средствима урушава темеље заједничке државе. У поређењу са Вахтеловим критичким резоновањем, потпуно другачије сагледавање истог проблема демонстрира чувени немачки романиста Ханс Роберт Јаус. Овај најзначајнији представник теорије рецепције, као и немачки слависта пољског порекла Жђислав Гвожд, ¹⁰⁹ уочавају екуменску димензију *Хазарској речника*. Јаус у свом обимном тексту „Разговор религија” значајно интересовање посвећује Павићевом роману.¹¹⁰ Полазиште Јаусове анализе проблема о коме говоримо је веома слично Вахтеловом, па тако он наводи да се „из структуралних речи три главна извора стварају три перспективе које се час допуњују, час противрече једна другој, а при томе не дозвољавају да се полазећи свакако од сазнатљиве идеје-водиље аутора и према

108 *Isto*, 269.

109 Zdzislaw P. Gwozdz, „Ökumenischer Traum”, *Die Presse*, 30–31. 1. 1988.

110 Ханс Роберт Јаус, „Разговор религија. Или: The Last Things before the Last”, превели Дамир Смиљанић и Габријела Петровић, *Лейойис Мајице српске*, год. 190, књ. 494, св. 1/2, 2014, 61–94, на *Хазарски речник* се односе странице 66–74; изворно чланак штампан у: Hans Robert Jauss, „Das Religionsgespräch. Oder: The Last Things before the Last”, in: *Wege des Verstehens*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1994, 251–286.

историјско-критичкој методи изведе закључак 'како је то уствари било'. Оне се опирају покушају објективне реконструкције тока религиозног разговора, чији исход је свака страна тумачила у своју корист".¹¹¹

На који начин Јаус тумачи ову „неуспелу слагалицу"¹¹²? Суштински супротстављена потоњем Вахтеловом читавању идеолошког значења, Јаусова интерпретација најпре упућује на модерност Павићеве поетике која „извире из парадокса да управо најједноставнији и најстрожији уређујући принцип алфабетизације за читаоца имплицира да се не придржава тог принципа, него да ужива у изазову сопственог трагања за смислом".¹¹³ Такав поступак је, по Јаусу, модеран „баш зато што не претендује да је сазнао крајњу истину догађања: да ли је хазарска полемика за последицу имала прихватање једне од три религије, не може се на крају доказати. Историјска истина се и у хоризонту фикције може само перспективистички сазнати".¹¹⁴ Из интерпретативне перспективе немачког аутора, поменуто дивергентно разногласје и одсуство увида у „коначну истину" у *Хазарском речнику* сведочи не о партикуларистичкој искључивости писца (националној и верској), него о екуменском статусу истине унутар романа: Јаус сугерише да дедуктивни процес закључивања (одбацивање ексклузивности сваког од три засебна апсолута) води ка сазнању о надконфесионалном карактеру „историјске истине" (реч је заправо о уметничкој истини) која „стоји у ироничном контрасту према претензији религија, које се споре, да поседују апсолутну истину".¹¹⁵

111 Ханс Роберт Јаус, *нав. дело*, 67.

112 *Исџо*, 68.

113 *Исџо*, 68.

114 *Исџо*, 70.

115 *Исџо*, 70.

Уз ове аналитичке увиде, Јаус с друге стране не пропушта да, руководећи се медијским представама и акцептирајући политички пожељан став, у последњој реченици дела свог текста у којем говори о Павићу спочита српском писцу „приклањање идеологији Велике Србије”.¹¹⁶ Слично Јаусу (чије мишљење спомиње), и Милан Радуловић уочава принцип религијске толеранције апострофирајући како су „све три традиционалне религије у Павићевом роману заиста равноправне – у својим недостацима, додуше. Свака тежи да буде потпуна и чврсто разграничена са друге две, али ниједна у томе не успева: свака је, наиме, непотпуна без оне две које не жели да позна. Ова непотпуност сваке вере, која тежи самодовољности, основа је њихове међусобне толеранције. Толеранцију, међутим, успоставља сам писац, са неке више сазнајне позиције”.¹¹⁷

Иако је, судећи по природи критичарског приступа и врсти истраживачког оквира који поставља, код Вахтела реч о спољашњем приступу литератури и премда се естетска релевантност не налази у примарном критичаревом фокусу, овакав модел проучавања – у теоријском смислу оснажен концептом нације као „имагинарне заједнице” ирско-америчког политиколога Бенедикта Андерсона¹¹⁸ – представља сасвим легитимну књижевно-критичку истраживачку платформу. Треба свакако напоменути да Вахтел није ни први нити једини проучавалац Андрићевог опуса који акцентује књижевно демонстрирану приврженост аутора југословенству. Тако, Силија Хоксворт у својој студији из 1984. године

116 *Исто*, 74.

117 Милан Радуловић, *Српски културни образац и српска књижевност*, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког, Фоча • Институт за књижевност и уметност, Београд, 230.

118 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983.

(Иво Андрић: *мост између Истока и Запада*)¹¹⁹ сведочи – како примећује Богдан Ракић – о Андрићевом „напору да превазиђе етничке подјеле у Босни који се манифестује у понављању извесних тематских образаца”;¹²⁰ док америчка слависткиња Ронел Александер, као и Вахтел, указује на употребу приповедања у првом лицу множине¹²¹ које Андрић користи како би „развио осећање друштвене припадности која у сасвим ретким случајевима подразумева националну или етничку идентификацију”.¹²²

119 Celia Hawkesworth, *Ivo Andrić: Bridge between East and West*, The Athlone Press, London, 1984.

120 Богдан Ракић, „Ако коза лаже, рог не лаже: о неким аспектима рецепције књижевног дјела Иве Андрића у Босни”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 23, св. 21, 2004. 166.

121 Код Вахтела описано на страницама: Endru Baruh Vahtel, *nav. delo*, 208–209.

122 “[...] it is significant that Andrić uses first-person plural marking to develop a sense of community that only rarely carries national or ethnic identification”. Ronelle Alexander, “Narrative Voice and Listener’s Choice in the Prose of Ivo Andrić”, in: Wayne S. Vucinich (ed.), *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*, University of California, Berkley, 1995, 215. Александер притом даје прецизан и исцрпан преглед нараторове употребе заменице и заменичких фраза у првом лицу множине („наш свет”, „код нас” итд.) у роману *На Дрини ћуприја* (пронашла их је укупно педесет три), наглашавајући да хроничар-наратор на тај начин јасно даје до знања „да је он члан заједнице чију историју описује, и користи идентитет ‘суграђанина’ како би ову сложену историју начинио стварнијом и разумљивијом” (“The chronicler-narrator makes it clear that he is a member of the community whose history he describes and uses this identity of ‘fellow citizen’ to make that complex history more real and fathomable”; *Ibid*, 213). Примере српске етничке идентификације Андрићевог наратора маркиране употребом заменичких фраза у првом лицу множине (спорадичне у *На дрини ћуприји* и знатно уочљивије у приповеци „Рзавски брегови”) наводе и поједини други аутори. Жанета Ђукић Перишић објашњава да „интериоризујући у једном тренутку позицију српског народа као сопствену,

Такође, и наслов америчког зборника *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands* (Иво Андрић њоново њосећен: мосѝ и гаље сѝоју), који је као уредник публиковао станфордски историчар и слависта Војислав Вејн Вучинић,¹²³ сведочи о духу у коме је писан значајан део текстова у њему, при чему би било корисно имати на уму да се овај зборник појавио почетом 1995. године, те је стога на неки начин представљао и одраз академских напора да се посредством истицања порука и симбола из Андрићевог књижевног опуса искаже отпор националној и верској искључивости, као и ратним сукобима који су били у току. Са друге стране, роман *Хазарски речник*, као и поједини други „проблематични” романи српске књижевности, из Вахтелове перспективе се указују као потпуна, и то дијаболичка супротност Андрићевом писању: посредством ових дела њихови аутори књижевним средствима субверзивно делују на представе о југословенском братству и јединству¹²⁴ и настоје да „делегитимизују

приповедач као да жели да дискретно укаже на припадност угроженом народу који страда” (Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012, 417), а Милослав Шутић примећује да је „то израз приповедачевог односа према жртвама освајачких ратова као исходишта највећег зла” (Милослав Шутић, „Андрићева естетика оѝшѝих ѝојмова”, у: Рајко Кузмановић, Драгољуб Мирјанић и др. [ур.], *Андрић између Исѝока и Зайада: зборник радова*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2012, 215).

123 Вејн Вучинић је напустивши место аналитичара за Балкан и Совјетски Савез у америчкој обавештајној агенцији Канцеларија за стратешке услуге (где је радио током и непосредно након Другог светског рата) предавао тридесет година на Универзитету Станфорд, на коме је од 1972. до 1985. године био управник Центра за руске и источноевропске студије.

124 Andrew Wachtel, “Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavić’s Literary Demolition of Yugoslavia”, 632.

саму југословенску идеју”.¹²⁵ Штавише, роман *Хазарски речник* – у садејству са Ћосићевим, Лубардиним и Селенићевим делима – по самој Павићевој ауторској замисли служи као књижевни инструмент у разбијању Југославије. Без обзира на то што овакав вид тематске заинтересованости као и методолошки приступ који из ње произлази јесу легитимни, највећа „невоља” производи из чињенице да Вахтелова тематска преокупација прераста у кључни, заправо у једини критеријум његовог вредновања српске литературе.

Уколико се у поступку валоризације српске књижевности вредност појединачних дела самерава са аспекта њиховог „замишљеног” односа према опстанку југословенског јединства и „миту о братству и јединству”, онда се вредносни критеријум који примењује Ендру Барух Вахтел на самом крају 20. века не указује као потпуна новина, будући да амерички истраживач само изнова актуелизује модел оцењивања који је – тумачећи два Андрићева романа – применио још Шукрија Куртовић у свом обимном чланку *„На Дрини ћурија и Травничка хроника* од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства” с почетка 1960-их година. Да није реч о било каквом претеривању можемо се уверити и подсећањем на природу Куртовићевог текста у којем овај критичар инсистира на оцени да Андрићеви романи чине политичку претњу, да писац показује немар према политичкој осетљивости тема којима да се бави, те да је „његово писање у пуној супротности не само са реализмом, са племенитошћу и добром вољом правог литерата, него и са идејом братства и јединства, јер он, мјесто толеранције и међусобне љубави, сије нетолеранцију, да не кажем мржњу међу једнокрвном браћом”.¹²⁶

125 Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 271.

126 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 402.

Своју искључиву усмереност на политичку оријентацију поменутих књижевних опуса (при томе, у тумачењу Андрићевог дела Вахтел долази до сасвим опозитних закључака у односу на Куртовићеве, али зато у Павићевом роману проналази исто што и Шукрија Куртовић код Андрића – злокобан политички учинак по одрживост југословенске државе) и одмеравање степена њиховог одступања од императива изградње југословенског јединства, обојица критичара представљају као неку врсту етичког чина: за идејном саображеношћу књижевног дела југословенској идеји они трагају као за видом испуњења хуманих и моралних захтева који се стављају пред књижевне ствараоце. Анахроност оваквих вредносних мерила се није морала посебно наглашавити ни у времену када је Куртовић објавио свој текст. Уз то, битна разлика се огледа и у сазнању да је Шукрија Куртовић писао свој рад као потпуни „књижевни аматер” (што је у насловљеном чланку и сâм неколико пута отворено и искрено апострофирао¹²⁷) и са ипак, рекли бисмо, знатно племенитијим побудама;¹²⁸ док је, са друге стране, Ендру Вахтел на прелазу из 20. у 21. век вероватно најутицајнији амерички слависта међу онима који су се бавили књижевношћу и културом бивше Југославије.

Оваква парадоксална подударност, разуме се, није последица Вахтелове неупућености у књижевне теме које истражује, већ специфичних политичких „претензија” садржаних у његовим закључцима о распаду Југославије као последици уништавања појма југословенске нације у култури (и књижевности). Да појаснимо, политичке импликације које Вахтел приписује националном (и „антијугословенском”) аспекту критикованих књижевних дела српских аутора нису ни најмање занемарљиве,

127 Шукрија Куртовић, *нав. дело*, 418 и 434.

128 Упореди: Станиша Тутњевић, „Напомена”, 436.

заправо оне су кључне за разумевање његових основних критичарских замисли о непосредним доприносима културних чинилаца радикалном заоштравању југословенске кризе (како овај критичар наводи у поглављу о новијој српској литератури, „конкретни радови на растурању југословенског јединства изведени су првенствено у области културе”¹²⁹). Наиме, својим начином сагледавања природе и рецепцијских учинака Павићевих, Ћосићевих и Селенићевих дела Вахтел читаоцима настоји да презентује такву слику о српској литератури (из времена које претходи ратним догађајима из последње деценије 20. века) која би сведочила о најнепосреднијој узрочно-последичној вези између идејних и тематских преокупација српских писаца из 1980-их година и крвавог распада југословенске државе до којег је након тога дошло. Из перспективе Вахтелове анализе сасвим недвосмислено и експлицитно је сугерисано да је српска књижевност не само претпостављени саучесник, већ кључни подстрекач, претходница и иницијатор српске „агресивне” политике, са суштинском одговорношћу за све последице делегитимисања југословенске идеје – својеврсну националну мобилизацију и хомогенизацију Срба, распад државе¹³⁰ као и вишегодишње ратне обрачуне у циљу коначног разграничења (па је

129 Endru Baruh Vahtel, *nav. delo*, 245.

130 Социолог Слободан Вуковић јасно указује на двојаки вид оптужби против Срба: они се, наиме, истовремено и у зависности од контекста и тренутних потреба осуђују и као непосредни кривци за разбијање Југославије (63, 266) и као противници распада ове државе (242). Види: Слободан Вуковић, *Етика зајадних медија: анџисрјска ѡројааанда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци • Нови Сад – Институт друштвених наука, Београд, 2009 (бројеви дати у заградама су редни бројеви страница на којима се у Вуковићевој књизи разматра овај феномен).

тако, и један од најпознатијих српских романа у свету, Павићев постмодернистички *Хазарски речник* „помогао да се људи охрабре да пуцају на своје суседе”¹³¹).

Уз претходну проблематизацију Вахтеловог приступа, подсетићемо на још једну недоследност у Вахтеловом систему закључивања о „националистичкој” и „ратној” одговорности писаца инкриминисаних романа, имајући при томе у виду његова властита запажања изнета у књизи *Стварање нације, разарање нације*. Како смо већ истакли и објаснили, Вахтел је о успону српског националног партикуларизма из 1980-их година говорио као о одложеној српској културној реакцији насталој у атмосфери „културно поларизоване земље”.¹³² Ако је укупна државна културна политика водила ка разградњи државе, уколико је драстични отклон од југословенства и антисрпску реторику приметио међу интелектуалцима у западним југословенским републикама (у времену које хронолошки претходи „реакцији” и еквивалетном процесу код Срба), те ако Крлежа својим романом *Заставе* заснива „културни образац” који тек доцније прихватају српски писци, крајње парадоксално, неуверљиво и злонамерно делује Вахтелова теза о наглашеној улози српске књижевности у рушењу идеала југословенства као и саме југословенске државе. Да је према концепцији Ендру Вахтела улога српске књижевности у стварању међунационалних антагонизама не само наглашена него чак првостепена посведочују и његове полазне претпоставке о томе да је до пропасти вишенационалне Југославије дошло у првом реду услед дејственог процеса постепеног уништавања појма југословенске нације у култури, који – по овом слависти – врхуни у писању српских писаца из последње четвртине 20. века. Свакако, Вахтел

131 Endru Baruh Vahtel, *nav. delo*, 266.

132 *Isto*, 245.

у својој конструкцији премоштава поменућу парадоксалност имплицитним подразумевањем да је у другој Југославији хрватски културни и политички национализам имао слабији „одзив” у хрватској јавној свести, док је национализам испољен у српској култури наишао на далеко „плодније тло” (сходно чему последице ова два национализма нису могле да буду истоврсне); али, такав Вахтелов идеолошки претекст на најбољи начин говори о усаглашености научних ставова са западним политичким интересима – феномену у односу на који „националистичка спрега” српске културе и политике делује неупоредиво бенигније.

У својој књизи *Шта је светска књижевност* (*What Is World Literature?*, 2003), полазећи од стајалишта да су статус и углед *Хазарској речника* у светској књижевној рецепцији спорни и да „укључују и занемаривање или потпуно погрешно читање његовог политичког садржаја”,¹³³ Дејвид Дамрош, оснивач Института за светску књижевност на Харвардском универзитету, кључни учинак овог романа у смеру девастирања југословенске идеје и подржавања српског национализма проналази у његовом тобожњем фингирању позиције транскултурализма, те писцу спочитава да „националистичку пропаганду лажно пласира као интернационални постмодернизам”.¹³⁴ Такође, уверен да у хазарској историјској драми писац пројектовао судбину Срба, Дамрош тврди како

133 “Pavić adapts the theme of the Jews as archetypal oppressed minority to describe the Khazars as an oppressed majority in their own multicultural land: a translation of Serbian nationalist hostility toward Tito’s efforts to create a unified Yugoslavia [...]. A novel that achieved rapid worldwide success [...] even helped to usher in the death it most longed for, the destruction of a multiethnic Yugoslavia.” David Damrosch, “The Poisoned Book”, in: *What is World Literature?*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2003, 272.

134 *Ibid*, 275.

опис хазарске државе у роману на политички прагматичан и црнохуморни начин презентује Брозову Југославију и неповољан статус већинске српске заједнице у сопственој федералној јединици. Другим речима, по Дамрошевом суду, Милорад Павић је властитом функционизацијом свог романа промовисао „српско националистичко непријатељство према Титовим покушајима да створи унификовану Југославију” и на тај начин „помогао да дође до оне смрти за којом је највише жудео, уништавања мултикултурне Југославије”¹³⁵ (у ревидирајној верзији овог текста објављеној 2005. године Дамрош чак додатно прецизира ову формулацију, премештену на почетну страницу чланка, тако што пише о „дубоким моралним импликацијама” *Хазарској речника* услед његовог „српског националистичког подтекста неизмерно непријатељски упереног против Титових покушаја да Југославију учврсти као унификовану нацију”¹³⁶).

Осим ових примедби које се суштински нимало не разликују од онога што Павићевом роману спочитава Вахтел, харвардски компаратиста (који нуди и мање примамљив маркетиншки слоган за књигу као „Игриву апологију етничког чишћења”¹³⁷) проналази – на крајње бесмислен, гротескно зачуђујући начин – још један показатељ Павићевог национализма: чињеници да је напомена уз енглески превод *Хазарској речника* Кристине Прибићевић-Зорић „преведено са српско-хрватског”

135 *Ibid*, 272.

136 “This theme proves to have deep ethical implications both within the book and in its reception at home and abroad, for running through the book is a current of Serbian nationalism deeply hostile to Tito’s attempt to weld Yugoslavia into a unified nation”. David Damrosch, “Death in Translation”, in: Sandra Bermann and Michael Wood (eds.), *Nation, Language, and the Ethics of Translation*, Princeton University Press, Princeton, 2005, 380.

137 “A Playful Apologia for Ethnic Cleansing”; *Ibid*, 274.

(прво преведено издање је објављено 1988. године у Њујорку) измењена у издању из 1996. године (штампаном на енглеском језику у Београду 1996. године) у „преведено са српског” Дамрош придаје значење Павићевог националистичког „кидања српско-хрватског језика надвоје“¹³⁸ (претходно, он назначава како је „језик био кључна арена за националистички програм српског препорода, предвођен активностима Српске академије наука и уметности у коју је Павић изабран 1991. године“¹³⁹). За ову Дамрошову тријумфалистички изречену примедбу не би се чак могло рећи ни да је малициозна, колико је она плод ауторовог апсолутног непознавања језичких питања и односа у бившој Југославији.

Уколико је било какав коментар на Дамрошову критику потребан, напоменимо то да је Уставу Републике Хрватске донешеном 22. децембра 1990. године (док је Југославија још увек постојала) утврђен положај и назив хрватског језика као службеног језика у Хрватској (у члану 12. овог устава наводи се да је „у Републици Хрватској у службеној упораби хрватски језик и латинично писмо”; још знатно раније, уставним амандманима о језику из 1972. године и уставним одредбама Устава Социјалистичке Републике Хрватске из 1974. је уведен назив „хрватски књижевни језик”, и проглашен неуставним одлуком Уставног суда Југославије тек крајем 1988. године). Такође, осим великог броја стручних књига (граматика, правописа, речника, језичких прегледа) које се од 1970-их година појављују са насловима у којима је употребљена одредница „хрватски језик” (још за време маспока 1971. године у Загребу је, на подстицај Матице хрватске која се Изјавом објављеном 16. априла 1971.

138 “[...] a Serbo-Croatian is torn asunder”; *Ibid*, 272.

139 “Language was a crucial arena for the nationalist program of Serbian resurgence spearheaded by activities of the Serbian Academy of Sciences and Arts, to which Pavić was elected in 1991”. *Ibid*, 268.

године претходно одрекла Новосадског договора, изашао *Хрвајски ѝравойис* Стјепана Бабића, Божидача Финке и Милана Могуша који је заменио “новосадски правопис”), Дамрошу је очигледно непозната и *Декларација о називу и ѝоложају хрвајској књижевној језика* из 1967. године, настала као резултат преовладавајућег мишљења хрватских филолога о српскохрватском језику као вишеваријантном (и хрватском као угроженом језику), након што је Новосадски договор (из 1954. године) у хрватској интелектуалној и политичкој јавности све наглашеније одбациван као „унитаристичко остварење”, како тврди хрватски лингвиста, који је обављао функцију председника Хрватске академије знаности и умјетности од 2003. до 2010. године, Милан Могуш.¹⁴⁰ Стога, после једне од највећих политичких криза које је југословенска федерација због једностраног анулирања Новосадског договора и оспоравања назива „српскохрватског” језика претрпела, из основа је апсурдно Дамрошово приписивање Павићу кривице због националистичког „цепања” језика, и то 1996. године када претходна држава већ у велико не постоји.

Најзад, уколико је сагледано ванкњижевно порекло негативних критичких судова који непосредно кореспондирају са доминантним медијским перцепцијама о југословенским сукобима уз премису о српској одговорности, а затим указано и на постојање евидентних унутрашњих контрадикција и недоследности у третману различитих националних култура и писаца (на пример, Вахтелов неједнак приступ српској и хрватској литератури, односно неизвођење неповољних вредносних увида о Крлежиним *Засѝавама* који се чине обавезујућим из угла његове властите интерпретације *Хазарској реч-*

140 Milan Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb, 1993, 192.

ника; упитно диференцирање Андрићевог „пројугословенског” приповедачког поступка у односу на Павићев инсинуирано „антијугословенски”), потребно је изнети и друге закључне формулације. Мера одступања идеолошких тумачења у односу на аутентично књижевну рецепцију Андрића и Павића посведочује о драстичном интерпретативном преокрету и игнорисању свих вредносних оцена насталих као израз истинског интересовања за књижевност а не учитавања тенденциозних политичких пројекција. У случају Павићеве уметничке прозе, заступљени видови рецепције указују на умногост измењену представу о значењима *Хазарској речника* (и других романа, нпр. *Унутрашње стјране ветра*), док кључну брану промени слике о Андрићевом делу чини третирање аутора као првенствено југословенског писца¹⁴¹ уместо српског. Без обзира на то што ова оцена наоко делује као произвољност, она је проверљива на једном упечатљивом примеру.

Наиме, бошњачки (или, уколико претпоставимо аутору прихватљивију одредницу: босанскохерцеговачки) проучавалац књижевности Енвер Казаз, један од

141 Видљив је, на пример, Вахтелов напор да код Андрића препозна коначност његовог југословенског књижевног и националног опредељења, па тако записује како „изгледа да се касније у животу он декларисао најпре као Србин, а касније, нарочито откад је добио Нобелову награду, као Југословен” (Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 194, fusnota 76). Мило Ломпар је реаговао на овај Вахтелов навод запажањем да „оно што је вишеструко потврђено, као што су бројне чињенице о Андрићевом српском самоодређењу, смешта се у неодређеност једног ’изгледа’; оно што је од почетка неспорно и присутно, као Андрићево југословенско политичко опредељење, неистинито – и без икаквих доказа – претвара се у нешто што долази после Андрићевог српског самоодређења, иако непрекинуто траје напоре са њим” (Мило Ломпар, *Дух самојорицања: ѝрилої криїици срїске кулїурне йолиїишке: у сеници йиуїинске власїи*, Orpheus, Нови Сад, 2012, 302).

најдоследнијих и најстудиознијих бранилаца Андрићевог опуса од представника ригидног сегмента бошњачке критике и критичар национално маркираних типова рецепције његовог дела, пишући у књизи *Бошњачки роман XX вијека* о националистички инспирисаној „постмодернистичкој” књижевности узгредно се критички односи и према роману *Бакоња фра Брне* Сима Матавуља, сматрајући да овај роман из 1892. године „идеологијски пројигира аморално стање католичке цркве свога доба и то у складу са мјерилима српске националне идеологије [подвукао Е. К.]”.¹⁴² Ова квалификација о уклопљености једног од најзначајнијих романа српске књижевности 19. века у „дискурс српског национализма” у највећој мери подсећа на однос Мухсина Ризвића према „великосрпској идеологији” у Андрићевим романима и приповеткама, при чему, пак, у вези са том критичарском појавом Казаз заузима сасвим другачији, одбрамбени став према писцу. Имајући у виду опсежне аналитичке нијансе и бројне аргументе које је пронашао у оповргавању идеолошких оптужби против Андрића, делује зачуђујуће што се Казаз – у Матавуљевом случају – не упушта у било какву интерпретацију, већ одсечно износи овако неоснован критички (идеолошки) суд о писцу и његовом роману, те оно што замера идеолошки пасионираним валоризаторима Андрићевог опуса сâм примењује у тумачењу поменутог Матавуљевог дела.¹⁴³ Уколико би био прихvatљив Казазов неексплицирани став о роману *Бакоња фра Брне* као књижевној творевини у којој, наводно, у облику идеолошког подтекста пребивају српски национализам и шовиниз-

142 Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklada Zoro, Sarajevo – Zagreb, 2004, 28.

143 Опширније о овоме види у: Борис Булатовић, „Бакоња фра Брне и српски национализам: идеолошка актуелизација и контекстуализација Матавуљевог романа”, *Philologia Mediana*, год. 10, бр. 10, 2018, 147–156.

стички противкатолички антиклерикализам (при чему је овакав беспримерно догматски став заснован на апсолутном игнорисању доминантних хумористичко-сатиричких и натуралистичких елемената романа), онда би била веома лако замислива и претпоставка о томе да би Казаз – у другачијим околностима – могао на идентичан начин (идеолошки, близак Ризвићевом) да сагледава и Андрићево дело.

Када разматрамо оволико дијаметрално супротстављену природу Казазове рецепције романа Ива Андрића (аутентично књижевну) и Сима Матавуља (искључиво идеолошку, засновану на поступку какав примењују аутори текстова из зборника *Андрић и Бошњаци*), стиче се утисак – будући да се за анализу која свој ослонац проналази у домену политичког макар подједнак број псеудодоказа о антикатолицизму/ анти-муслиманству и тобожњем пројектовању српске националне идеологије налази и у Матавуљевом роману *Бакоња фра Брне* и у Андрићевој *На Дрини ћуирији*, односно како у „Пилипенди” тако и у „Рзавским бреговима” – да је линија која дели Енвера Казаза од критике Андрићевог прозног књижевног дела умногоме оцртана његовим односом према националној књижевној припадности двојице писаца: док роман Сима Матавуља (као српског писца) острашћено и неосновано отписује као националистички, остварења Ива Андрића – према коме се односи као према југословенском аутору који припада различитим националним књижевностима (укључујући и босанскохерцеговачку) – ставља у одбрану од антиандрићевских напада (сличних његовом властитом обрушавању на Матавуља), иако би – на злонамеран начин какав примењује у првом случају – истоветно могао идеолошки да дискредитује и Андрићево стваралаштво као „просрпско” и шовинистичко (у чему би, за разлику од критичког просуђивања о Матавуљу, имао знатан број претходника и већ утврђен репертоар примедби).

Литература

- Аврамовић, Зоран. *Укришћају и парадијме: ђолијички оквири српске књижевности*, Мали Немо, Панчево • Архив Војводине, Нови Сад, 2024.
- Alexander, Ronelle. "Narrative Voice and Listener's Choice in the Prose of Ivo Andrić", in: Wayne S. Vucinich (ed.), *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands*, University of California, Berkley, 1995, 200–230.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983.
- Антонић, Слободан. „Производња политичке коректности у српској књижевности”, у: Саша Шмуља (ур.), *Србистика данас*, књ. 4: *Политика у српском језику, књижевности и култури: зборник радова*, Филолошки факултет, Бања Лука, 2019, 107–131.
- Бел-Виљада, Џин Х. *Умјетности ради умјетности и књижевни животи: како су ђолијика и ђржишће дојринели уобличавању идеологије и културе естетизацизма 1790–1990*, превео Владимир Гвозден, Светови, Нови Сад, 2004.
- Bošković, Dušan. *Estetika u okruženju: sporovi o marksističkoj estetici i književnoj kritici u srpsko-hrvatskoj periodici od 1944. do 1972. godine*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Брадић, Стеван. „Неми говор и опасност писања: Рансијерово разумевање књижевности”, *Летопис Матице српске*, год. 191, књ. 495, св. 3, 2015, 299–320.
- Булатовић, Борис. *Оклеветана књижевност: идеолошки аспекти у кријичком сагледавању српске књижевности и културе крајем 20. и ђочетком 21. века*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад, 2017.
- Булатовић, Борис. „Бакоња фра Брне и српски национализам: идеолошка актуелизација и контекстуализација Матавулевог романа”, *Philologia Mediana*, год. 10, бр. 10, 2018, 147–156.
- Булатовић, Борис. „Идеолошка рецепција романа Милорада Павића у англоамеричкој и немачкој науци о књижевности”, у: Иван Негришорац (прир.), *Милорад Павић: сша-*

- новник светске књижевности: зборник радова, Матица српска, Нови Сад, 2018, 111–163.
- Булатовић, Борис. „Идеолошка стигматизација магистралних токова српског културног и књижевног простора”, у: Драган Станић, Јован Делић и др. (ур.), *Српски културни простор: усвојство, проблеми, вредности: зборник радова*, Матица српска, Нови Сад, 2020, 298–311.
- Булатовић, Борис. „Преобликовање рецепцијског статуса и третмана српске књижевности у хуманистичким и друштвеним наукама с краја 20. и почетком 21. века”, у: Злата Бојовић (ур.), *Српска књижевност у историјама књижевности: њоводом 225. годишњице рођења Павла Јосифа Шафарика: зборник радова са научној скупа одржаног 23. и 24. новембра 2021. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2022, 143–156.
- Бурдије, Пјер. *Правила уметности: џенеза и структура њоља књижевности*, превели Владимир Капор и др., Светови, Нови Сад, 2003.
- Wachtel, Andrew. “Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavić’s Literary Demolition of Yugoslavia”, *Slavic and East European Journal*, vol. 41, no. 4, 1997, 627–644.
- Vahtel, Endru Baruh. *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2001.
- Вахтел, Ендрју. „Баштина Данила Киша у постјугословенској књижевности”, превела Јелена Стакић, у: Предраг Палавестра (ур.), *Ѕоменица Данила Киша: њоводом седамдесетогодишњице рођења*, САНУ, Београд, 2005, 437–451.
- Vahtel, Endru Baruh. *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma: uloga pisca u Istočnoj Evropi*, preveo Ivan Radosavljević, Stubovi kulture, Beograd, 2006.
- Wachtel, Andrew Baruch. *The Balkans in World History*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Вуковић, Слободан. *Ѓиика зајадних медија: анђисрпска ѡрођајанда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци • Нови Сад – Институт друштвених наука, Београд, 2009.

- Гордић, Славко. „Од локалне хронике до велике метафоре о свету и човеку: прилог историји читања Андрићевих романа”, у: *Иво Андрић. 1*, приредио Славко Гордић, Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад, 2010, 7–30.
- Gwozdz, Zdzisław P. „Ökumenischer Traum”, *Die Presse*, 30–31. 1. 1988.
- Damrosch, David. “The Poisoned Book”, in: *What is World Literature?*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2003, 260–279.
- Damrosch, David. “Death in Translation”, in: Sandra Bermann and Michael Wood (eds.), *Nation, Language, and the Ethics of Translation*, Princeton University Press, Princeton, 2005, 380–398.
- Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012.
- Јаус, Ханс Роберт. „Разговор религија. Или: The Last Things before the Last”, превели Дамир Смиљанић и Габријела Петровић, *Лейпциг Матице српске*, год. 190, књ. 494, св. 1/2, 2014, 61–94.
- Kazaz, Enver. „Treći svijet i njegova mudrost isključenosti (slika imperijalne ideologije i prosvjetiteljske utopije u Andrićevoj Travničkoj hronici)”, у: Миодраг Матицки (ур.), *Слика груоги у балканским и средњоевропским књижевностима*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, 51–67.
- Kecht, Maria-Regina. “Review of *Art for Art's Sake and Literary Life: How Politics and Markets Helped Shape the Ideology and Culture of Aestheticism 1790–1990*”, *The Comparatist*, vol. 23, 1999, 175–176.
- Кољевић, Никола. *Андрићево ремек-дело*, Глас српски, Бања Лука, 1995.
- Куртовић, Шукрија. „На Дрини ћурија и Травничка хроника од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 12/13, бр. 9/10, 1994, 387–438.
- Lasić, Mile. „Sramnička hronika”, *Dani*, br. 116, 20. 8. 1999, 42–43.
- Lovrenović, Ivan. „Ivo Andrić, paradoks o šutnji”, *Motrišta* (Mostar), god. 12, br. 41, 2008, 49–84.

- Ломпар, Мило. *Дух самојорицања: ѝрилої криїици срїске кулїурне ѝолиїиике: у сенци їуђинске власїи*, Orpheus, Нови Сад, 2012.
- Maglajlić, Munib (ur.). *Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova. Bibliografija*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod” – Općinsko društvo, Tuzla, 2000.
- Mahmutćehajić, Rusmir. “Andrićism: An Aesthetics for Genocide”, *East European Politics and Societies*, vol. 27, no. 4, 2013, 619–667.
- Moguš, Milan. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb, 1993.
- Мулалић, Мустафа. „Нобеловац Иво Андрић и његово награђено дјело *На Дрини ћуїрија*”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 35, св. 33, 267–295.
- Орлић, Милан. *Огђрана и їреїїоследњи дани: сїаїїус савремене књижевносїи и умеїїносїи*, Мали Немо, Панчево, 2023.
- Перишић, Игор. *Књижевносїи и либерална мисао*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2023.
- Попов, Чедомир. *Велика Срдија: сїварносїи и миїи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.
- Радуловић, Милан. *Срїски кулїурни образац и срїска књижевносїи*, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког, Фоча • Институт за књижевност и уметност, Београд, 2015.
- Rakić, Bogdan. “The Proof Is in the Pudding: Ivo Andrić and His Bosniak Critics”, *Serbian Studies* (Bloomington), vol. 14, no. 1, 2000, 81–91.
- Ransijer, Žak. *Politika književnosti*, preveli Marko Drča i dr., Adresa, Novi Sad, 2008.
- Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo, 1995.
- Рудјаков, Павел. *Исїорија као роман: Иво Андрић, Меша Селимовић, Милош Црњански, Милораг Павић*, превео Алексеј Риковски, Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина, Београд • Матица српска, Нови Сад, 1998.

- Sells, Michael A. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkley, 1996.
- Sells, Michael A. "Christ Killer, Kremlin, Contagion", in: Emran Qureshi and Michael A. Sells (eds.), *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, Columbia University Press, New York, 2003, 314–351.
- Танасковић, Дарко. „Алиби за покоље: о оспоравању Андрића”, интервју водио Сава Даутовић, *НИН*, бр. 2178, 25. 9. 1992, 36–37.
- Танасковић, Дарко. „Рецепција дела Иве Андрића у југословенској муслиманској средини”, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, год. 22, бр. 1 (*Иво Андрић у своме времену*), 1994, 221–233.
- Тартаља, Иво. *Приповедачева естетика: прилози познавању Андрићеве естетике*, Нолит, Београд, 1979.
- Тутњевић, Станиша. „Генеза једног аспекта рецепције дјела Иве Андрића”, *Свеске Загуждине Иве Андрића*, год. 35, св. 33, 2016, 335–356.
- Hawkesworth, Celia. *Ivo Andrić: Bridge between East and West*, The Athlone Press, London, 1984.
- Шутић, Милослав. „Андрићева естетика омишљених појмова”, у: Рајко Кузмановић, Драгољуб Мирјанић и др. (ур.), *Андрић између Истока и Запада: зборник радова*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2012, 195–217.

СЛУЧАЈ НИКОЛЕ ВУЈЧИЋА (1988)

Сажетак: На насловној страни *Књижевне речи* (бр. 320, 25. април 1988) објављене су две песме Милована Данојлића, за које је, у политичким форумима, процењено да „вређају лик и дело Ј. Б. Тита”. Зато је затражена смена главног и одговорног уредника *Књижевне речи* Николе Вујчића. У раду се исцрпно, на основу сачуваних докумената, новинских извештаја, сећања учесника и друге грађе, описује овај политички случај. У првом делу рада говори се о претходној политичкој репутацији *Књижевне речи* и самог Милована Данојлића. У другом делу рада износе се упозорења која је Окружни јавни тужилац слао редакцији и Председништву РК ССО Србије (политичком форуму надлежном за *Књижевну реч*). У трећем делу рада описује се деловање Службе безбедности у „случају Вујчић”, а у четвртм седница Председништва РК ССО Србије, на којој је затражена смена Николе Вујчића, и реакције на тај захтев. У петом делу рада даје се преглед активности Општинског комитета и Основне организације СК везаних за „случај Вујчић”. У завршном делу рада објашњава се зашто није дошло до смене Вујчића, и по чему се овај

1 Редовни професор, santonic@f.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000—0002—5693—9952>; чланак је део истраживања које је финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научно-истраживачког рада на Универзитету у Београду — Филозофском факултету (број уговора 451—03—66/2024—03/200163).

случај разликује од неких других ондашњих „књижевних афера”.

Кључне речи: Књижевна реч, Милован Данојлић, титоизам, Савез социјалистичке омладине Србије, Савез комуниста Србије, Књижевна омладина Србије, борбе у култури.

Предигра

Двонедељник *Књижевна реч*¹, седамдесетих и осамдесетих година XX века, био је један од најугледнијих и најутицајнијих књижевних часописа у Србији². Имао је репутацију да је критичко, па и опозиционо гласило³,

- 1 *Књижевна реч* је објављивана практично сваке друге недеље, 10. и 25. дана у месецу. Издавач је била Књижевна омладина Србије (основана 1971), друштвена организација која је била колективни члан Савеза социјалистичке омладине (ССО) Србије. После 1989. *Књижевна реч* је још неко време излазила, све нередовније, док најзад није уташена 2004. године. Књижевна омладина Србије је, као издавач, приватизована (!?) и данас њом управља извесна Верица Секирарски, на чијој фејсбук страници стоји „студирала Факултет за безбедност — Скопље” (<https://sn.rs/knpvm>).
- 2 Бошко Томашевић се сећа да је „*Књижевна реч*, један од тада водећих часописа, излазила тачно сваког десетог и двадесет петог дана у месецу” (анкета часописа *Домейи*, год. 51/2024, бр. 200, <https://sn.rs/weayk>, стр. 58-59), Марко Паовица истиче тираж овог листа „од 5.000 до 10.000 примерака” (исто, 52), а Михајло Пантић каже: „Велики утицај имали су књижевни листови, најпре *Књижевна реч*, потом и *Књижевне новине*, оне су биле јавна политичка трибина, често забрањивана, али се током 80-их простор слободе готово незауостављиво ширио” (исто, 47).
- 3 Од неких 6.000 тиража *Књижевне речи*, само је Драган Благојевић, улични колпортер који је продавао „опозициону” штампу испред пролаза на Теразијама, узимао 1.000 примерака;

због чега је уживао углед у интелектуалном делу јавности⁴, али је истовремено био под појачаном присмотром тврдолинијаша из партије.

Тако је Милисав Савић, главни и одговорни уредник *Књижевне речи*⁵, 1977. смењен јер је, најпре, објавио причу „Голимјесто” Ђуре Дамјановића, у којој се алудира на проневеру коју је извршио градоначелник Бања Луке, а онда и зато што је пустио да се у листу критикују власти БиХ јер су забраниле антологију с „Голимјестом”. Из БиХ је извршен снажан притисак на руководство Србије, па је преко владе (Републичког извршног већа) организована смена Савића⁶, коме је „на терет” стављено још и објављивање песме „Међа Вука Манитог”, Матије Бећковића као и прилога праксиковаца⁷.

Такође, *Књижевна реч* је била честа тема критика на партијским форумима. На седници Председништва ЦК СК Србије и РК ССРН Србије, 12. фебруара 1982, члан Председништва ЦК СК Србије Момчило Баљак осудио

толико је, приближно, било и претплатника овог двонедељника (Никола Вујчић, интервју дат С. Антонићу 28. новембра 2024, у Београду).

- 4 Уопште, од краја седамдесетих година „’опозиционо’ је било у моди”, па је изложбу Миће Поповића у „Цвијети Зузорић” 1979. посетило 400.000 људи, „јер је аутор важио за ’опозиционара’”; Петар Ристановић, *Илузија моћи: српски кријички интелектуалци и комунистички режим*, Београд: Принцип, 2020, стр. 137.
- 5 Главни и одговорни уредници *Књижевне речи*, од оснивања до Николе Вујчића, били су: Милисав Савић (1972), Срба Игњатовић и Милутин Петровић (1972—1973); Милутин Петровић (1973—1974); Милисав Савић (1974—1977); Јовица Аћин (1977—1980); Петар Цветковић, в. д. (1980); Гојко Тешић (1980—1984); Никола Вујчић (1984—1988).
- 6 Ристановић, *истио*, стр. 126.
- 7 Савић каже да „тада и нисам знао да се Матијин отац звао Вук”; Милисав Савић, електронско писмо С. Антонићу, 7. децембар 2024.

је ново писање *Књижевне речи* о Босни и Херцеговини⁸. Због критичког става овог листа према стању у БиХ, на састанку руководства Србије и БиХ, 9. децембра 1982, председник ЦК СК Србије Душан Чкребић, „за тачке најслабијег утицаја партије” означио је *Књижевну реч* и *Студени*.⁹ *Књижевну реч* је помињао, 15. марта 1984, и Момчило Баљак, када је говорио о „ретроградним тенденцијама“ у српској култури¹⁰, а посебно је био критикован чланак Рајка Ђурића о односу Тита према троцкистима¹¹. Наиме, објављивање овог чланка оштро је осуђено на седници Председништва ЦК СК Србије 19. априла 1984, када је формирана и комисија која је требало да испита околности објављивања текста, а из ССО Србије је најављивана „дубља анализа” оријентације *Књижевне речи*¹².

Ако је *Књижевна реч* у форумима нападана, у критичкој јавности је хваљена. Бранислав Петровић ју је 1982. у *Књижевним новинама* овако хвалио: „Допринос *Књижевне речи* у одбрани многих слобода ни у једном размишљању о слободи неће бити мимоиђен. Странице су, примера ради, увек биле широм отворене онима који су се заузимали за потпуно ослобођење песника Гојка Ђога”¹³.

8 Слободан Селинић, *Србија 1980—1986: политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2021, стр. 462.

9 Селинић, 2021, 476.

10 Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945—1991: главни токови*, Завод за уџбенике, Београд 2012, стр. 173—174.

11 Рајко Ђурић, „Дуг према истини”, *Књижевна реч*, 25. март 1984, стр. 5—6.

12 Николић, 2012, 175; Селинић, 2021, 459—460.

13 Бранислав Петровић, „За мало лепог понашања”, *Књижевне новине*, 22. јули 1982, стр. 2. <https://sn.rs/bzn4g>.

И заиста, у „случају Ђого” (мај 1981 — мај 1984)¹⁴ *Књижевна реч* је стала одлучно у одбрану песника. Тај случај и јесте био важан за књижевност и њену слободу¹⁵, јер је Гојко Ђого осуђен због вређања Тита а да га конкретно није поменуо. То је значило да је довољно да се нека песничка слика протумачи тако да „асоцира на друга Тита” и да књижевник може бити судски гоњен. Одбрана да је у питању „прљава машта” политичара, а да се дело може и другачије разумети, није прихватана¹⁶. Ђого је осуђен

14 Акција забране *Вунених времена* почела је 12. маја 1981, а афера кажњавања песника формално се завршила 9. маја 1984, када је Ђого, због општег и упорног негодовања јавности у Србији, помилован.

15 *Вунена времена: процес и коментари*, приредили Бранка Ђого и Гојко Ђого; Београд: Службени гласник, 2011, књ. I—II.

16 Ђого је страдао због следећих стихова: „Велики медвед звер, / господар стада мрких бескућника / и самозвани звери цар, / имао је гвоздене зубе / и војску вештих укољица. / По закону своје зверске ћуди. / клао је све што му на жуљ стане, / давио у мраку најбоље другаре / и гутао своју децу. / А сад мртав лежи / и шапе му лижу безумне животиње, / њушци својој стока не верује: / није умро, већ се ућутао ? / Нико не сме да му измери реп / и огледало под нос принесе, / може звер да васкрсне / и седне на Столицу” (песма *Звер над зверовима*). „Пред једном бронзаном репликом. / Једна тешка глава / изливена у безброј комада, / тврда и својеглава — мисли на нас. / Свака кућа, врт и улица / имају своју главу. / Један рудник олова и цинка / и једна велика ливница у главном граду / раде само за ту главу. / Толике су главе пале / са свог постоља / да ову бронзану зашапафе / на наша рамена, / да ми под њом повијамо леђа. (...) и ми имамо такву главу / једна кашичица њеног мозга / нахрани двадесет милиона глава. / Кад се покољемо око стола, / она ударом грома / измири жртве и убице. (...) истопиће се и њена лобања / и доћи ће крај бронзаног доба” (Балада о Ђесаровој глави); „Наш светац никад неће умрети, / године му уназад бројимо, / млађи је него лане / и нове зубе има, очњаке. / Око њега се коло врти, / не играју само мртви и везани” (*Свети-лишиће оца Црнобоја*); споран је био и стих: „стари штакор са Дедиња” (*Црнокруг на Тргу Републике*).

на две године затвора за кривично дело „непријатељске пропаганде”, а одлежао је два и по месеца у затвору.

Књижевна реч је снажно бранила песника у читавој серији чланака¹⁷. У том низу, посебно је био политички важан текст Јовице Аћина, јер је он био секретар Актива писаца комуниста Србије¹⁸. У аргументативном смислу истицали су се чланци Милована Данојлића, који је изнео и један важан разлог који се није често сретао у написима против суђења Ђогу, а који ће бити значајан и за разумевање Данојлићевог песничког става у каснијем „случају Николе Вујчића”.

Наиме, већина актера бранила је Ђога аргументима да је поезија вишезначна, и да се стихови не могу сводити само на једну денотацију, те да се Ђогови стихови могу односити, рецимо, на императора Августа, Фрању Јосифа, Стаљина, Енвера Хоџу или Пол Пота. Из тога је

17 Јовица Аћин, „Ко се боји поезије”, *Књижевна реч* 10. септембар 1981. (прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 81—85); Александар Петров, „Одговор на песму”, *Књижевна реч*, 10. септембар 1981. (II, 86—89); Милорад Вучелић, „За суд, против пресуде”, *Књижевна реч* 25. септембра 1981, стр. 3 (II, 134—138); Маринко Арсић—Ивков, „Мелет”, *Књижевна реч*, 25. септембра 1981: (II, 139—140); Симон Симоновић, „Животиње и песме”, *Књижевна реч*, 10—25. април 1982. (II, 302 —307); Милорад Вучелић, „Укинути пресуду”, *Књижевна реч*, 10—25. април 1982, стр. 2; Милован Данојлић, „Право на алузију”, *Књижевна реч*, 25. јули 1982, стр. 2 (II, 454—456); Светлана Слапшак, „Ко друкчије каже, клевете и лаже”, *Књижевна реч*, 25. септембар 1982. (II, 557—558); Милован Данојлић, „Одбрана алузије”, *Књижевна реч*, 25. октобар 1982, стр. 3 (II, 585—591); Јовица Аћин, „О томе шта ће бити сутра”, *Књижевна реч*, 25. октобар 1982. (II, 592—594); Олга Стојановић, „Невина времена”, *Књижевна реч*, 25. октобар 1982. (II, 595—596); Новица Милић, „Дерида, Остин, Ђого: ’манифест лекционизма’”, *Књижевна реч*, 25. март 1983. (II, 736—737).

18 *Вунена времена*, 2011, исто, II, 318. Против суђења Ђогу Аћин је писао и у *Полијици* („Не”, 24. април 1982. (исто, II, 318—319).

онда произилазио *арџуменџи џрљаве машиџе*. Тако адвокат Бранислав Тапушковић, који је бранио Ђога, одбацујући део оптужнице која у песми „Звер над зверовима” види „јасну алузију на покојног председника Тита” — јер се ту каже: „давио у мраку најбоље другаре/ и гутао своју децу” — пита суд:

„Како је могуће да неке падне на памет, и да јавној тужби падне на памет, да тврди како је то директна алузија на покојног председника? Врло добро знамо колико је покојни председник Републике био заузет државним пословима, а да је и поред тога стизао да буде и брижан отац и нежан деда. Само са два своја сарадника се он у току свог века разишао: један је одмах добио аболицију, а други и дан данас има високу пензију. (...) Којој здравој глави може да падне на ум да ти стихови упућују на председника Тита?”¹⁹

А Ђога се овако бранио на суду: „Као човек могао бих да га (јавног тужиоца — С. А.) запитам како реч *иџако*р или *медвед* може да га асоцира на Јосипа Броза? (...) Нека јавни тужилац и они што су моје стихове тако прочитали најпре преиспитају своје савести”²⁰. У жалби на пресуду, Ђога цитира Свето писмо: „Чистима је све чисто, а поганима и неврјернима ништа није чисто, него је опогањен њихов и ум и савјест” (*Тиију*: 1:15)²¹. У другој жалби он каже да

„судско тумачење и превођење симбола одаје параноичну машту (...) — суд помишља на асоцијацију на Јосипа Броза, на изједначавање Тита и штакора, то у песми не пише. (...) Којом својом особином Јосип Броз наликује на оног алегориског медведа, на звер над зверовима? (...) Песма говори о медведу, а не о Јосипу Брозу, какви су то аргументи?”²²

19 Вунена времена, 2011, исто, I, 533—534.

20 Исто, 548.

21 Исто, 602.

22 Исто, 639; 641; 644.

А у одбрани пред Врховним судом он вели:

„Они што у Црнбогу и цезару препознају Броза, пројектују своју слику, своју представу, своје мишљење на мој текст, дописују свој подтекст и контекст; а ја за то дописивање, за тај 'политички' шнајдерај, такође, не могу бити одговоран”²³.

Ипак, овај аргумент је био ограниченог домета, будући да су Ђогови стихови код већине обичних читалаца — у датом времену и политичком контексту — заиста рађали асоцијације на Јосипа Броза²⁴. Данојлић, међутим, иде бољим путем у херменеутичком смислу, а у политичком контексту безбеднијом стазом, указујући да је суштина алузија, као књижевног поступка, управо *двосмисленост*. Отуда је, по Данојлићу, свако тумачење које доводи до једнозначности — препознавања конкрет-ног — заправо *йоїрешино*. Тиме се убија естетски доживљај који се баш и састоји у постојању двосмислености.

„Хватање алузија, као што знате, подразумева изострену способност интуитивног поимања. Слутите, и уживате у својим наслућивањима (или се мрштите), али у сваком случају, заустављате се негде на половини пута (...) Чим се једна политичка алузија до краја откључа, онемогућена је основна погодба на којој почива деловање сатиричних двосмислености”²⁵. „Знатан део своје лепоте и љупкости и делотворности песма дугује недореченостима”²⁶.

23 Исто, 663—664.

24 Уосталом, чак и данашњи коментатори признају да је „неколико песама веома јасно алудирало на Јосипа Броза и његову владавину”; Селинић, 2021, 420.

25 Милован Данојлић, „Право на алузију”, *Књижевна реч*, 25. јули 1982, стр. 2; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 454—456; наводи су на стр. 454; 455.

26 Милован Данојлић, „Одбрана алузије”, *Књижевна реч* 25. октобар 1982, стр. 3; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 585—591; навод је на стр. 588.

Такође, значајан је и Данојлићев став, који је свима падао на памет, али нико није смео да искаже: „Не знам зашто би се смело алудирати на Императора Августа и Фрању Јосифа, а на неке наше савременике не би смело”²⁷. Због тога је Данојлићеве чланке у *Књижевној речи* оштро напао лист ССО БиХ *Наши дани*²⁸. Писац је оптужен да „стрвинари у расцјепу *Вунених времена*”²⁹ — „огрезао у сопственом ништавилу, безнадежно се праћакајући у плићаку душевне пустиње”³⁰, те да „усљед тешке инсуфицијенције свијести агитује с барикада прошлости, распирујући класну мржњу и антититоизам као куту”³¹. Аутор ове критике каже Данојлићу да „наши људи и грађани, исто као и ја, осјећају тежак задах од прљавштине ваших ријечи”, и поручује му: „Ви сте наш класни непријатељ”!³².

Посебно је у овом коментару нападнут Данојлићев став да не разуме „зашто би се смело алудирати на Императора Августа и Фрању Јосифа, а на неке наше савременике не сме”³³, уз тврдњу да Данојлић заправо „бранећи Ђога упорно брани себе и њему сличне, како би сутра имао слободну платформу за своје ’свакакве’ алузије”³⁴. „Овај београдски књижевник, перфидно бранећи Ђогине стихове, у ствари чврсто брани своје антититовско опредељење”, истиче се и у поднаслову текста, због чега се његов аутор забринуто пита шта раде „одговорни у *Књижевној речи*”³⁵.

27 Данојлић, „Одбрана алузије”, *исто*, 589.

28 Зоран О. Милановић, „Данојлићеве барикаде мржње”, *Наши дани*, 1. новембар 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 606—611.

29 Исто, 611.

30 Исто, 610.

31 Исто.

32 Исто.

33 Исто, 609.

34 Исто, 610.

35 Исто, 606.

Овај атак на Данојлића и *Књижевну реч* убрзо је готово у целости пренет у сарајевском *Ослобођењу*³⁶, а Данојлићеве чланке је кренуо горљиво да оспорава и Мирко Перовић, председник Савезног суда (до јуна 1982). Он на питање „зашто би се смело алудирати на Императора Августа и Фрању Јосифа, а на Јосипа Броза Тита не сме” одговара — зато што се „Фрањо Јосип и Јосип Броз (...) не могу изједначити”³⁷.

Данојлић је био мета напада и због свог ангажовања у Одбору за заштиту уметничке слободе, који је Удружење књижевника Србије основало 1982, подстакнуто „случајем Ђого”. Одбор је жестоко нападан као покушај легализације опозиционог деловања³⁸, а други председник овог Одбора (1983) био је управо Милован Данојлић. Због тог његовог ангажовања је 1983. „акцијом у ССРН осујећена кандидатура Милована Данојлића за председника УКС”³⁹.

36 Зоран О. Милановић, „Данојлићеве барикаде мржње”, *Ослобођење*, 6. новембар 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 640—641.

37 Мирко Перовић, „Како књижевник Данојлић брани алузије”, *Књижевна реч*, 25. новембар 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 668—681; навод је на стр. 673.

38 Рецимо: Д. Смиљанић, „Зар је Одбор решење”, *Политика експрес*, 21. мај 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 371—372; Драган Богутовић, „Погрешан потез”, *Вечерње новостии*, 21. мај 1982, II, 373—374; Милорад Вучелић, „Лажни изазови”, *Политика*, 24. мај 1982, II, 377—379; Владимир Стефановић, „Тужиоци и браниоци”, *Политика*, 24. мај 1982, II, 380—382; Цветко Марковић, „Одбор за Ђогу”, *Свијет*, 14. јун 1982, II, 402—405; Ђ. М., „Првослав Ралић о слободи стваралаштва: Одбор за слободу — против слободе”, *Политика експрес*, 22. јун 1982, II, 423—424; Анђелка Цвијић, „’Одбор’ и ’храбри’ писци”, *Политика експрес*, 23. јун 1982, II, 425—426; Војислава Вигњевић, „Заштита, али каква?”, *Борба*, 21. октобар 1982, стр. 13, <https://sn.rs/1t0gm>, итд.

39 Селинић, 2021, стр. 390.

Књижевна реч је у „случају” Ђого такође критикована и само зато што је објавила Цицеронов „Говор за песника Архију”. Ђорђе Радишић, председник секције за културу РК ССРН Србије, протестовао је што је *Књижевна реч*, од 25. маја 1982, публиковала Цицерона тако што је „од укупно 718 стихова, пет штампала другим типом слова”, и то ове стихове: „Нека зато, високи суде, као и вама људима висока образовања, име песник буде светиња, коју никада ни варварска земља ниједна није озледила”. Радишић је то сматрао провокацијом, будући да се реч песник, према његовом мишљењу, не може односити на оне који „својим делом, заогрнути провидиним плаштом метафоре или чак алузије, вређају”, те тиме „стварају не поезију, већ памфлете који заударају на трулеж прошлости”⁴⁰

Али, главни напад на *Књижевну реч*, тих година, дошао је из Хрватске. У чувеној *Белој књизи* — материјалу који је спремљен за „Савјетовање о идејној борби у сфери културе и стваралаштва” ЦК СК Хрватске (Загреб, 23. мај 1984)⁴¹, а који је садржао најпроблематичније *антикомунистичке најисе и исказе* („Анте Кесић их је назвао, без метафоре — ’цвеће зла’”⁴²), *Књижевна реч* помиње се преко четрдесет пута!⁴³ У том материјалу, *Књижевна реч* се, између осталог, напада што је бранила

40 Д. Л. „Већина одсутна, мањина коло води”, *Полиџика*, 4. јуни 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 853—855; навод је на стр. 854.

41 *Бела књија — 1984: обрачун са „културном контрареволуцијом” у СФРЈ*, приредили Коста Николић, Срђан Цветковић и Ђоко Трипковић; Београд: Службени гласник и Институт за савремену историју, 2010.

42 *Вунена времена*, 2011, II, 929.

43 *Бела књија*, 2010, исто, на странама: 65, 75, 76, 77, 78, 83, 85, 90, 99, 100, 102, 103, 113, 117, 128, 133, 136, 137, 142, 144, 145, 146, 147—148, 150—151, 154, 155, 172—173, 182, 186, 187, 198, 211, 224, 232, 233, 234, 239, 240, 241—242.

Ђога⁴⁴, што је „искључиво доносила само афирмативне текстове о *Голубњачи*”⁴⁵, што је објавила песму Борута Хлупича субверзивног наслова: „Не рачунајте са нама”⁴⁶, те што се у интервјуу Марјана Рожанца⁴⁷ за Крлежу каже да „и поред свих унутрашњих конфликта, вероватно није био уметник — како његову литературу, тако и његову политику углавном притиска принцип воље за моћ”⁴⁸. Такође, напада се *Књижевна реч* што је „на истакнутом мјесту, у оквиру”, објавила песму Милована Данојлића:

ЕПИТАФ ЗА ЈЕДНУ
ПРОПУШТЕНУ ПРИЛИКУ ИСТОРИЈЕ

У време Грамага и Гранапа
Помоћу штапа и канапа
Градисмо велико Лепше Сутра.
Изађох пре него што крочих унутра,
Сад ме, ни помоћу компјутера,
Нико у оно не утера.⁴⁹

Књижевној речи се замера и то што је објавила пародију на „Србију”, Оскара Давича, из које се између осталог цитира:

„ој Србијо међу полемикама, међу дуговима,
ој Србијо међу судијама
на судовима.

44 Бела књија, 2010, исто, стр. 75—78.

45 Исто, 102.

46 *Књижевна реч*, бр. 214—216, лето 1983; Бела књија, 2010, исто, стр. 137.

47 *Књижевна реч*, бр. 193—194, 25. јули 1982.

48 Бела књија, 2010, исто, стр. 187.

49 *Књижевна реч*, бр. 182, 10. фебруар 1982; Бела књија, исто, 133.

Ој Србију међу интригама, међу кликама (...)
али подли текст глуве семантике
кад нестаје трача, кад почињу клике?
Хладна руко следе полемике,
кад ће песник вуне из тебе да груне?”⁵⁰

И сам Милован Данојлић се у *Белој књижи* често помиње⁵¹, при чему се о њему даје следећа карактеристика: „Милован Данојлић, председник тзв. Одбора за заштиту умјетничких слобода, више је пута износио своје неприхватљиве ставове, а и путем пјесама слао отворене антикомунистичке поруке”⁵². Са згражавањем се наводи његово питање из *Књижевне речи* „Зашто би се смело алудирати на императора Августа или на Фрању Јосифа, а на неке наше савременике не би смело?”⁵³ и цитира се његов став:

„Ја и иначе не марим много за политичаре (...). Да би се човек озбиљно бавио политиком, треба да се за то створе могућности. Нечије *да* има смисла једино ако укључује могућност да у сваком часу рекне *не*. А код нас можеш бити или у колотечини, или у празнини. У том случају, ја сам за празнину”⁵⁴.

Управо синтагма „пуна празнина” биће много пута понављана доцније у афери „Никола Вујчић”.

И поред тога што је српско партијско руководство забранило нападе на *Белу књију*⁵⁵ (ма колико да је и само њоме било незадовољно), *Књижевна реч* ју је осудила⁵⁶.

50 *Књижевна реч*, бр. 197, 25. октобар 1982; *Бела књија*, 144.

51 На странама 67—68, 77—79, 133, 169, 172, 249, 268, 275, 277.

52 *Бела књија*, 2010, исто, стр. 172.

53 Исто, 249.

54 Исто, 172.

55 Селинић, 2021, 480; 482.

56 Селинић, 2021, 478.

Посебан скандал, одмах после тога, направио је главни и одговорни уредник *Књижевне речи* (1980—1984) Гојко Тешић. На завршетку мандата, као свој последњи број, објавио је чувени „дисидентски троброј” (бр. 238—240; лето 1984). У њега је ставио све што је раније избегавао да објави због могуће „контроверзности”. Председништво РК ССО Србије је тада осудило штампање „текстова антмарксистичке оријентације” у *Књижевној речи*, уз оцену да се „у неколико текстова, пре свега домаћих аутора, врши безобзирна идеолошка деструкција и самих основа марксизма са грађанско-либералног становиштва”⁵⁷. Пошто је Тешићу истекао мандат, он није даље прогањан у ССО, а како је тада вратио партијску књижицу, и СК га је оставио на миру.

Уместо Гојка Тешића за главног уредника *Књижевне речи* (од броја 241, 1984) дошао је један од дотадашњих чланова редакције, секретар уредништва Никола Вујчић, тако да се уредничка политика није мењала, због чега су настављене пацке на форумима и у идеолошкој штампи. Због песме словеначког песника Томажа Шаламуна (1941—2014) „Зашто сам фашиста” („Zakaj sem fašist”)⁵⁸, објављене у броју 265, 25. октобра 1985, уследила је серија негативних коментара у медијима⁵⁹. Тек пошто је Шала-

57 Танјуг, „Негативности нису елиминисане”, *Борба*, 29. август 1984, стр. 3, <https://sn.rs/bzx7m>.

58 Почетак песме гласи: „Доста ми је социјалне мимикрије. Само је/ убијање људи истинска акција, напета,/ узбудљива, фантастична. Ослушкује се,/види, мирише, осећа и опипава цврчеће месо./Блажени рат. Само мајка којој/чизмом газиш синчићеву лобању заиста/заурла са истинским болом и не треба да се/бојиш да блефира. А највећа истина/је највећи извор естетског ужитка./Највећа информација је убити и измучити/човека кога највише волиш” (превод са словеначког Милан Ђорђевић).

59 Трећи дневник ТВ Београд (1. новембар 1985), *Комунист* (1. новембар), *Полијтика ескјрес* (3. новембар), *Борба* (11.

мун дао изјаву да је песма иронична⁶⁰, а јавности скренута пажња да је он Јеврејин, напади су престали.

Књижевна реч је на Комисији за информисање ГК ССРН Београда 1987. сврстана у гласила која „речју, фотосима, неутрализмом, понекад следе ’линију незамерања’ српском национализму”, као и у групу новина које доводе у питање „целокупну послератну политику”⁶¹. Посебно су поменути, као неприхватљиви, текст Мила Глигоријевића у коме се уздржано пише о Меморандуму САНУ, као и чланак Слободана Инића, који „говори о одумирању комунизма”⁶².

Да би се разумеле ондашње прилике, треба рећи да су главне полуге притиска на критичку штампу биле смене главног уредника, а када то не помогне, ту је била и претња да ће лист бити мање финансиран, или чак да ће доћи до потпуног престанка финансирања⁶³. Штапање *Књижевне речи*, рецимо, коштало је много више од осталих књижевних часописа у Србији (осим *Књижевних новина*) — као, рецимо, *Књижевности*, *Дело* и *Савременик* заједно⁶⁴ — и у целости је обезбеђивано из буџета Србије.

новембар), *Вечерње новости* (13. новембар); Никола Вујчић, „Тотални хаос, напади”, *Политика*, Културни додатак, 17. новембар 2012.

60 На делу је „неразумевање основне поруке: ја сам наглашавао сву свирепост фашизма у жељи да ово зло извргнем руглу”; изјава Томажа Шаламуна дата *Вечерњим новостима*, 15. новембар 1985; Вујчић, 2012, исто.

61 Драган Ралевић и Миленко Васовић, „Нема флерта са национализмом”, *Борба*, 30. јануар 1987, стр. 11, <https://sn.rs/3yslX>.

62 Исто.

63 *Књижевна реч* је за штампу добијала новац од Републичке самоуправне заједнице културе Србије, док је петоро запослених (главни уредник, заменик, секретар редакције и двоје административних радника) добијало своје плате преко Књижевне омладине Србије, која је као друштвена организација била финансирана из буџета; Вујчић, 2024, исто.

64 *Књижевна реч* је 1984. од Републичке самоуправне заједнице

Такође, када смењивање уредништва није давало промену, ишло се на блокаду излажења листа. То је био случај с *Књижевним новинама*, за које је 1983. речено да је „од последњих пет главних уредника само један ’отишао својом вољом”⁶⁵. Због великог отпора који су пружиле у случају Ђого, власти у Србији су узеле *Књижевне новине* на зуб, па је, након објављивања Симовићевих *Источно-ница* (сепарат, 7. април 1983), у договору с партијом, цео Издавачки савет поднео оставку (1. јуна 1983), а нови није постављен. А без Издавачког савета, по тадашњем закону, новине нису могле да излазе. Због тога лист није био штампан 15 месеци (јун 1983 — октобар 1984)⁶⁶. Међутим, и нова редакција била је далеко од послушне, па су *Књижевне новине*, „у другој половини осамдесетих, постале нека врста неформалног гласила политичке

културе Србије добила 5.185.000 динара (колико и *Књижевне новине*), док су остали часописи добили: *Књижевности* 1.590.000, *Дело* 1.530.000, *Савременик* 1.480.000, *Градина* 1.150.000, *Књижевна критика* 720.000, *Кораци* 690.000, *Књижевна историја* 660.000, *Градац* 650.000, *Мосћови* и *Расковник* по 570.000, *Бајдала* 560.000, *Библиошкар* 430.000; М. П., „Колико коштају часописи”, *Борба*, 7. јун 1984, стр. 9, <https://sn.rs/cwm2y>.

65 Вунена времена, 2011, II, 875.

66 Ристановић, 164; Николић, 2012, 161—163; Селинић, 2021, 390. *Књижевне новине* претходно нису излазиле седам месеци, од септембра 1969. до марта 1970, јер је главни уредник, Зоран Глушчевић, на годишњицу уласка совјетских трупа у Праг, објавио чланак (Зоран Глушчевић, „Пет варијација на тему врело Прашко пролеће 68”, *Књижевне новине*, 30. август 1969, стр. 3, <https://sn.rs/aa0t1>), због ког је тај број забрањен (јер текст „ремети одржавање и развијање пријатељских односа између Југославије и других земаља”; Танјут, „Привремена забрана *Књижевних новина*”, *Борба*, 3. септембар 1969, стр. 4, <https://sn.rs/1ki0p>), а Глушчевић је осуђен на шест месеци затвора због тога што је „изложио порузи Совјетски савез” (Ф. П. „Зоран Глушчевић осуђен на шест месеци затвора”, *Борба*, 29. октобар 1969, стр. 8, <https://sn.rs/w5f2q>). Ова казна је касније замењена условном.

алтернативе која се формирала међу критичким интелектуалцима у Београду⁶⁷.

Још једну ствар треба имати у виду. Иза напада на штампу по форумима готово увек се крила и закулисна борба коју су разне неформалне фракције водиле у партији. Најпре, напади на београдску штампу који су долазили изван Србије често су били врста притиска на српско руководство да попусти у неким далеко важнијим политичким или економским питањима. Посебно су незгодне биле оптужбе везане за толерисање антититоизма, јер су оне могле да доведу до реакције Организације СК у ЈНА, које су се сви плашили.

Рецимо, у случају Ђого, руководство Србије сматрало је да је ствар завршена с уништењем *Вунених времена*. Никома није падало на памет да се писац хапси. Међутим, уследио је притисак догматских снага из федерације да се Ђого осуди⁶⁸, а један од носилаца тог притиска био је Стане Доланц⁶⁹. Из врха око Станета Доланца и савезне милиције кренуо је и обрачун са београдским Слободним универзитетом („случај шесторице”, 1984—1985)⁷⁰. Такође, инсистирање да се не дозволи објављивање *Трена* 2 Антонија Исаковића долазио је изван Србије, „највише од Микулића и Доланца”⁷¹.

Бела књија ЦК СК Хрватске (1984), у којој су 80% „неподобних” интелектуалаца са списка идеолошких непријатеља чинили аутори из Србије⁷², у српском руководству доживљена је као имплицитна прозивка

67 Ристановић, 164.

68 Ристановић, 147; 153. Селинић, 2021, 484.

69 Селинић, 2021, 421.

70 Ристановић, 168.

71 Селинић, 2021, 425.

72 Селинић, 2021, 478.

због идеолошке небудности⁷³ и неспособности да се среде ствари у кући, а тиме и као недозвољено мешање у њихове послове⁷⁴. Почетком 1986, на Председништву ЦК СКЈ, руководство СК Србије је оптуживано да прави „пакт са десницом”⁷⁵. Крађу и објављивање Меморандума САНУ изгледа да су организовали Стане Доланц и савезни СДБ, што је „републичке институције ставило пред свршен чин и практично их натерало на отварање афере”⁷⁶. Анализа архивске грађе, пре свега записника са седница највиших партијских и државних органа, као и дневничких сведочења српских функционера, показује „сталну жељу политичара изван Србије за туторством над београдским медијима”⁷⁷.

Осамдесетих година, по нападима на српско руководство због текстова у београдској штампи, посебно су се истицали: Душан Драгосавац, Стане Доланц, Бранко Микулић, Хамдија Поздерац, Никола Стојановић, Фадиљ Хоџа...⁷⁸ Поздерац је на Председништву СФРЈ отворено питао када ће „’другови у Србији’ обуздати штампу и обрачунати се с дисидентима”⁷⁹. Дража Марковић, још пре *Беле књије*, каже за Шувара да му је београдска штампа „опсесија”⁸⁰, а један од најгорих тврдолинијаша и заговорника немилосрдног обрачуна с

73 Срђан Цветковић, *Између срца и чекића. 3: Огњор комунистичком режиму у Србији (1945—1991)*, Београд: Catena mundi, 2021, стр. 415—416.

74 Селинић, 2021, 478—479.

75 Ристановић, 187.

76 Ристановић, 227.

77 Селинић, 2021, 461.

78 Селинић, 2021, 463.

79 Зоран Бајин, „Претпоследње Председништво СФРЈ (1984—1989)”, *Токови историје* 2/2023 333—355, <https://sn.rs/vbr69>, навод је на стр. 341.

80 Селинић, 2021, 478.

београдском интелигенцијом био је и Јосип Врховец⁸¹. Почетком 1988. године Доланц је предлагао састављање списка људи „којима више неће бити дозвољено да било шта објављују”: „За све што говорим свестан сам да је противуствано, противзаконито, међутим, више не знам шта ћемо”⁸².

Такође, ваља имати на уму и да су унутар Србије различите партијске фракције⁸³ користиле оптужбе за толерисање антититоизма у штампи, како би се међусобно разрачунавале. Тако је у мају 1987. група милошевићеваца, на Градском комитету СК Београда, дигла узбуну због насловне стране листа *Синугени* (од 29. априла 1987), на којој зелени лист глога има оштећење од вампирских зуба — што је протумачено као „ружење лика и дела друга Тита”⁸⁴. Драгиша Павловић, председник ГК СК Београда, међутим, рекао је да то није на днев-

81 „Врховцу је сметало што свако ’отвара сва питања’ политичког система, јер ’такав кретенизам’ себи не може дозволити нико ко жели да ’буде на власти’. Зато је предлагао да се активна опозиција туче ’у главу’. Све чешћа позивања на људска права Врховец је прогласио за ’фалш имитирање америчке демократије’”; „Врховец је говорио да се у Србији врши хомогенизација ’на националистичкој основи’, а Тито и револуција стављају ’на оптуженичку клупу’” (Бајин, исто, 338; 345).

82 Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ, 10. II 1988. Бајин 343.

83 У Србији су, пре обрачуна Милошевића са Стамболићем, главни фракцијски сукоби били: почетком седамдесетих између Марка Никезића и Драже Марковића, почетком осамдесетих између Драже Марковића и Милоша Минића, а средином осамдесетих између Драже Марковића и Ивана Стамболића (односно његовог тадашњег протежеа Слободана Милошевића). За сукоб Марковића с Минићем видети: Слободан Селинић, „Избор кадрова из Србије у Председништво ЦК СКЈ 1981—1983: политичке борбе после смрти Јосипа Броза”, *Tokovi istorije* : časopis Instituta za noviju istoriju Srbije Бр. 2, 2021, стр. 199—227, <http://skr.rs/zfTg>.

84 Ристановић, 249—250.

ном реду седнице, након чега је избила прва већа чарка између милошевићеваца и стамболићеваца⁸⁵. Стамболић је попустио па су на седници Председништва ЦК СК Србије, 27. маја 1987, осуђени „учестали напади на личност друга Тита и на основне вредности нашег друштва”, те је поручено: „Са онима који сматрају да се Тито и револуција могу нападати, па чак и грубо и примитивно, нема дијалога. (...) Када су у питању Тито, револуција и темељи ове земље — нема дијалога”⁸⁶!

Због важности овог питања у фракцијским борбама није ни чудо да је о књижевности и широј литератури често одлучивао сам врх власти. У случају Ђого, на пример, на иницијативу председника ЦК СК Србије, Душана Чкребића, 1. новембра 1982, одржан је састанак с највишим правосудним функционерима и Николом Љубичићем, Дражом Марковићем, Бранком Пешићем, Иваном Стамболићем и другима. Договорено је да здравствено стање песника — перфорација чира на желуцу — послужи као изговор за помиловање. Судска пресуда не би била укинута — чиме би била сачувана част јудикатури. Али, политичка штета за власт била би најмања могућа.⁸⁷ На основу овога, иако је Ђого одбијао да поднесе молбу за помиловање (сматрајући да је невин)⁸⁸, лично је Душан Чкребић, као председник ЦК СК Србије, упутио захтев Председништву СФРЈ, 24. априла 1984, за помиловање песника. То је државни врх и прихватио, 9. маја 1984.⁸⁹

85 Николић, 2012, 238—240.

86 „Полиџика добро реаговала”, *Борба*, 28. мај 1987, стр. 3, <https://sn.rs/y0ra1>.

87 Селинић, 2021, стр. 422—423.

88 Вунена времена, 2011, II, 932.

89 Селинић, 2021, стр. 423.

Такође, о објављивању књиге *Трен 2* Антонија Исаковића одлучивало се 1982. на посебном, неформалном састанку најужег руководства Србије, на коме су учествовали: Душан Чкребић (председник Скупштине Србије), Дража Марковић (председник Скупштине СФРЈ и члан Председништва ЦК СКЈ), Тихомир Влашкић (председник ЦК СК Србије), Добривоје Видић (председник Председништва Србије), Бранко Пешић (потпредседник Председништва Србије), Иван Стамболић (председник ГК СК Београда), Жика Радојловић (председник Републичке конференције ССРН Србије), Живан Васиљевић (члан Председништва Савезне конференције ССРНЈ) и Мирко Поповић (председавајући Савезног друштвеног савета СФРЈ)⁹⁰. Гласало се и већинском одлуком одобрено је штампање ове књиге.⁹¹

Да ли забранити „Голубњачу” или не расправљало се на затвореном састанку партијског врха Војводине и Србије, 27. децембра 1982. Учествовали су, са војвођанске стране: председник Председништва ЦК СК Војводине Марко Ђуричин, чланови Председништва ЦК СК Војводине Жика Берисављевић и Бошко Крунић и председник ГК СК Новог Сада Стеван Шогоров; са србијанске стране били су: секретар Председништва ЦК СК Србије Радиша Гачић, председник Председништва ГК СК Београда Иван Стамболић, члан Председништва ЦК СК Србије Шпиро Галовић, члан Председништва ЦК СК Србије и председник Комисије за информисање и пропаганду ЦК СКС Момчило Баљак, члан Председништва ЦК СК Србије и председник Комисије за идејно деловање СК у култури ЦК СКС Јован Деретић, извршни секретар Председништва ЦК СКС Радивој Цветићанин и члан Председништва ГК СК Београда Васо Милин-

90 Селинић, 2021, стр. 427.

91 Исто.

чевић. Руководства се тада нису могла договорити и *Голубњача* је у Београду остала незабрањена⁹².

Да ли забранити књигу *Савезници и јуџословенска рајна драма* Веселина Ђуретића, одлучивало се на заједничкој седници Председништва ЦК СК Србије и Председништва Србије, 6. новембра 1985.⁹³ Уочи седнице, најуже руководство се састало са републичким јавним тужиоцем, како би чуло и његово мишљење.⁹⁴ Проценило се да би судски спор око забране могао дати прилику да се додатно критикују Тито и партизани, а књига је ионако одмах била распродана. Зато се од забране одустало.

Све ово показује изузетан значај који се у највишим форумима придавао штампи и критичкој књижевности, укључив омладинску штампу и омладинске књижевне листове. *Књижевна реч* и сам Милован Данојлић уживали су, дакле, већ озбиљну негативну репутацију када је 1988. избила афера с „Пуном празнином” и са захтевом за сменом Николе Вујчића.

Окружно тужилаштво има реч

Све је почело дописом Милоша Алексића, београдског Окружног јавног тужиоца, Председништву Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије (РКССО), од 9. маја 1988. године.⁹⁵ У писму се најпре каже:

92 Слободан Селинић, „Позоришна представа 'Голубњача': политички контекст забране и унутарпартијски спорови 1982/3”, *Култура*: часопис за теорију и социологију културе и културну политику Бр. 174/175, 2022, стр. 139—150, <https://sn.rs/g4c5t>; видети 146—148.

93 Селинић, 2021, стр. 440.

94 Селинић, 2021, стр. 441.

95 Писмо је из тужилаштва отпремљено по деловоднику ДСЗ — 10/88, ВД/ФЈ, а заведено у РКССО 10. маја 1988, пов. 01—28; копија документа у поседу аутора.

„У последње време запазили смо нека неприхватљива писања у листу књижевне омладине СР Србије *Књижевна реч*, па вас с тога информисемо о следећем.

У *Књижевној речи* бр. 315 од 10. фебруара 1988. године, у рубрици 'Црвени билтен' (последња страна листа), а под насловом 'Песма за лаку ноћ', објављена је 'прерађена' прва строфа познате песме Сергеја Јесењина 'Песма о керуши'. Свесно мењање неких речи ('седморо' у 'осморо', а 'жути' у 'црвени') може код читалаца створити ружну алузију на стварање Југославије и њене друштвено-политичке заједнице.

Ради тога је ово Тужилаштво, користећи своја овлашћења из Закона о јавном тужилаштву, у доброј намери Уредништву и Издавачком савету *Књижевне речи* писменим путем скренуло пажњу на овакво писање, сматрајући да је ова врста интервенције примерена конкретној ситуацији, при чему се имала у виду и досадашња репутација *Књижевне речи*⁹⁶.

И заиста, заменик београдског Окружног јавног тужиоца, Војислав Драгојловић већ је био упутио, 11. фебруара 1988. — само дан после изласка бр. 315 — писмо Уредништву *Књижевне речи* у којем је скренуо пажњу да „измена 'седморо' у 'осморо', а 'жути' у 'црвени', код једног броја читалаца може да створи непријатну алузију на стварање авнојевске Југославије, на њене друштвено-политичке заједнице (републике и покрајине) или на највише извршно-политички орган (Председништво (СФРЈ — С. А))”⁹⁷. Тај сатирични песмуљак је, наиме, гласио:

96 Исто, стр. 1.

97 Писмо је из тужилаштва отпремљено по деловоднику ДСЗ — 10/88, ВД/ЉА; копија документа у поседу аутора.

ПЕСМА ЗА ЛАКУ НОЋ

Јутрос, у кошари, где сја, шушка
Низ рогоза жућкастих и снених
Осморо је оштенила кучка
Осморо је оштенила црвених
(остатак познат)

Због тога, у истом писму (од 11. 2. 1988), заменик тужиоца скреће пажњу Уредништву да је „потребно убудуће текстовима политичке сатире прићи са више мере осећаја (и одговорности) за историјске истине, револуционарне тековине и традиције наших народа и народности, што доликује социјалистичкој омладини и вашем цењеном листу”⁹⁸.

Међутим, ово писмо заменика тужиоца уредништву *Књижевне речи* није дало резултата, па је, дакле, уследило поменуто писмо од 9. маја 1988, које је потписао лично Тужилац, а које је упућено не више уредништву, већ сада друштвено-политичкој организацији (ССО) у оквиру које делује оснивач листа, Књижевна омладина Србије. У том писму се, даље, каже да је у истом броју (315, 10. фебруар 1988), у рубрици „Југославика” (XXIII),

„одштампан један текст под насловом ’Кеопс’ у којем се износе ироничне алузије које се могу схватити да се односе на личност Јосипа Броза Тита, о чему је шири јавност већ упозната путем саопштења органа друштвено-политичких организација Србије”⁹⁹.

У писму се сам текст не цитира, али он почиње овако:

98 Исто.

99 Писмо тужилаштва од 9. маја 1988, ДСЗ — 10/88, ВД/ФЈ, стр. 1.

„Фараон у наставцима, познатији по својој пирамиди, него по себи. Пошто је то његова пирамида, логично је да се зове Кеопсова, а не нпр. цветна (цвеће око пирамиде не успева, за разлику од пустиње, која итекако успева)”.

А завршава се овако:

„Мада је доказано да у Његово време није било робова, робови му се и дан данас клањају као некад. Као и Он, и пирамида му иде у ширину (мора се признати да се и гарда помало истиче у струку)”¹⁰⁰.

Овде ваља напоменути да је, због ове сатиричне минијатуре, председник Савета Меморијалног центра „Јосип Броз Тито”, Никола Кмезић¹⁰¹, 26. фебруара 1988, био упутио протест председништвима Савезне и Републичке Конференције Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) Југославије и Србије, с оптужбом да „овај провокативан и дрзак текст (...) на веома безобзиран начин вређа личност Јосипа Броза Тита, место где је он сахрањен, као и припаднике ЈНА — Гарде”¹⁰². Даље се у протесту каже да је

„Савет Меморијалног центра 'Јосип Броз Тито', на седници одржаној 25. фебруара 1988. године (...) закључио да се њиме (текстом — С. А.) вређа не само личност Јосипа

100 Стамен Драгановић (Петар Лазић), „Југославика (XXIII): Кеопс”, *Књижевна реч*: лист књижевне омладине Србије, бр. 315, 10. фебруар 1988, стр. 20.

101 Никола Кмезић (1919—2009). Био је члан Покрајинског комитета СК Војводине, члан Централног комитета СК Србије, члан Централног комитета СК Југославије, председник Извршног већа САП Војводине (1974—1982); *Ко је ко у Југославији*: југословенски савременици, главни редактор Радошин Рајовић, Београд: Хронометар, 1970, стр. 467.

102 Писмо је из Меморијалног центра отпремљено по деловоднику РБ/МЖ, а заведено у РКССО под 340/1; копија документа у поседу аутора.

Броза Тита, него и преко 11 милиона посетилаца који су до сада дошли у Кућу цвећа, односно сви наши народи и народности који су долазили да изразе поштовање према личности и делу друга Тита”.

Отуда је Савет одлучио „да од Савезне и Републичке конференције ССРН Србије затражи покретање поступка за утврђивање политичке одговорности аутора текста, као и главног уредника овог листа”, захтевајући „од оснивача листа да спречи овакве дрске провокације и да га информше о предузетим мерама у овом правцу”¹⁰³.

Управо на ово упозорење мислио је, дакле, тужилац Алексић када је, у писму од 9. маја 1988, подсећао на „Кеопса” као на један у низу претходних случајева неприхватљивог уређивања *Књижевне речи*. Међутим, наставља да се жали у том писму Тужилац,

„као ’одговор’ на наше упозорење у рубрици ’Црвени билтен’ *Књижевне речи*, број 320, одштампан је под насловом ’Кутак за јавног тужиоца’ један некоректан и неучтив текст који и не заслужује неку посебну пажњу”¹⁰⁴.

Иако Тужилац ову сатиру прескаче да анализира, очигледно је да га је она погодила. Сатира се састоји од песме и писма тужилаштву једног, наводно забринутог грађанина. Реч је о неизмењеној, познатој „Тужној песми” Душка Радовића, о госпођа Клари и „белих мачака шест”, које на крају „тужне су, тужне и гладне биле, / заспале су на јастуцима од жуте свиле / и никада се, /ах, никада се више нису пробудиле — /белих мачака шест”. У писму овог тобож забринутог грађанина тужиоцу скреће се пажња на наслов („Зашто *Тужна њесма*? Зашто не *Ода*

103 Исто.

104 Писмо тужилаштва од 9. маја 1988, ДСЗ — 10/88, ВД/ФЈ, стр. 1.

радосџи?”), на број мачака („Зашто баш шест мачака?”), на боју јастука („Зашто су јастуци жути? То може да буде увреда шефа једне стране државе. Знамо ми који су жути”), и слично, да би се на крају, у том сатиричном наводном писму, закључило да „ова песма својим садржајем ремети рад, ред и дисциплину и да узнемирава грађанство”¹⁰⁵. Текст је био очигледно ругање „методологији” којом је тужилаштво читало, тумачило и нападало књижевне текстове, јер је показивао како се насилним, малициозним читањем све може прогласити сумњивим.

Међутим, Тужилац у писму ову сатиру на свој рачун само узгред помиње, па наставља да указује на неприхватљиве чланке у истом броју *Књижевне речи*, наводећи афоризме који су на истој страни, одмах десно од „Црвеног билтена”. Помиње афоризам „Наша пета колона има осам колона” Душана Пуаче, затим афоризам „Кад кажете ’бивша Југославија’, увек напомените на коју се то Југославију односи” Владе Ђулафића, као и рубрику „Југославика”, где се под насловом „Колпортери комуниста” вели да се „*Комунист* најбоље продаје када се узвикује ’Последњи комунист’”!¹⁰⁶

Али, то је све била увертира за оно главно што долази. Сада тужилац Милош Алексић, у свом писму, прелази на саму ствар.

„Посебно указујемо на стихове Милована Данојлића, објављене на првој страни *Књижевне речи* бр. 320 под насловом ’Пуна празнина’ и ’К. В.’, чију фотокопију прилажемо. За пажљивог читаоца намера и поруке аутора су јасне, па их остављамо вама на оцену не дајући наше виђење, како би у једном целовитом сагледавању редакцијске оријентације листа, који је пре свега лист за књижевност, уметност, културу и друштвена питања, како је

105 Аноним, „Црвени билтен: кутак за јавног тужиоца”, *Књижевна реч*, број 320, стр. 20.

106 Писмо тужилаштва од 9. маја 1988, ДСЗ — 10/88, ВД/ФЈ, стр. 1.

то у њему и назначено, могли сагледати и оценити лист и са аспекта на који указујемо¹⁰⁷.

Ево како гласе те две песме, штампане једна испод друге на левом делу насловне стране *Књижевне речи*:

ПУНА ПРАЗНИНА

Нема га, истопио се као ледник,
Прешао у маглу и у безвремље,
Председник, врховни заповедник
Оружаних снага неба и земље,
Оде, с ветрином која фијуче,
Не кану, за њим, ни капља воска,
Нестаде то чудо, што ми је јуче
Гледао кроз мозак, и иза мозга,
Тај лажни цар, теорема
Криво постављена, та Голгота
Смисла истине — и кад га нема,
Опет је део мог живота!

Испод ове песме штампана је песма с иницијалима К. В. у наслову. Тих година српску, али и светску јавност потресао је скандал везан за Курта Валдхајма (Kurt Waldheim, 1918—2007), бившег генералног секретара УН (1972—1981). Током Валдхајмове предизборне кампање за председника Аустрије 1986, *Вечерње новоси* су објавиле „југословенски досије” Валдхајма¹⁰⁸. Он је био обавештајни официр у штабу генерала Александра Лера, ратног злочинца осуђеног на смрт због бомбардовања Београда 1941. године. Валдхајм је такође учествовао

107 Исто, стр. 2.

108 Јован Кесар, Данко Васовић и Мирослав Зарић, „Ратни злочинац из досијеа Ф—25572”, *Вечерње новоси*, 25. март 1986.

у акцији погрома Срба на Козари (1942), током које је 68.000 српских цивила депортовано у хрватске концентрационе логоре. За те заслуге одликовао га је сам Анте Павелић. Валдхајмова јединица Вермахта је на Сјењаку у Пљевљима починила гнусна злодела над српским цивилима. Због тога је Државна комисија за ратне злочине ФНРЈ, 17. децембра 1947, прогласила Валдхајма ратним злочинцем. Ипак, Тито не само да се није противио његовој кандидатури за генералног секретара УН, већ га је и лично одликовао Орденом југословенске заставе (1977)¹⁰⁹. У атмосфери овог још свежег скандала појавила се, дакле, Данојлићева песма.

К. В.

Лукаве очи, усне сличне сушеној скуши,
И чежња за висином не духа, него тела,
Нос, да нањуши успех, увек напете уши,
Глатко зачешљана коса, одело из три дела,
Уредност Средње Европе, оне од два и по спрата,
Завидљива услужност и осветничка пизма.
Видим поручника у штабу, за време рата:
У сјају се надмећу лева и десна чизма,
Понекад превише посла, не зна се шта је прече,
Ал он је савестан, тачан, и не једе се изнутра.
Добре цигарете, партија покера увече,
А спискови сељака за стрељање изјутра.
Ни за шта крив, ни заслужан. Једноставно, рођен
Да успева, попе се, хода лака
Најдаље што се може, да горе прими орден
Од председника стрељаних талаца и сељака.

109 Драгана Матовић, „Затресле се и Уједињене нације”, *Вечерње новости*, 22. октобар 2018, <http://skr.rs/zfRx>.

Тужилац Алексић у писму, дакле, није изрекао које асоцијације рађају Данојлићеве песме, већ је то препустио Председништву РКССО Србије. Он на крају свог упозорења каже:

„Обраћамо се вама као извршном телу Републичке конференције ССО Србије, без обзира што Републичка конференција није ни оснивач ни издавач листа, па мислимо да је потребно да вас као форум друштвено—политичке организације информишемо о томе, јер је очигледно да код издавача и редакције листа нисмо наишли на разумевање”.

Милоша Алексића српска јавност је упознала као известиоца, у име Тужилаштва, на Друштвено-политичком већу Скупштине града Београда, где је говорио о случају Ђого¹¹⁰, и као Окружног јавног тужиоца који је забранио књигу *Случај Ђојо — документи* (1982)¹¹¹. Дао је велики интервју *Новостима* 8, у коме је објаснио политику забрањивања Окружног тужилаштва: у доба „либерализма” (1968—1972), када самоуправне снаге нису биле довољно *дугне*, било је доста забрана — само 1972. забрањено је 14 књига. Али, када су „друштвене снаге у колективима чвршће узеле ствари у своје руке”, број забрана је опао, па зато од 1975—1979. „није ништа забрањено”¹¹².

Алексић и његов заменик се у истом интервју жале

110 Верица Рупар и Славољуб Качаревић, „Расте задуженост привреде”, *Политика*, 21. април 1982; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 313—314.

111 Исто, II, 619—622. Та књига је забрањена, како следи из једне неформалне изјаве Првослава Ралића, члана Председништва ГК СК Београда, интервенцијом из Градског комитета; Исто, II, 494.

112 Соња Новаков, „Како то виде — тужиоци”, *Новости* 8, 8. јануар 1983; прештампано у *Вунена времена*, 2011, исто, II, 721—724; наводи су на стр. 722.

и да су претрпани послом јер месечно добијају 400 примерака листова, 325 примерака часописа и 357 примерака књига. За пажљиво читање свега тога био би потребан апарат од тридесетак запослених. Заменик тужиоца, Данило Јовановић, каже да „цео тај посао ради сам”, али „кад се човек оволико година бави овим послом, он има и осећај шта треба да погледа”¹¹³. Репутација *Књижевне речи* значила је, несумњиво, да београдско Окружно јавно тужилаштво веома пажљиво чита овај лист.

Тако је, две године пре цитираних дописа Алексића и његових заменика, Окружно јавно тужилаштво у Београду упутило допис уредништву *Књижевне речи* у коме га упозорава на

„више афоризама неприхватљивог садржаја и поруке. При томе посебно указујемо на афоризам Душана Пуаче: 'Отишао је кад нам је био најпотребнији. Судићемо му у одсуству', раније објављеном у листу *Студент* (од 12. 3. 1986), поводом кога је већ било протеста грађана, који оцењују да је тако индикативно срочен да се с њим хтела нанети увреда покојном Јосипу Брозџу Титу, бившем Председнику СФРЈ”¹¹⁴.

У овом допису, што га је потписао заменик јавног тужиоца Јово Кнежевић, скреће се пажња Уредништву да је тај афоризам пренет у *Књижевној речи*, број 276, од 10. априла 1986, страна 32, те да је „објављен заједно са другим афоризмима који, кад се посматрају повезано, још јасније потврђују основаност наведених реаговања,

113 Исто, 724.

114 Писмо Окружног јавног тужилаштва у Београду, 9. април 1986, ДСЗ—61/86, ЈК/РА. 28; копија документа у поседу аутора. Занимљиво је да писмо носи датум као да је послато дан раније у односу на номинални датум изласка листа, што значи да је тужилаштво изузетно брзо реаговало.

а неки од њих су такви да сем увредљивости по личност Јосипа Броза Тита представљају увреду и за остале активне учеснике предратног револуционарног покрета и наше револуције уопште”¹¹⁵.

На крају дописа указује се да Окружно тужилаштво овим само користи своја овлашћења из чл. 6 Закона о јавном тужилаштву СР Србије, те да жели да на овај начин упозори Уредништво „да су овакви написи у супротности са постојећим законима којима се спречава злоупотреба слободе штампе”¹¹⁶. Копију писма тужилаштво је истовремено доставило и Издавачком савету *Књижевне речи*, којем поручује да то чини „ради вашег информисања и евентуалног предузимања потребних мера у границама ваших овлашћења”¹¹⁷.

Међутим, очигледно да се ни Уредништво, нити Издавачки савет *Књижевне речи* нису претерано обазирали на ова упозорења тужилаштва, те је лист наставио с истим критичким дискурсом. Важно је рећи да је оснивач листа, Књижевна омладина Србије, подржала такву уређивачку политику на својој скупштини, 6. марта 1988, у Гамзиградској бањи. У оквиру 4. тачке дневног реда,

„разматран је рад листа *Књижевна реч* у току протекле године (1987. — С. А.). Једногласно је закључено да је лист одржао завидан ниво, да има велики углед на целокупном југословенском простору, а и шире, пре свега је лист младих, који је у потпуности испунио своју улогу и задатке. Извештај о раду редакције је једногласно усвојен и закључено је да је редакција

115 Исто.

116 Исто.

117 Датум, деловодни број и потписник су исти као и у Писму Окружног јавног тужилаштва у Београду, од 9. априла 1986; копија документа у поседу аутора.

свој рад обављала на високом, професионалном нивоу, пратећи и стремљења и новије токове у књижевности, као и у култури и друштвеним питањима, те јој се с тога треба дати поверење и за наредни период”¹¹⁸.

Пошто се, дакле, неколико пута обрађало Уредништву и Издавачком савету, сада када су објављене ове две Данојлићеве песме, Тужилаштво је одлучило да пише директно надлежној друштвено-политичкој организацији — РКССО. Тамо је писмо стигло 10. маја 1988. године.

Председништво РК ССО има реч

Председништво Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије већ је било реаговало на нека ранија упозорења Окружног тужилаштва упућена *Књижевној речи*. После објављивања „Кеопса” (бр. 315, 11. фебруара 1988) у Председништву РК ССО Србије организован је разговор, 3. марта 1988, с главним и одговорним уредником *Књижевне речи* (од 1984), Николом Вујчићем¹¹⁹ и секретаром Књижевне

118 „Извод из записника са скупштине Књижевне омладине Србије одржане 06.03.1988. године у Гамзиградској бањи”, сачинио Живко Николић, секретар Књижевне омладине Србије; копија документа у поседу аутора.

119 Никола Вујчић (Велика Градуса код Сиска, 27. јун 1956), дипломирао на Филолошком факултету у Београду (Група за југословенску књижевност и српскохрватски језик), уредник часописа *Знак*, главни и одговорни уредник *Књижевне речи* (1984—1988), уредник у Књижевној омладини Србије, главни и одговорни уредник листа Вукове задужбине *Задужбина* (1989—2003), уредник у издавачкој кући „Филип Вишњић” и „Службени гласник”. Објавио је књиге песама: *Тајанствени сирелац* (1980), *Нови ирилози за аутиобиографију* (1983, друго допуњено

омладине Србије (од 1984) Живком Николићем¹²⁰.

„Том приликом чланови Председништва РК ССО Србије критички су указивали на неприхватљивост саркастичног поређења друга Тита и Фараона Кеопса и прилика које су владале у тадашњем Египту и данашњој Југославији. Оцењено је да је текст списатељски и уређивачки промашај и да таквом грубом, увредљивом и непринципијелном вређању имена и личности друга Тита нема места у уређивачкој концепцији *Књижевне речи*”¹²¹.

После овог разговора, Председништво РК ССО Србије је објавило, посредством Танјуга, „информацију за јавност” о „ставовима који су том приликом заузети”, а кратка вест о томе је изашла сутрадан и у неким дневним листовима.

Међутим, Председништво Књижевне омладине Србије¹²², као издавач листа, на седници од 19. марта 1988.

издање 2008), *Дисање* (1988), *Чистирилишће* (1994), *Каг сам био мали* (1995), *Прејознавање* (2002), *Звук тишине* (2008), *Расутии звук* (2009), *Докле поћлед дойире* (2010), *Докле поћлед дойире и нове песме* (2012), *Сведочење* (2014), *Скривености* (2017), *Соба, изабране песме, двојезично српски/енглески* (2019), *У једном дану* (2022), *Пуне су ми очи даљине: изабране и нове песме* (2024).

120 Живко Николић (1958), студирао југословенску и светску књижевност на Филолошком факултету у Београду, члан редакције студентског књижевног часописа *Знак*, секретар Књижевне омладине Србије (1984—1988), један је од оснивача Књижевног друштва „Свети Сава” (1992), књижничар у Библиотеци града Београда (од 1992—2023), објавио двадесет збирки песама.

121 „Информација о неким неприхватљивим написима објављеним у *Књижевној речи* током 1988”, Информативно-аналитичко одељење РК ССО Србије (без датума); копија документа у поседу аутора.

122 Председништво Књижевне омладине Србије, изабрано на Скупштини КОС-а 4—6. марта 1988, чинили су: председник Бошко Ничић (из Бора), секретар Живко Николић, Јовица

закључило је да „нема разлога да се ограђује од текста 'Кеопс', јер сматра да су осуде објављене у дневној штампи неосноване и плод тенденционог читања”¹²³. У саопштењу са овог састанка каже се још да су „категорички одбачене све квалификације које уређивачку политику карактеришу као непријатељску и злонамерну”¹²⁴.

Дакле, Књижевна омладина Србије, као друштвена организација која је колективни члан ССО Србије, стала је одлучно у заштиту *Књижевне речи* и, по том питању, директно се супротставила Председништву РК ССО Србије. Председништво РК ССО Србије, не желећи да прави скандал, оћутало је овакво понашање Председништва КОС-а. Али, онда је објављена песма „Пуна празнина” (25. априла), после чега је стигло писмо Тужиоца (9. маја), и Председништво РК ССО Србије је одлучило да реагује. За 27. мај заказана је седница Председништва са једином тачком дневног реда: „Актуелна питања остваривања уређивачке концепције *Књижевне речи*.”

У уводном излагању Верица Јаћимовић¹²⁵, члан Председништва РК ССО Србије, најпре је указала на то да је *Књижевна реч* „успела да стекне значајан степен читаности и

Тишма (из Смедерева), Вера Сердаревић (из Шапца), Аца Видић (из Ваљева), Бобан Петровић (из Пирота), Срба Крајић (из Крагујевца), Самир Садиковић (из Пријепоља), Слађана Николић (из Свилајнца), Драган Младеновић (из Ниша), Зоран Ђерић и Александар Царић (из Новог Сада), и Никола Вујчић, главни и одговорни уредник *Књижевне речи*.

123 Наведено у „Информацији о неким неприхватљивим написима објављеним у *Књижевној речи* током 1988”, исто.

124 Исто.

125 Верица Михајловић (1959), после 1989. радила у Туристичкој организацији Србије, саветница у посланичкој групи СПС (2021), списатељка књиге *Свејшоники си наши: њоема о Свејшом Сави* (Призрен: Епархија рашко-призренска, 2018) и коауторка књига: *Немања и Расјко: живовији њосвећени срјсјиву* (Београдски културни клуб, 2020) и *Две деценије вишесјраначја у Рейублици Србији* (Београд: Службени гласник, 2011).

уважавања на српској и југословенској културној сцени”¹²⁶. Она је, према уобичајеном ритуалу, наставила да изриче разне похвале листу, а онда је прешла у напад¹²⁷. Истакла је да се ипак, „у последњим бројевима *Књижевне речи*, могу срести и написи који су у супротности како са значајним угледом *Књижевне речи*, тако и са основном програмском оријентацијом Књижевне омладине Србије”¹²⁸. Поменула је текст „Кеопс” у коме се „на непринципијелан начин грубо вређа личност и име друга Тита и достојанство грађана СФРЈ”¹²⁹. Указала је да је Председништво РК ССО Србије одмах скренуло пажњу уреднику Николи Вујчићу и секретару КОС-а Живку Николићу „да је текст списатељски и уређивачки промашај и да таквом грубом, увредљивом и непринципијелном вређању имена и личности друга Тита нема места у уређивачкој концепцији *Књижевне речи*”¹³⁰.

Међутим, „овако добронамерно и принципијелно реаговање из Председништва РК ССО Србије није наишло на одговарајућу подршку не само у уредништву *Књижевне речи*, већ и у Председништву Књижевне омладине Србије”. „Нашавши подршку у Председништву КОС-а, уредништво *Књижевне речи* наставило је са објављи-

126 Уводна реч Верице Јаћимовић, члана Председништва РК ССО Србије, на седници Председништва РК ССО Србије, одржане 27. маја 1988. године, стр. 1; копија документа у поседу аутора.

127 Треба имати у виду да је уводно излагање било колективно дело, припремљено од стране стручне службе (у овом случају Информативно-аналитичког одељења РКССО Србије; за израду нацрта овог уводног излагања био је задужен управо аутор овог рада) и најчешће претходно допуњено и неформално усвојено на некој „ужој координацији” професионалних чланова Председништва; утолико је допринос некаквог индивидуалног ауторства био веома ограничен.

128 Исто, стр. 2.

129 Исто.

130 Исто.

вањем сличних 'духовитости', што је све коначно резултирало песмом 'Пуна празнина'¹³¹. У наставку уводног излагања Верица Јаћимовић је рекла:

„Саму песму 'Пуна празнина', иначе објављену на првој, ударној страни *Књижевне речи* упоредо са Првوماјском честитком читаоцима и сарадницима¹³², мислим да нема потребе посебно анализирати. Сваком је читаоцу одмах јасно да је 'Пуна празнина' својом поруком и негативним усмерењем отишла корак даље од написа 'Кеопс' који смо оценили (мисли се на Председништво РК ССРС — С. А.) као груб уређивачки промашај. У њој се на један крајње неукусан и провидан начин, приземно и на моменте увредљиво, песник 'разрачунава' са именом и делом друга Тита, не кријући своју мржњу и нетрпељивост према Председнику Титу. У антититовским емоцијама, у јевитном рачунању на аплауз чаршије, у политикантском сврставању, ова песма је отишла далеко са оне стране и уметности, и књижевности, и доброг укуса"¹³³.

Уводничарка је даље указала да је „ово 'уметничко дело' (...) у супротности са репутацијом листа, са основним друштвеним опредељењима Књижевне омладине, кончано с уметношћу и књижевношћу самом. 'Пуна празнина' је најгрубљи уређивачки промашај који је озбиљно довео у питање укупну уређивачку концепцију листа и све оно позитивно што је последње време у њему

131 Исто, стр. 3.

132 Вујчић каже да је објављивање „шкакљивих” текстова уочи празника било уобичајена тактика; тек после празника, када би се вратили на посао, функционери би кренули да читају штампу, па би евентуално приметили нешто проблематично, а у међувремену би већ друге теме постале актуелније (Вујчић, 2024, исто). Овде је, међутим, баш то што је „Пуна празнина” објављена „упоредо са Првوماјском честитком” узето Вујчићу за зло — није се заборавило, јер је преступ био исувише велики.

133 Исто.

постигнуто”¹³⁴. Зато уводничарка предлаже да се утврди „идејно-политичка одговорност самог уредништва (*Књижевне речи* — С. А) и оног ко је овакву песму пустио у штампу”¹³⁵, питајући се шта ради Издавачки савет *Књижевне речи* и хоће ли Председништво Књижевне омладине Србије опет закључити да су оцене Председништва РК ССО Србије „неосноване и плод тенденциозног читања”¹³⁶.

Као што је тада био обичај, одмах на почетку седнице прочитан је и предлог Саопштења Председништва РК ССО Србије. Предлог су претходно припремили професионални чланови Председништва — они који су примали плату као омладински руководиоци републичког ранга. Њих је било десетак, док је укупни број чланова Председништва износио 27. Сам нацрт Саопштења, као и све остале материјале, на основу директних упутстава професионалних чланова Председништва, припремила је стручна служба — Информативно-аналитичко одељење РКССО Србије¹³⁷. Саопштење је, дајући предлог закључака и мера, обично одређивало целокупни ток даље дискусије на Председништву. Наиме, већина омладинских функционера руководила се начелом да никако не сме да остане у мањини на било ком форуму, јер би то било погубно по њихову даљу каријеру.

У Саопштењу се каже да је „у уређивачкој политици *Књижевне речи* било неколико тешких пропуста”, а да објављивања песме „Пуна празнина” „престаје да буде несмотреност, несналажење, промашај већ је то пропуст који има забрињавајуће крупне политичке димензије и неприхватљиву идеолошку садржину”. Захтева се „отва-

134 Исто, стр. 4.

135 Исто.

136 Исто.

137 У припреми ових материјала учествовао је и сам аутор овог рада. Тако је део ове грађе и сачуван.

рање шире расправе о програмској оријентацији листа у целини”, и тражи „реконструкција редакције *Књижевне речи* и промена главног уредника, како се слични пропусти више не би понављали”. Такође се позива да се „изврше и промене у Издавачком савету *Књижевне речи*”¹³⁸.

Никола Вујчић, главни и одговорни уредник *Књижевне речи*, одлучно је одбацио све ове дисквалификације. Говорећи на Председништву РК ССО Србије, он је између осталог рекао:

„Не може се завиривати песнику у главу. Не може се питати — шта сте хтели да кажете. Песма није репортажа. Она подлеже законима уметности и свођење поезије на једну димензију ником не користи. Зар да се песма не објави због тога што аутор употребљава реч 'Председник'? У поезији Милована Данојлића, коју смо објавили 25. априла, нема ниједног фактографског елемента који би указивао на личност друга Тита. Да је тога било — ја песме не бих објавио, јер би то онда било стихоклепање, а не поезија. Објављене Данојлићеве песме су на завидном уметничком нивоу, њихова версификација, стил и естетика им не дозвољавају да буду 'памфлет', осим ако их ви на то не сузите...”¹³⁹.

И председник *Књижевне омладине Србије*, Бошко Ничић¹⁴⁰ — који је по положају био члан Председништва

138 Саопштење Председништва РК ССО Србије, са седнице одржане 27. маја 1988. године; копија документа у поседу аутора. Издавачки савет *Књижевне речи* чинили су: Радивоје Микић (председник), Душан Иванић (потпредседник), Јовица Аћин, Душан Т. Батаковић, Никола Вујчић, Ђорђевић Вуковић, Драган Драгојловић, Весна Кнежевић, Слободан Костић, Бранко Кукић, Предраг Марковић, Бошко Ничић, Душко Новаковић, Васа Павковић, Мухарем Первић и Саша Хаџи—Танчић.

139 Д. Ђурђевић, „Речи за лаку ноћ”, *Борба*, 28—29. мај 1988, стр. 7, <https://sn.rs/o5wq5>.

140 Бошко Ничић (18. септембар 1960, Бор), председник

РК ССО Србије — снажно се супротставио Уводном излагању и предложеном Саопштењу.

„Најмање сам очекивао да предмет данашњег разговора може бити једино овакво Саопштење. Очекивао сам аргументован дијалог, а овде се из самог Саопштења, на почетку разговора, види како ће се он одвијати. Ја никада нисам помислио нити бих да се Данојлићеве стихови односе на личност друга Тита и то сам овде први пут чуо. Желео бих да ми неко објасни на који начин те песме баш то асоцирају! Ако се око *Књижевне речи* окупљају неке лоше снаге, како је то овде речено, онда нам треба рећи које су, па да знамо шта да урадимо с њима”¹⁴¹

И Живко Николић, секретар Књижевне омладине, бранио је *Књижевну реч*. Он је истакао да су

„Данојлићеве песме на завидном нивоу, из угла уметности и естетике, а шта оне семантички говоре — о томе може да се разговара и то на више начина. У првој песми, осим речи 'Председник', ништа друго не асоцира на друга Тита, а председника, као што знамо, има много у свету. Уосталом, ми и не пишемо за просек читатељства, како је то

Књижевне омладине Србије (1986—1993), дипломирао на Факултету за пословне студије у Београду, народни посланик у четири сазива Народне скупштине Републике Србије, најпре 1989. изабран на листи ССО Србије (као самостални кандидат), противник Милошевића, два месеца 1994. држан у истражном затвору, на листи Нове демократије посланик 2000—2003, председник Скупштине општине Зајечар (2004), председник Општине Зајечар (2004), председник Покрета „Живим за Крајину” (2005), градоначелник Града Зајечара (2008—2013), на листи УРС изабран за посланика 2012, након победе његове странке на локалним изборима поново постао градоначелник Зајечара (од 2017. до данас), исте године увео свој покрет у Српску напредну странку, у чијем је Председништву (<https://sn.rs/rm4cj>; <https://sn.rs/824hk>).

неко овде приметио, већ морамо имати ниво, ми смо лист и за књижевност, али и за друштвена питања”¹⁴²

Међутим, сви остали дискусанти подржали су оцене из Уводног реферата и Саопштења: председник Председништва РК ССО Србије Слободан Унковић¹⁴³, чланови Председништва: Синиша Максимовић, Драган Драгосављевић, Александар Кочевећ, Јелена Каварић, Георгије Генев, Зоран Лазаревић (секретар Градске конференције ССО Београда)¹⁴⁴, Бошко Марковић, Горица Цветковић (Петковић?) и Светлана Мацура. Председник Издавачког савета *Књижевне речи*, Радивоје Микић, иако позван, није присуствовао састанку. Ево неких извода из дискусија.

„Драган Драгосављевић је, истичући да не чита *Књижевну реч*, рекао да не разуме текст ’Кеопс’, али да је ’веома неко-ректно и безобразно говорити на такав начин о Титу”¹⁴⁵.

„Светлана Мацура (у име Савеза пионира — С. А.) казала је да у овом историјском тренутку пионери и млади могу само са гађењем да посматрају на објављивање поменутих текстова у гласилу Књижевне омладине Србије и да се ’слобода штампе не може одвојити од одговорности”¹⁴⁶.

„Напомињући да свака земља има симболе које штити од блађења и омаловажавања, Георгиј Генев¹⁴⁷ је казао да би се политизација овог листа могла и поднети, кад

142 Исто.

143 После 1989. радио у туризму, заменик директора Туристичке организације Београда (2023).

144 После 1989. бави се адвокатуром (<https://sn.rs/hibz2>).

145 Д. Сп. „Неприхватљиви пропусти”, *Вечерње новости*, 28. мај 1988, стр. 4.

146 Д. Сп., исто.

147 После 1989. радио у туризму, директор Пословног удружења хотелијера и ресторатера Србије (Хорес; 2023), професор на Академији струковних студија, Одсек Висока хотелијерска школа, Београд.

се не би радило о нападима на личност друга Тита”¹⁴⁸. „Што се поменутих текстова тиче, он је рекао да то нису уметничка дела, већ ’политичка недела’. Залажући се за кадровске промене у редакцији, он је нагласио да Књижевна омладина не би смела да стане иза оваквих написа”¹⁴⁹. „Рекао је да се у случају *Књижевне речи* ради о серији провокација, да се ’на нишан узима оно што је у овим временима непомућена вредност, а то су Тито и његове заслуге”¹⁵⁰.

„Синиша Максимовић¹⁵¹ је био мишљења да објављивање ових текстова никако не може бити случајност, већ груб уређивачки промашај”¹⁵².

„Ако је то што је написано у ’Кеопсу’ тако безначајно, зашто је онда реаговао јавни тужилац — запитала је Горица Петковић”¹⁵³.

„Постављена су и питања уреднику и председнику и секретару Књижевне омладине, да објасне неке од објављених стихова — на кога се мислило да је ’врховни заповедник оружаних снага неба и земље’, те од кога је Курт Валдхајм (у стиховима К. В.) ’примио орден од председника стрељаних талаца и сељака’, уз тумачења самих чланова Председништва да је ’у овом временском контексту једина асоцијација (а која би друга то била?) на друга

148 Зоран Ракић, „Разговор о *Књижевној речи*”, *НИН*, 5. јуни 1988, стр. 35.

149 Танјуг, „Затражено смењивање главног и одговорног уредника”, *Политика*, 28. мај 1988, стр. 7.

150 Д. Сп., исто.

151 Синиша Максимовић (1959, Влајковци, Општина Брус); командант више савезних омладинских радних акција, завршио Вишу туристичку школу, управник хотела „Јуниор” у Брзећу, заменик председника Скупштине града Крушевца (2008—2012), члан СПС од оснивања, секретар и председник Округног одбора СПС у Расинском округу, народни посланик у Х сазиву (до 3. јуна 2016; „Отворени парламент”, 2016, <https://sn.rs/f99kw>), заменик председника скупштине града Крушевца од 1. фебруара 2024.

152 Танјуг, исто.

153 Д. Сп., исто.

Тита' (Јелена Каварић¹⁵⁴), те да је 'очигледно да је у читавом свету само Јосип Броз Тито био и председник државе и заповедник оружаних снага у исто време' (?)''¹⁵⁵.

„У скоро једнодушној осуди оваквог писања, чланови Председништва су говорили и о 'јевтиним политичким триковима', 'уметности срозаној на голу политичку инсинуацију', 'некоректним, чак безобразним написима', 'антититовским емоцијама', песмама срачунатим на аплауз чаршије''¹⁵⁶.

Коментаришући ова излагања, Никола Вујчић је указао да је

„добар део омладинских функционера своју дискусију започињао са 'нисам раније прочитао', или 'први пут сам прочитао, али је неприхватљиво'... Он је тврдио да прозвани текстови, песме и афоризми немају никакву политичку димензију. Тражећи од чланова Председништва да му, на пример, објасне зашто песма 'Пуна празнина' код њих изазива асоцијације на друга Тита, Вујчић је замерио омладицима да поменуте објављене текстове читају погрешно, само кроз једну, политичку димензију''¹⁵⁷.

На крају је огромном већином гласова усвојено Саопштење, односно захтев Књижевној омладини Србије да смени Николу Вујчића, и реконструише Редакцију и Издавачки савет *Књижевне речи*.

Овоме се, међутим, снажно супротставила целокупна опозициона јавност. Одбор за заштиту уметничке слободе

154 Др Јелена Каварић Брковић, специјалиста интерне медицине и клиничке имунологије, до пензионисања је радила у Специјалној болници за болести зависности у Београду (<https://sn.rs/9xkf5>).

155 Д. Ђурђевић, исто. Упитник је ставио сам новинар.

156 Д. Јовановић, „Одговорност за пропусте”, *Полиџика експрес*, 28. мај 1988, стр. 2.

157 Д. Сп., исто.

(осн. 1982) Удружења књижевника Србије издао је 2. јуна 1988. Саопштење бр. 79. У њему се, штавише, одмах у почетку директно напада ССО Србије као организација без чланства:

„Редакција и њен главни уредник су оптужени за 'про-машаје' и 'пропусте', јер су *објављивали* добру поезију и доследно неговали књижевну форму која живо одређује књижевну атмосферу Београда, афоризам. Све то редакцији замера руководство које већ 20 година животари позивајући се на непостојеће чланство — омладинско, бар откако је укинута непослушна студентска организација”¹⁵⁸.

Пошто је такво понашање Председништва РК ССО назвао „беспримерним цинизмом”, Одбор за заштиту уметничке слободе УКС апеловао је „да се, коначно, у оквирима уставних слобода, утврди: — да редакција књижевног часописа може објављивати шта хоће, и да за то одговара мерилима и правилима књижевног живота и јавности, које и сама ствара; — да писац може писати шта и како хоће, и да ни на који начин не сме бити *йринуђен* да говори о значењу својих речи, нити било које друго мишљење о значењу његових речи не сме да утиче на његово писање, без његове слободне воље”¹⁵⁹.

158 Саопштење бр. 79 Удружења књижевника Србије, 2. јун 1988; наглашавање изворно; копија документа у поседу аутора; Саопштење је потписао „Председник Одбора за заштиту уметничке слободе др Светлана Слапшак”, а у заглављу документа стоји да Одбор чине: Јулија Најман, др Владислава Рибникар, Љиљана Шоп, др Светлана Слапшак, Алек Вукадиновић, Зоран Глушчевић, Слободан Ракитић, др Владета Јанковић, Душан Вукајловић, др Александар Петров, Гојко Ђого. Саопштење је штампано и у *Књижевним новинама*, бр. 756 XL, од 15. јуна 1988, стр. 2, <https://sn.rs/euir0>.

159 Исто.

Главни и одговорни уредник *Књижевних новина*, Миодраг Перишић¹⁶⁰, објавио је 15. јуна 1988. уводник у коме каже да је

„срам и понижење, кроз које су прошли и српски писци, али и српски политичари у не тако давном и нипошто заборављеном случају песника Гојка Ћога, до сада могло да остане као искуство које опомиње да се ствари не понове. Смењивање уредника *Књижевне речи*, пак, сведочи да је ипак реч о једном моделу политичког понашања који тврдокорно истрајава. Данојлић или било који други писац има права да напише и објави песму каква је 'Пуна празнина' и да нико од тога не трпи последице. Ко је толико моћан да укида искуство једног друштва и једне културе? Ако смо се сагласили да на терену поезије, као и у сфери идеја, нема полиције, тужилаца и судова, зашто би о истим стварима одлучивали политички форуми? Интенција омладинских политичара Србије иста је као интенција тужилаштва и суда у време прогона Гојка Ћога, само што последице нису толико драстичне. Међутим, искуство је исто”¹⁶¹.

Стога, Перишић закључује да „Никола Вујчић не би смео да буде смењен — у противном то ће бити милионита победа бирократије над друштвом и још једно у низу поразних искустава културе код нас”¹⁶².

160 Миодраг Перишић (1948—2003) дипломирао филозофију на Филозофском факултету у Београду, учествовао у уређивању часописа *Студени* и *Видици*, уредник *Књижевне речи*, слободни новинар до 1978, секретар Задужбине Иво Андрић у Београду (1978—1984), главни и одговорни уредник *Књижевних новина* (1984—1992), један од оснивача новообновљене Демократске странке (1989), министар информисања СР Југославије (1992), амбасадор СРЈ/СЦГ у Канади (2001—2003).

161 Миодраг Перишић, „Уз овај број”, *Књижевне новине*, бр. 756 XL, од 15. јуна 1988, стр. 2, <https://sn.rs/euir0>.

162 Исто.

Одбор за одбрану мисли и изражавања, основан 1984. на иницијативу Добрице Ћосића, такође је оштро напао ССО Србије. У саопштењу од 17. јуна 1988. каже се да се

„Председништво ССО Србије није нашло побуђено да захтева одговорност оних који лоше управљају привредом ове земље и непрестано поткрадају и незаконито присвајају друштвену имовину, већ је кренуло опасним путем прогона књига, новина и написа у којима се, по суду самозваних цензора, праве алузије на табуисане личности и теме. Овај покушај 'истеривања ђавола' из редакције и савета *Књижевне речи* представља срамоту за нашу културу. Уместо да у име редакције коју представља само постави питање историјске одговорности негдашњих вођа за далекосежне промашаје у политици коју су водили и сужене могућности младе генерације, омладинско руководство Србије беспоговорно следи туђа упутства и удворички извршава налоге анонимних цензора”¹⁶³.

Као што се види, и један и други одбор нису се зауставили само на одбрани *Књижевне речи*, већ су оштро напали целу омладинску организацију, а посебно омла-

163 Одбор за одбрану мисли и изражавања, „Југословенској јавности”, 17. јуни 1988; у име Одбора саопштење је потписао Предраг Палавестра, а на крају документа дат је састав Одбора: Добрица Ћосић, члан САНУ; Матија Бећковић, члан САНУ; проф. др Љубомир Тадић, члан САНУ; Драгослав Михаиловић, члан САНУ; Мића Поповић, члан САНУ; др Коста Чавошки; Танасије Младеновић, књижевник; др Гојко Николиш, члан САНУ; Предраг Палавестра, члан САНУ; др Иван Јанковић; проф. др Неца Јованов; Борислав Михајловић Михиз, књижевник; проф. др Радован Самарџић, члан САНУ; Драгослав Срејовић, проф. универзитета, члан САНУ; Младен Србиновић, члан САНУ; проф. др Михаило Марковић, члан САНУ; проф. др Андрија Гамс; др Војислав Коштуница; проф. др Загорка Голубовић; копија документа у поседу аутора.

динске функционере. Подстакнути између осталог и тиме, Председништво Књижевне омладине Србије, на седници 27. јуна 1988, *једногласно* је одбацило захтев Председништва РК ССО Србије да се смени Вујчић, а да се редакција и савет „реконструишу”. „Текстови које је окружени јавни тужилац Београда сматрао спорним, који могу да изазову узнемиреност, тако се могу схватити само површним, злонамерним и примитивним читањем”, речено је на седници Председништва КОС-а¹⁶⁴. Поједини чланови Председништва имали су неполитичке примедбе на два текста, „за које сматрају да су ниских уметничких и естетских квалитета (‘Тужна песма’/‘Кутак за јавног тужиоца’ и ‘За лаку ноћ’)”, док је за песму „Пуна празнина” речено да се „само тражењем нечег лошег може схватити као алузија”¹⁶⁵.

Занимљиво је да је председник КОС-а Бошко Ничић истом приликом изнео „опаску, да је у месец и по дана разговора о тој песми и сам Данојлић могао нешто да каже”¹⁶⁶. То је била једна од ретких директних замерки која се, у целој овој афери, могла чути на рачун песника (зато је она и добила име „случај Вујчић”, будући да је уредник *Књижевне речи* био главна мета напада). Али, Данојлић је ћутао због свог естетичког става, кога је — као што смо видели — изнео поводом *Вунених времена*: део естетске вредности садржан је управо у двосмислености, те свако свођење на једно значење, чак и када долази од песника, руши уметничку чаролију.

И Председништво КОС-а је усвојило саопштење, у којем стоји:

164 Љ. Васић, „Нису прихваћене оцене о одговорности”, *Политика*, 28. јун 1988.

165 Исто.

166 Исто.

„Председништво Књижевне омладине Србије једногласно је заузело став да нема разлога за изрицањем одговорности главног и одговорног уредника и реконструкцију редакције и издавачког савета *Књижевне речи*. Не прихватајући став из саопштења са састанка Председништва РК ССО Србије од 27. маја, Књижевна омладина Србије и лист *Књижевна реч* дају пуни и прави допринос богаћењу нашег културног живота”¹⁶⁷

Бојећи се могућих последица конфронтације са својом политичком капом — РК ССО, чланови Председништва КОС-а су на крају истакли очекивање „да став Председништва Књижевне омладине Србије неће утицати на однос РК ССО Србије према Књижевној омладини Србије и листу *Књижевна реч*”, „остављајући могућност за даљу расправу са РК ССО Србије, након нормално спроведене процедуре”¹⁶⁸.

Служба безбедности има реч

Никола Вујчић је у јуну 1988. био на свом радном месту у редакцији *Књижевне речи*, у Добрињској, када је zazвонио телефон. Мушки глас се представио као радник службе безбедности и затражио да Вујчић дође у службене просторије на информативни разговор. Вујчић је одговорио да има много посла и да је боље да они дођу у редакцију. „Заправо сам се плашио да одем код њих, нисам знао шта ми могу урадити”, сећа се¹⁶⁹. После једног сата дошла су двојица млађих мушкараца, „обучена баш као да су из државне безбедности” (Вујчић). Пошто је редакцијска соба била мала, а уредника и писаца у њој много, ова двојица су предложила Николи да заједно

167 Исто.

168 Исто.

169 Вујчић, 2024, исто.

оду прекопута, у „Таковски грм”, кафану која се налазила у улици Српских владара. Гостионица је била пуна, те су сели у службену Заставу 101, цивилних таблица, паркирану (непрописно) на тротоару испред „Таковског грма” и одвезли се до паркинга испред Скупштине града. Информативни разговор обављен је у колима, на паркингу. Двојица службеника безбедности седела су на предњим седиштима, Вујчић позади.

Само један од службеника га је испитивао. Он је извадио фотокопије свих спорних текстова, управо оних на које је скренуо пажњу тужилац и о којима је расправљано на Председништву РК ССОС, и почео у вези њих да поставља питања Вујчићу. Занимало га је, нарочито, ко је аутор „Кеопса”, Стамен Драгановић — псеудоним, под којим је писао Петар Лазић (1960—2017), сатиричар, доцније познат по Индексовом радио позоришту. „Ми пратимо све што објављујете”, рекао је службеник, „то није у реду шта радите. Морате да водите рачуна о томе какав одјек имају чланци које штампате. Ако се то буде понављало све се то може лоше завршити по Вас”. „Хтели су само да ме заплаше”, оцењује Вујчић, „мада су то радили без посебне грубости”. Један од службеника је чак рекао да је завршио археологију. На крају је Вујчићу објашњено да никоме не сме да прича о садржају разговора, јер је то службена тајна¹⁷⁰.

У то време служба безбедности пажљиво је пратила српску књижевност, а посебно поједине књижевнике. Још 1978. СДБ је третирала Добрицу Ћосића и интелектуалну групу око њега као „унутрашње непријатеље”¹⁷¹. Ћосић је 1968. открио прислушни уређај у својој кући¹⁷²,

170 Исто.

171 Ристановић, 2020, 132.

172 Ристановић, 2020, 74. „Добрица Ћосић је записао да је његова супруга Божица у радној соби у Гроцкој пронашла јуна 1968. прислушни уређај. У наредним годинама су били предмет стал-

а Михиза је служба пратила још од краја педесетих¹⁷³. Такође су били *на мерама* Матија Бећковић и Вук Драшковић¹⁷⁴, као и Живорад Стојковић и Брана Црнчевић¹⁷⁵. Када је 15. новембра 1985. у Љубљани уприличен саста-
нак српске групе интелектуалаца око Ћосића и словеначке групе интелектуалаца окупљене око *Нове мисли*, СДБ је озвучио просторију, па је „стенограм разговора већ неколико дана касније кружио међу руководиоцима у савезном руководству”¹⁷⁶. У новембру 1986, СДБ Србије је републичком руководству доставила поверљиви извештај о трибинама одржаваним у седишту Удружења

ног праћења и ’обrade’ Службе државне безбедности. Полиција је евидентирала њихова кретања, анализирала активно-
сти и ставове, прикупљала податке о међусобним сусретима и разговорима, откривала њихове планове итд. Они су постали незаобилазни део садржаја извештаја ДБ-а о раду унутрашњег непријатеља од краја шездесетих година”; Слободан Селинић, „Државна безбедност о српским писцима националистима крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века”, Војно-историјски гласник, год. 67 (2017), бр. 1, стр. 173—191, <https://sn.rs/m58hi>, 177—178.

173 Ристановић, 2020, 106—107. Служба безбедности је правила профиле — карактеристике књижевника, па је за Михиза записано: „Књижевни критичар, познати националист и духовни инспиратор Предлога за размишљање. У садашњим студентским демонстрацијама био је иницијатор Писма солидарности студентима, које је потписало 40 лица из културне средине. На Филозофском факултету држао је студентима говоре и дао им пуну подршку; наговарао је Добрицу Ћосића да учествује на митинзима и да подршку студентима, а и друге. Сугерисао је Бојану Ступици да Југословенско драмско позориште обустави рад у знак солидарности са студентском акцијом.” Михизу је приписано и да су његовом заслугом демонстранте посетили глумци Стево Жигон, Љуба Тадић и Мира Ступица, као и Слободан Селенић — очигледно су му прислушкивали телефон; Селинић, 2017, 185.

174 Ристановић, 2020, 201.

175 Селинић, 2017, 186—187.

176 Ристановић, 2020, 207.

књижевника Србије. Указано је да се на њима окупљају „незадовољници, непријатељски оријентисани појединци, као и већи број радозналаца”¹⁷⁷.

„За представнике режима опседнутог опасношћу од ’унутрашњег непријатеља’ и одлучног да не дозволи формирање било каквог паралелног центра друштвеног утицаја, деловање критичких интелектуалаца је посматрано као најопаснији изазов идејној монолитности друштва и предводничкој улози партије”¹⁷⁸.

Вујчић сматра да је служба безбедности имала свог човека и у штампарии, са задатком да дојави уколико у *Књижевној речи* треба да изађе нешто политички опасно. Књижевници су избегавали да иду на поверљиве разговоре у хотел Москва, јер се причало да се у малим вазама за цвеће, које су стајале на сваком столу, налазе прислушни уређаји¹⁷⁹.

У сваком случају, Никола Вујчић је тако поставио ствари да су сви у редакцији, а онда и шире, знали да га је испитивала служба безбедности. Он није морао ништа да каже о садржају разговора: сама чињеница да је *Књижевна реч* била „безбедносно интересантна” била је довољна порука свима, и сарадницима и уредницима — па како је ко схвати.

Општински комитет и ОО СК имају реч

Одбијање Председништва КОС-а да смени Николу Вујчића направило је извештај проблем српском пар-

177 АС, б2 к519, „Политичко-безбедносна ситуација у СР Србији” (Строго поверљиво), Материјали са 12. (заједничке) седнице Председништва ЦК СКС и Председништва СР Србије, одржане 25. новембра 1986; Ристановић, 2020, 11.

178 Ристановић, 2020, 13.

179 Вујчић, 2024, исто.

тијском руководству. Оно је било непрестано под нападима из других републичких центара да се недовољно енергично бори против „унутрашњег непријатеља”, поготово против антититоиста. И у овом случају, коментари из Загреба били су опомињући и готово претећи.

Већ 17. маја 1988, у 2. Дневнику ТВ Загреб (19:30) — дакле, у главној информативној емисији, објављен је коментар Душка Арежине¹⁸⁰. У њему се, између осталог, каже:

„Уочи мајских дана, када застајемо у 15.05 у достојанственом сјећању на нашег умрлог Предсједника, с невјерицом смо прочитали примитивни исказ слијепе мржње у двјема сабласним пјесмама Милована Данојлића, на насловној страници *Књижевне речи*. Такав барбарски однос на рачун једног човјека нисмо запасили у цјелокупном нашем поратном пјесништву. Нема ту ничег људског, како би рекао Иво Андрић, на што би додао Крлежа: 'Ако нетко пјева а нема ни слуха ни гласа, то ужасно звучи'. (...) Знамо за танане замке тумачења поетских асоцијација, али смијемо ли се правити да не препознајемо адресу и намјере аутора и редакције? Од Данојлићевих колега, чланова Удружења писаца, гласа чути није, а новине су пуне њихових изјашњавања о свему и свачему. (...) У име достојанства поетског чина, љепоте и хуманог што их пјесма носи, овај памфлет мора добити одговор. Или можда се ту ради о два мјерила, ипак?”¹⁸¹

На овакву прозивку из Загреба морало се одговорити, па је — пре него што је реаговало Председништво ССО Србије — позван Никола Вујчић да се брани. У

180 Душко Арежина (1938—2001), књижевни критичар и коментатор, завршио славистику на Филозофском факултету у Загребу, до 1989. у *Вјеснику* и на радиотелевизији Загреб коментирисао актуелне културне догађаје.

181 Вујчић каже да је овај коментар у Дневнику ТВ Загреб шокирао његовог оца, који је иначе живео на Банији. „Зар сам те ја послао у Београд то да радиш!”, грдио га је (Вујчић, 2024, исто).

Вечерњим новостима је пренет цео напад Арежине¹⁸², а одмах испод штампана је Вујчићева изјава, под насловом „Тенденциозно читање”¹⁸³. Ту Вујчић одбацује намеру „појединаца” да

„подреди и сузе књижевност, и да наметну само један начин читања као једини исправан. (...) Овакви 'критичари' изгледа не знају уопште шта је суштина књижевности и уметности. Намећући само један ('свој') начин читања, они желе да унифицирају књижевност, а свој начин 'читања' прикажу као једини исправан. То нема никакве везе са савременом књижевношћу”¹⁸⁴.

Вујчић чак каже да је „жалосно ако једна песма може да уздрма наш друштвено—политички систем”, пребацијући све на терен неоправданог дизања идеолошке панике. Међутим, притисак из Загреба се наставља, па тамошњи кључни политички недељник *Danas*, након седнице Председништва РК ССО Србије, критикује оцене и мере овог органа као недовољне. У непотписаном тексту, најпре се цитира уводно излагање Верице Јаћимовић, односно њене речи да је објављивање „Пуне празнине” „уређивачки промашај”, да се у песми „на крајње неукусан и провидан начин алудира на друга Тита”, те да је песма „далеко од уметности и доброг укуса”. Онда следи напад на такве, наводно преслабе квалификације.

„И док се понегдје омладинске новине због бенигнијих ствари оптужују и за контрареволуцију, *Књижевна реч* која је брутално насрнула на Тита и чини то у континуитету, само је 'уреднички промашај' и нема смисла за 'добар укус' (а познато је да о укусима не треба расправљати).

182 Душко Арежина, „Дневник ТВ Загреб: Сабласне песме”, *Вечерње новостии*, 20. мај 1988, стр. 12.

183 „Тенденциозно читање”, *Вечерње новостии*, 20. мај 1988, стр. 12

184 Исто.

(...) Каква је то слобода стваралаштва на коју се позива редакција ако је сасвим јасно да је ријеч о непријатељском памфлету. Или се то руководству омладине Србије, док их на то није упозорио јавни тужилац, тако није чинило?»¹⁸⁵

Да би се показала одлучност ЦК СК Србије, Никола Вујчић је морао бити избачен из партије. Међутим, партијску организацију запослених у РК ССО¹⁸⁶, у којој је био Вујчић, сачињавали су не само професионални чланови Председништва РК ССО Србије, већ и сви службеници — од аналитичара до дактилографа. А они су били у надмоћној већини, па су у ОО СК РК ССО главну реч водили стручни радници из Информативно-аналитичког одељења РК ССОС, као и уредници Истраживачко-издавачког центра РК ССО Србије¹⁸⁷. Већина њих је била истог мишљења као и Председништво Књижевне омладине Србије — да Николу Вујчића треба одбранили. Поготово што би избацивање из СК максимално олакшало смену Вујчића у *Књижевној речи*, а то би фактички довело до његовог отпуштања с посла¹⁸⁸.

185 „Dobar ukus”, Danas, 31. svibanj 1988, str. 32.

186 Званичан назив је био: Основна организација Савеза комуниста (ОО СК) Радне заједнице Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије (РЗ РК ССОС).

187 ИИЦ ССО Србије имао је развијену издавачку делатност (штампао је стотинак књига, домаћих и страних аутора, из области друштвених и хуманистичких наука), а имао је и сектор за истраживање јавног мњења (које је углавном спроводио, као спољни сарадник, Срећко Михајловић, ИДН).

188 Знали смо да Никола Вујчић станује као подстанар, у дворишној кућици поред гараже, и да би му губитак посла сасвим угрозио егзистенцију.

Пошто је секретар ОО СК био Милутин Џиновић¹⁸⁹ из ИА Одељења, он се определио за тактику отезања. На првом састанку, 9. јуна 1988, закључено је да је рано „за расправу о идејно-политичким мерама уреднику *Књижевне речи*” — без обзира на став Председништва РК ССО Србије од 27. маја — те да најпре треба сачекати мишљење релевантних органа: Председништва Књижевне омладине Србије и Издавачког савета.

„Најчешћа замерка у дискусији била је на исхитреност и начин на који је сазван партијски састанак, нејасно и непотпуно информисање чланова о целом случају. Закључено је да се партијска организација не може изјашњавати о евентуално идејно-политичкој одговорности главног уредника само на основу примедби које је, у 'доброј намери да би скренуло пажњу' на писање овог листа, Председништву РКССО Србије упутило Окружно јавно тужилаштво (...) Своје мишљење прво треба да каже Председништво Књижевне омладине Србије, као оснивач листа *Књижевна реч* и Издавачки савет, а тек потом би ОО СК РК ССО могла да расправља о томе да ли има основа за покретање идејно—политичке одговорности Николе Вујчића и одлучи о његовом евентуалном кажњавању или искључењу из СК”¹⁹⁰.

189 Милутин Џиновић (1956) био је један од најважнијих представника реформске струје у РК ССО, која се залагала за политички плурализам и демократску трансформацију ССО Србије у самосталну политичку снагу (по моделу ССО Словеније; видети: Србобран Бранковић, Слободан Антонић, Милутин Џиновић, *Случај Ђиројице: документи*, Београд: Нова српска политичка мисао, 2002). После 1989. радио у Југословенском заводу за физичку културу и медицину спорта, а затим се иселио у Грчку, где се бави приватним предузетништвом.

190 В. С., „Одговорније о одговорности”, *Борба*, 10. јун 1988, стр. 8. <https://sn.rs/p5z00>.

Искусни партијци на врху одмах су препознали да је реч о отежању, па је у Председништво РК ССО послат Борислав Радовић, свакако добар песник, али у том тренутку извршни секретар Председништва ЦК СК Србије (1986—1989) задужен за културу (Комисија ЦК СКС за идејна питања у култури)¹⁹¹. Он је већ био члан радне групе ЦК СКС чији је задатак био да прати *Књижевну реч*¹⁹², а сада је дошао с поруком из ЦК СКС да се овај случај мора „рашчистити” — што је јасно било шта значи. Добро се сећам тог састанка професионалних чланова Председништва РК ССО Србије и аналитичара из ИАО, с Бором Радовићем: како нам тешким, загробним гласом кратко објашњава „озбиљност ситуације” у којој се налази српско руководство, и како онда само ћути и пуши, не јављајући се више за реч, очекујући шта ће да кажу омладинци из Председништва...¹⁹³

Међутим, кад је Председништво КОС-а одбило да смени Вујчића, одмах је заказана седница Општинског комитета СК Новог Београда и донети закључци који су, у форми оштрог, претећег писма, достављени ОО СК у ССО Србије¹⁹⁴. У допису се каже да је Председништво

191 Борислав Радовић (1935—2018) је, после ове дужности, на 11. Конгресу СК Србије, 17. децембра 1989, изабран за члана Председништва ЦК СК Србије.

192 Радну групу су чинили, поред Боре Радовића, Слободанка Груден (Председништво ГК СК Београда) и Никола Вишњић (ССРН); Вујчић, 2024, исто.

193 На састанку у ГК СК Београда актива писаца, Бора Радовић је, током паузе, неформално саветовао Вујчића „да би најбоље било да поднесе оставку”, што је Вујчић одлучно одбио. „Због тога му је касније било помало непријатно, кад год би ме сусрео”, сећа се Вујчић (2024, исто).

194 Пратеће писмо носи заглавље: „Савез комуниста Србије, Организација Савеза комуниста у општини Нови Београд, Општински комитет, бр. 01—464/1, 05.07.1988. год.”, насловљено „ОО СК у РЗ РК ССО”, а са садржајем који почиње са: „Достављамо вам закључке Председништва Општинског

Општинског комитета, 27. јуна 1988, једногласно закључило:

1. „да поједини текстови објављени у *Књижевној речи*, а посебно 'Пуна празнина' и 'Југославица', са својим идејно-политичким порукама нису у складу са Програмом и Статутом СКЈ, да доводе у питање друштвене вредности и тековине социјалистичке револуције, каљају лик и дело Јосипа Броза Тита, сеју неповерење у руководство СКС и друго. Председништво ОК обавезује ООСК у РЗ РК ССО, полазећи од наведених оцена, да утврди идејна кретања и идејно-политичку одговорност Николе Вујчића главног и одговорност уредника *Књижевне речи*, иначе члана ове ООСК (...).
2. Уколико ООСК у РЗ РК ССО у овој активности искаже неспособност, Председништво ОК предложиће ОК ОСК да формира велику радну групу са задатком да изврши детаљнију анализу идејне и акционе оспособљености ООСК у РЗ РК ССО и предложи Општинском комитету ОСК предузимање одговарајућих мера¹⁹⁵.

Последња наведена реченица била је директна претња да ће, уколико Вујчић не буде кажњен, страдати цела ООСК у РК ССО као „идејно-политички неспособна” (тј. да ће бити расформирана). Тиме би била угрожена каријера професионалних чланова Председништва РК ССО, а то они никако нису себи смели да дозволе. Срећом, дошли су јули и август, када се и нису држале седнице, те је све

комитета ОСК у општини Нови Београд” итд., а завршава кратком опоменом на крају: „Обавеза је ООСК да поступи у духу закључака Председништва ОК”; у потпису: „Извршни секретар Председништва ОК ОСК у општини Нови Београд, Сретен Масал”; копија документа у поседу аутора.

195 Заглавље овог документа је исто као и претходног, с тим што је бр. 01—456/1, а датум 01.07.1988; такође, у потпису је Секретар Председништва ОК ОСК у општини Нови Београд, Милан Ивановић; копија документа у поседу аутора.

могло да буде остављено за јесен. Али, 2. септембра 1988. одржана је седница Комисије ЦК СК Србије за идејно-теоријски рад, а у уводном излагању извршног секретара Председништва ЦК СКС, Владимира Штамбука¹⁹⁶, речено је следеће:

„Оправдане критике због промашаја у уређивачкој политици *Књижевне речи*, нарочито када се радило о нападима на друга Тита, минимизирани су, па остаје обавеза чланова СК у Председништву Књижевне омладине Србије, као и у Савету листа, да до краја расправе и оцене ове уређивачке промашаје”¹⁹⁷.

Видело се, дакле, да партијски врх Србије не одустаје од настојања да се настави са „рашчишћавањем случаја Вујчић”. Тако је заказан састанак ОО СК за 8. септембар 1988. године¹⁹⁸ са једином тачком дневног реда: „Покретање поступка за утврђивање идејно-политичке одговорности Николе Вујчића, главног и одговорног уредника *Књижевне речи*”¹⁹⁹.

196 Владимир Штамбук (1942—2016), један од оснивача Социјалистичке партије Србије, али на „конгресу уједињења” (1990) није изабран у Главни одбор СПС, па је једно време радио као стручњак за маркетинг при ГО СПС. Један од најближих сарадника Мирјане Марковић, оснивач Југословенске левице, члан преговарачког тима у Рамбујеу 1999. године, дочекао је 5. октобар 2000. као потпредседник Скупштине Србије и декан Факултета политичких наука (1998—2000), посланик ЈУЛ-а у Савезној скуптини (2000—2002).

197 „Зар се иза народног незадовољства у Републици крије опасност од српског великодржавља?”, *Политика*, 3. септембар 1988, стр. 6.

198 Плакат којим се позива на састанак може се погледати овде: <https://sn.rs/x8vl7>.

199 „Записник са састанка Основне организације СК у Републичкој конференцији ССО Србије, одржаног 08.09.1988. године, са почетком у 15.00 часова, у просторијама Републичке конференције ССО Србије; Записник сачинила Славица Новаковић”;

На почетку састанка секретар ОО СК Милутин Џиновић прочитао је писмо Општинског комитета СК Нови Београд, са све претњом распуштања. Затим је рекао да је Секретаријат ОО СК одржао састанак и „дошао до закључка да постоји основ за утврђивање идејно-политичке одговорности Николе Вујчића”²⁰⁰. Секретаријат предлаже формирање Другарског већа које би размотрило случај и формулисало закључке, а Никола Вујчић има право да и сам предложи састав Другарског већа²⁰¹.

Очигледно да је претња Општинског комитета схваћена озбиљно, јер се не помиње више став Председништва Књижевне омладине — које је, како смо рекли, одбило да смени Вујчића, већ се одмах иде на формирање Другарског већа (ДВ). Међутим, неформално је било договорено да у састав ДВ уђу првенствено „наши“ људи, представници „топле”, реформске струје у РК ССО Србије²⁰², а који ће предложити најблаже могуће мере за Вујчића.

Први се у расправи јавио Вујчић, који је за писмо Општинског комитета одмах рекао да је „врло неписмено и смушено”, запитавши се „који су то текстови који сеју неповерење у српско руководство, о којој песми се ради?”²⁰³. То је било паметно, пошто је Општински комитет, у ревносној жељи да чорба буде још гушћа, додао и реченицу: „да поједини текстови објављени у *Књижевној речи* (...) сеју неповерење у руководство СКС” (Савез комуниста Србије). Ово је била сасвим нова оптужба коју нико до тада није помињао, и ником доиста није било јасно на шта се тачно мисли — а хватањем за то могло се добити на времену.

копија документа, који носи датум 9. септембар 1988, у поседу аутора; стр. 1.

200 Исто, стр. 2.

201 Исто.

202 Видети Бранковић, Антонић и Џиновић, *Случај њиројице*, исто.

203 Исто.

Касније се испоставило да је реч о хуморески Стамена Драгановића (Петра Лазића) „Југославика (XXX)”, чији се сиже врти око припреме за писање неког текста, па се у галиматијасу набацаних реченица, које чине ову безазлену шалу, помињу презимена на „М” („Митевић” и „Миновић”), да би се на једном месту рекло: „— Шта ако су Марковић и Милошевић на М? Погледати у новине. — Ја М нећу преживети. Обавестити надлежне ако дође до супротног”. Заиста је требало много маште и параноје да би се из ове две реченице извукло „сејање неповерења у руководство СКС”.

Вујчић је, међутим, ухвативши се за ту оцену, затим кренуо да набраја шта је све у *Књижевној речи* објављено као подршка уставним променама (на којима је инсистирало српско руководство, ради сузбијања војвођанског аутономаштва и сепаратизма на Косову)²⁰⁴. Њега је одмах подржао Србобран Бранковић²⁰⁵ речима:

„Јежим се при помисли да ми анализирамо песму на састанку Основне организације СК. (...) Ја ту не видим никакве елементе који вређају личност и дело друга Тита. Ако ти људи, који предлажу мере, виде у песми друга Тита, онда они треба за то да одговарају. Општински комитет СК тражи од нас већ шест месеци да се бавимо овим питањем. Док буквално 'гори' напољу ми се бавимо неким небитним стварима и тражимо грешке тамо где их нема”²⁰⁶.

204 Исто, стр. 2—3.

205 Србобран Бранковић (1956) у то време је био директор Истраживачко—издавачког центра ССО Србије; после 1989. радио је најпре у Институту за политичке студије, докторирао социологију на Филозофском факултету у Београду, био је директор и сувласник компаније за истраживање јавног мњења ТНС Медијум Галуп, редовни професор на Филозофском факултету у Нишу, а потом и на Факултету за економију финансије и администрацију Универзитета Сингидунум.

206 Исто, стр. 3.

То што „буквално 'гори' напољу” били су „митинзи истине”, који су у то доба тутњали по целој Србији, у оквиру „антибирокуратске револуције”. Следећи дискутант је био Милан Бечејић²⁰⁷:

„Иницијатори овога се не појављују — комуницирају телефонима, писмима итд. Мени је жао што овде не седи председник Комисије за идејно-политички рад Општинског комитета СК, да нам мало ближе објасни зашто је ово предложено. Ако они у Комитету оцене да је човек крив а ми не оценимо, нека га они избаце из Партије. Овде се наговештавају и мере које Општински комитет може да предузме ако наша ОО не уради ништа по овој иницијативи. Ми већ шест месеци млатимо празну сламу. Ово је један тако ниподаштавајући однос ОК СК према овој Основној организацији СК — не могу да се слепо сложим са директивама које се дају”²⁰⁸.

Ове дискусије на самом почетку одредили су тон целом састанку. Бранковићева и Бечејићева дискусија повукле су и остале, па се Ђуро Зорић (из рачуноводства РК ССО) осмелио да пита шта је било с одлуком, с прошлог састанка, да се причека шта ће да каже Издавачки савет *Књижевне речи*?²⁰⁹ Поново се јавио за реч Милан Бечејић да би убацио како је „у односу на све оно што се око нас догађа Никола Вујчић ситна риба плуцкавица”²¹⁰. Никола Петровић је предложио „да се хитно закаже

207 Милан Бечејић (1954) новинар и главни уредник *Омладинских новина/ НОН-а* (1981–1987), дописник из Београда загребачких листова *Danas* (1988–1991) и *Zapad* (1991), уредник коментатор у *Борди* (1991–1992), уређивао лист *Демократија* (1992), радио у редакцији Студија Б (1994), власник маркетиншке агенције НЕТ.

208 Исто, стр. 4.

209 Исто.

210 Исто, стр. 5.

један састанак на којем ће бити људи из Општинског комитета, неколико људи из Председништва РК ССО и из основне организације СК и да се о свему поразговара што је спорно²¹¹. Весна Алексић²¹² је објаснила да је „по позиву из Општинског комитета СК, који је стигао ујутру у 8 сати, са Јасном Ристановић²¹³ отишла на разговор (...), ту је био и друг Спасојевић који је овде присутан”²¹⁴. Али „друг Спасојевић”, за кога се тада сазнало да је ту, ништа није цео састанак рекао — јер се вероватно бојао силине негодовања ког је слушао. Алексићева је још рекла да и њој „исто тако то личи на хајкачку атмосферу и у потпуности се слажем са Србом Бранковићем да нама гори на једној страни, а ми лупамо комарце”²¹⁵. Али договор је да се формира ДВ, па „да се све то да испита”²¹⁶.

Снежана Петронијевић²¹⁷ је објаснила да „статутарно, наша Основна организација СК мора да покрене ту процедуру” на основу захтева Општинског комитета²¹⁸. „Ми не треба да схватимо да је то прогон човека ако се о њему разговара, а и Никола (Вујчић — С. А.) то не треба тако да

211 Исто.

212 Радила је у Информативно-аналитичком одељењу, била је задужена за економска питања.

213 Јасна (удато) Димитријевић, убрзо је постала секретар Председништва РК ССО Србије (1988—1989), али је поднела оставку због „случаја тројице” (видети Бранковић, Антонић и Џиновић, 2002); после 1989. радила је у Авала филму, била директор Дома омладине Београд, а затим и директор Коларчеве народне задужбине (2010—2022).

214 Исто.

215 Исто, стр. 6.

216 Исто.

217 Снежана Ђорђевић (1960), тада је радила у Информативно-аналитичком одељењу, 1989. прешла на ФПН за асистента, данас редовни професор, аутор више књига из области истраживања локалне самоуправе.

218 Исто.

схвати”²¹⁹. Никола Вујчић је питао да ли ће ОО СК да користи као материјал допис окружног јавног тужиоца, и још једном затражио „изричито да ми се каже који су текстови који сеју неповерење у српско руководство?”²²⁰. Позвао се и на одлуке Издавачког савета *Књижевне речи* и Књижевне омладине Србије, да у песмама нема ничег спорног²²¹. Поново се јавио за реч Србобран Бранковић и предложио:

„да закључак ове ОО СК буде да комунисти ове ОО СК сматрају исфорсираном и наметнутном ову расправу, док на другој страни имамо много важнија и хитнија посла, да комунисти одбију да расправљају о овоме јер нема основа за расправу”²²².

Селимир Обрадовић²²³ је предложио да се ипак формира Другарско веће²²⁴, а Мирослав Николић подсетио да „Издавачки савет тврди да ту нема никаквих промашаја — помињу се једино нека разилажења у мишљењима око естетике текстова, а ово што се данас чуло овде врло је близу мишљења Издавачког савета *Књижевне речи*”²²⁵. Перо Ољача, правник (пред пензију), оценио је „да смо ми већ једна распуштена организација”, а „нешто што је распуштено не би се могло распустити”²²⁶, због чега се он „придружује овоме што је сервирано од стране Општинског комитета СК и Секретаријата наше ОО”²²⁷. Одмах му се супротставио Селимир Обрадовић, одбацивши

219 Исто.

220 Исто, стр. 7.

221 Исто.

222 Исто.

223 У РКССО био је задужен за спорт, а после 1989. радио је у ФК Црвена звезда.

224 Исто, стр. 8.

225 Исто.

226 Исто.

227 Исто, стр. 9.

његову тврдњу „да је наша основна организација таква како је он оценио”²²⁸. У Записнику затим стоји:

„После дуже расправе, дат је предлог Секретаријата ОО СК на гласање — да се формира Другарско веће које ће анализирати спорне песме и текстове објављене у *Књижевне речи* а за које се поставља питање одговорности Николе Вујчића: За овај предлог изјаснило се 14 чланова Основне организације СК, док је 12 чланова било за то да се не формира другарско веће и да не постоји основ за утврђивање идејно-политичке одговорности Николе Вујчића. Прихваћен је предлог да се формира Другарско веће у које су изабрани: 1. Слободан Антонић; 2. Селимир Обрадовић; 3. Горан Буцак²²⁹; 4. Ђорђе Бородкин²³⁰; 5. Срђан Џивцановић²³¹”²³².

Међутим, након састанка се испоставило да је за одлуку о формирању Другарског већа потребна двотрећинска већина гласова, а резултат гласања је био 14:12. Зато је сазван нови састанак ОО СК за 11. октобар 1988, са истим дневним редом као и претходни²³³. Њему је из Општинског комитета присуствовао Радован Зару-

228 Исто.

229 Горан Буцак (1961), тада је радио у Информативно-аналитичком одељењу, после 1989. докторирао на ФПН, данас научни сарадник у Институту за политичке студије, аутор монографије *У вријелоу уставности — Компаративна анализа савремене уставне пореџбе Србије и Петне француске републике* (2014).

230 Ђорђе Бородкин (1942—2021), радио у експедицији РКССО Србије.

231 Новинар НОН-а, после 1989. ради у туризму, председник Асоцијације туристичких агенција Србије (АТАС).

232 Исто.

233 Плакат којим се позива на састанак може се погледати овде: <https://sn.rs/f2kfa>.

бица²³⁴, који је био далеко агилнији од „друга Спасојевића”, често се јављајући за реч. Пошто је састав ДВ био повољан по Вујчића, у међувремену је разговарано с онима који су гласали против да се прихвати ДВ — у супротном, Општински комитет је заиста могао да распусти ОО СК због неиспуњавања статутарне обавезе. Тако је практично без дискусије поновно гласано, па је овога пута резултат био 22 *за* и 5 *против*. То значи да је одлука донета потребном већином гласова²³⁵.

Другарско веће је направило опширан извештај²³⁶, са идејом да се Вујчићева „кривица” колико год је то могуће релативизује и избегне његово избацавање из СК. Најпре се каже да „за члана СКЈ и СКС нема теже и озбиљније оптужбе од оне да каља или вређа име и дело друга Тита”, али се одмах додаје да

„за такву озбиљну оптужбу морају постојати убедљиви аргументи (...), у противном, уколико би се оваква оцена изрицала без икаквих критеријума (...) свака би се критика појединачних па и системских негативности могла од стране догматских и бирократских снага прогласити нападом на име и дело друга Тита. Дobar пример за то су оне снаге које одбијају да разговарају и о минималној промени Устава СФРЈ из 1974. године са образложењем да је тај Устав ’потписао друг Тито’ и да је зато свака критика Устава из 1974. ’напад на име и дело друга Тита’”²³⁷.

234 Радован Зарубица (?—2007) био је пензионисани официр, борац НОБ-а, отац мог школског друга и вршњака Немање (трагично преминуо почетком осамдесетих).

235 „Записник са састанка Основне организације СК у Републичкој конференцији ССО Србије, одржаног 11.10.1988. године, са почетком у 15.00 часова, у просторијама Републичке конференције ССО Србије; Записник сачинила Славица Новаковић”; копија документа, који носи датум 17. октобар 1988, у поседу аутора; стр. 4.

236 Његов нацрт је припремио аутор овог рада.

237 „Извештај другарског већа ОО СК у РК ССО Србије форми-

У вези песме „Пуна празнина”, Другарско веће сматра „да се морају уважити аргументи естетичке теорије, која истиче органску различитост уметничког дела од научних, филозофских и политичких форми стваралаштва; кључни извор уметности није предметна стварност већ имагинација, њено основно средство није научни метод већ илузија, њен циљ није објективна истина већ естетски осећај; стога, уметничко дело није у својој бити затворено и довршено, већ га читалац, слушаалац или гледалац, кроз чин естетског опажања, на активан начин довршава односно приводи до његове објективне егзистенције. У том смислу уметничко дело је двоструко вишезначно — и по својој суштини и по начинима на које се може доживети”²³⁸.

Стога је „Пуна празнина”, „као и свако уметничко дело, вишезначно, те се не може прихватити логика њеног обавезног свођења само на једно значење”²³⁹. Другарско веће сматра „да нема елемената за тврњу да се у наведеној песми каља име и дело друга Тита. У песми нема експлицитног помињања нити имена, нити конкретних политичких поступака друга Тита по коме би се морало извршити обавезно препознавање, а са друге стране она не садржи нити такав контекст помоћу кога би се извршила временска и просторна идентификација”²⁴⁰. Међутим, Другарско веће, „у складу са принципом естетског плурализма значења, не одриче нити право нити могућност да се песма ’Пуна празнина’ може читати и на такав начин да се у њој може препознати и друг Тито”²⁴¹. У том

раног ради утврђивања идејно-политичке одговорности друга Николе Вујчића”, 25.10.1988. године; копија документа у поседу аутора; стр. 3.

238 Исто, стр. 4.

239 Исто.

240 Исто.

241 Исто. Ово је било исто тумачење као и у случају Ђого, када је Милан Комненић изјавио: „Рекао сам аутору да је право сваког

смислу, као главни и одговорни уредник, „друг Никола Вујчић је морао водити рачуна о изузетној осетљивости наших радних људи и грађана када је реч о имену и делу друга Тита на једној страни, а на другој страни непрестане напоре конзервативних и догматских снага да се Савез комуниста Србије и његово руководство изведу на оптуженичку клупу због наводног опортунизма у односу на заштиту имена и дела друга Тита од непринципијелних напада и оптужби”²⁴².

Слично је закључено и када је реч о тексту „Кеопс”, „парасимболичкој шали без јасне и једнозначне политичке идентификације”²⁴³, док је за споран текст „Југославица (XXX)” речено да је оцена како он представља сејање неповерења у српско руководство „потпуно бесмислена оптужба”, поготово имајући у виду да је *Књижевна реч* „у дужем временском периоду и кроз низ озбиљних теоријских текстова давала неприкривену подршку руководству СК Србије у његовој борби за сређивање стања на Косову и промени Устава СР Србије и СФР Југославије”²⁴⁴.

Имајући све ово у виду, „Другарско веће је једногласно закључило да ОО СК предложи да другу Николи Вујчићу изрекне идејно-политичку меру последњу опо-

читаоца на различите асоцијације, а поезија као уметност пружа могућност различитих асоцијација, међутим, истакао сам да као писац држим да је стваралац дужан уклонити могућност асоцијација ове врсте које воде ка закључку о низу увреда. (...) Чини ми се да је поједина места (Ђого — С. А.) чак и занатски могао побољшати и мењати, дотеривати, појаснити значење, па и уклонити могућност асоцирања појединих људи којима често поезија није прва брига на свету” (*Вунена времена*, 2011, исто, I, 419; 505).

242 Исто, стр. 5.

243 Исто.

244 Исто, стр. 6.

ену”²⁴⁵, при чему се одмах наглашава уверење да ће „изрицање и ове, нешто строжије идејно-политичке мере имати повољно идејно-васпитно дејство на друга Николу Вујчића као и остале чланове СК”²⁴⁶.

Извештај Другарског већа разматран је на састанку ОО СК 15. новембра 1988. године. У име ДВ кратке уводне напомене дао је Селимир Обрадовић — будући да је Извештај ДВ шапирографисан и подељен пар дана пре састанка, тако да га није било потребно сада читати. Другарско веће је обавило дужи разговор с Вујчићем, казао је Обрадовић, и треба истаћи „врло коректан однос друга Вујчића у овој ситуацији, да у једној мирној и другарској атмосфери дођемо до чега смо дошли”²⁴⁷. Отворена је дискусија, па је Милан Бечејић одмах изјавио да је последња опомена престрога идејно-политичка мера, и предложио само опомену²⁴⁸. Други је говорио Радован Зарубица, из Општинског комитета. Рекао је да је „текст Извештаја врло одмерен и нема ничег одбранашког”²⁴⁹, а када је реч о „уређивачким промашајима”, „тај део је врло стручно обрађен и врло одговорно, са доста аргумената”²⁵⁰. Међутим,

„око напада на српско руководство — мислим да није добро анализирано. Када сам прочитао споран текст ’Југославика’ и када сам многе питао, рекли су ми да се

245 Исто.

246 Исто, стр. 7.

247 „Записник са састанка Основне организације СК у Републичкој конференцији ССО Србије, одржаног 15.11.1988. године, са почетком у 15.00 часова, у просторијама Републичке конференције ССО Србије; Записник сачинила Славица Новаковић”; копија документа, који носи датум 25. новембар 1988, у поседу аутора; стр. 2.

248 Исто, стр. 3.

249 Исто.

250 Исто.

мислило на Дражу Марковића и Слободана Милошевића. Ја то тврдим. Ако се то тако мисли, онда им је заједничка једино Партија, јер су оба човека у њој још увек — и Дража Марковић и Слободан Милошевић”²⁵¹.

Милутин Џиновић је указао да се у допису јавног тужиоца не наводи оцена како се „Југославицом ХХХ” сеје неповерење у руководство СК Србије и да је то свакако накнадно додата оптужба²⁵². Никола Вујчић је изјавио да „прихвата казну која је предвиђена”, али „ово што друг Зарубица каже — такве инсинуације не прихватам и не признајем. То је дошло из Општинског комитета СК Нови Београд. Захтевам да се ова ОО изјасни о томе да ли ја сејем неповерење у српско руководство, јер је то врло важно.”²⁵³. Милутин Џиновић је одмах предложио „да се оградимо од тог става ОК СК Новог Београда, као и дела мишљења Радована Зарубице из ОК СК, да Вујчић сеје неповерење у српско руководство”²⁵⁴. Селимир Обрадовић је истакао да *Књижевна реч*, када је посреди нужност уставних промена, „може да добије чак и похвале за писање”, јер је „много пре свих писала текстове који су били добри и говорили први” о томе²⁵⁵. Мирјана Колаковић²⁵⁶ је истакла да у Извештају ДВ има сувише тога да се нешто може и овако и онако тумачити, из чега се „не виде неке чврсте основе за изрицање такве казне каква је предложена”²⁵⁷. Милан Бечејић се опет јавио да инсистира да „нема основа за предлог ове мере”²⁵⁸.

251 Исто, стр. 3—4.

252 Исто.

253 Исто.

254 Исто.

255 Исто, стр. 5.

256 Радила је у Информативно-аналитичком одељењу, као политиколог, на пословима међународне сарадње.

257 Исто, стр. 6.

258 Исто.

Секретар ОО СК Џиновић је тражио да се изјашњавање раздвоји, па је стога најпре гласано „о Извештају другарског већа без идејно-политичке мере”. Од 35 присутних чланова ОО СК, 34 члана СК изјаснило *за*, а 1 је био *уздржан*. Када се пак изјашњавало о предлогу мере — последња опомена, 18 присутних чланова СК је било *за* а 17 је било *против*. Пошто је за одлуку била потребна двотрећинска већина (24), то је значило да ова одлука није донета²⁵⁹.

Ово је изазвало збуњеност присутних, јер није било јасно шта даље. Селимир Обрадовић је указао да је Извештај ДВ целина, па би било „најлогичније да гласамо заједно, и мислим да се једино тако и може изјашњавати”²⁶⁰. Радован Зарубица је одмах оптужио „друга Џиновића да овај поступак и овај састанак води од почетка тако да се друг Вујчић ослободи од одговорности”²⁶¹. Џиновић је одговорио да је „непријатно и некултурно то што је изнео друг Зарубица”²⁶², док је Весна Алексић упозорила да се овим само „чини медвеђа услуга Николи — јер се само чека оваква наша одлука, па да се одмах формира радна група Општинског комитета”, која би избацила Вујчића из партије и распустила ОО СК. „Предлажем да се поново изјаснимо”, рекла је она²⁶³. Гордана Јухас-Петрић²⁶⁴ је инсистирала да се мера другарске критике изриче за много теже преступе, попут случаја Кољ Широке, те „ако то упоредимо, по одговорности”, онда испада да је престрога казна за Николу Вујчића²⁶⁵.

Међутим, било је јасно да Општински комитет неће прихватити опомену као казну за Вујчића, па је Џино-

259 Исто.

260 Исто, стр. 6—7.

261 Исто, стр. 7.

262 Исто.

263 Исто.

264 Радила је у Информативно-аналитичком одељењу, као правница.

265 Исто.

вић одлучио да понови гласање. Овог пута се изјашњавало „за Извештај Другарског већа заједно са мером — последња опомена”. Резултат је био 28 чланова ОО СК за, 5 чланова *йройив*, а 1 члан *уздржан*²⁶⁶. Тиме је прихваћен Извештај Другарског већа у целини, и сви су на неки начин одахнули. Браниоци Вујчића јер није избачен из партије, те је тако сачувао посао, а Општински комитет јер је изборена најстрожија казна која се могла добити без распуштања ОО СК у РК ССО — што би ипак био велики политички скандал.

Епилог

Никола Вујчић није смењен, читава афера убрзо је пала у заборав, а Вујчић је, после истека мандата²⁶⁷, наставио да ради као уредник едиције „Пегаз” у Књижевној омладини Србије (1988—2000), убрзо поставши и хонорарни главни и одговорни уредник листа Вукове задужбине *Задужбина* (1989—2003).

Такав, релативно бенигни завршетак „случаја Вујчић” био је резултат убрзаног слабљења система, али и бурних дешавања која су бацила у политички засенак аферу с Данолићевим стиховима. Састанак на коме је Вујчић добио

266 Исто, стр. 8.

267 Никола Вујчић био је главни и одговорни уредник *Књижевне речи* закључно са бројем 330, од 25. октобра 1988. На састанку Председништва Књижевне омладине Србије одржаном 23. септембра 1988, одлучено је да Никола Вујчић до 26. октобра 1988. буде в. д. (вршилац дужности) главног и одговорног уредника *Књижевне речи*. До тога датума продужен је и мандат Издавачком савету јер им је истицао четворогодишњи мандат. Вујчић се јавио на конкурс за нови четворогодишњи мандат (1988—1992), али је Председништво КОС-а, и поред тога што је Конкурсна комисија дала предност Вујчићу, ипак изабрало Предрага Марковића (р. 1955), каснијег председника Народне скупштине (2004—2007) и министра културе (2011—2012); Вујчић, 2024, исто.

последњу опомену био је 15. новембра, а само четири дана доцније на београдском Ушћу одиграо се завршни „митинг истине”, с неколико стотина хиљада учесника, као врхунац Милошевићеве „антибирокаратске револуције”.

Убрзано слабљење титоистичког система видело се сасвим лепо управо на „случају Вујчић”. Најпре, сви фактори превентивне цензуре су заказали, па је морало да реагује тужилаштво. Систем је, наиме, почивао на три обруча чувара капија, односно три појаса цензуре: самоуправном, партијском и судском (полицијском и тужилачком) обручу²⁶⁸.

Први круг цензуре значио је то да неподобна штива заустављају уредници, којима су над главом стајали издавачки савети и зборови радних људи, односно тела која су постављала и смењивала уреднике (редакције). Рецимо, Симовићеве *Источнице* требало је да објави, као посебно издање, нишка *Градина*, али песник је одбио да изостави неке стихове, па књига није у Нишу отишла у штампу. Представу *Голубњача* у Београду скинуо је са планираног репертоара Програмски савет позоришта Бошко Буха, 21. децембра 1981.²⁶⁹ — програмски савети имали су сличну функцију као издавачки савети у штампи. Када се контрола није могла успоставити преко издавачког савета мењан је оснивач,²⁷⁰ који је онда именовао други издавачки савет, итд.

Други појас унутрашње контроле чиниле су партијске организације: „скоро сви уредници и 80% нови-

268 Загорка Голубовић, „О самоуправној цензури”, *Књижевна критика*, 3—4/1990, стр. 24; Цветковић, 2021, 380—381.

269 Селинић, 2021, 442.

270 Рецимо, *Дуга* је била ван контроле, па је најпре покушавано да се она заузда преко ОО СК „Дуга”, а кад то није успело промењен је оснивач листа — на место БИГЗ-а дошао је РК ССРН Србије; Селинић, 2021, 457.

нара били су чланови Савеза комуниста²⁷¹, а од око 800 чланова УКС, готово њих 200 били су чланови СК²⁷². Тамо где није било партијских организација (које су се образовале по месту становања или рада) утицај је оствариван преко тзв. Актива СК — као у САНУ²⁷³. Отуда су телефонски позиви „из комитета” често били довољна опомена код разних „искакања”.

Никола Вујчић сведочи да га је најчешће звао Радивоје Цветичанин (извршни секретар у ЦК СК Србије) — рецимо, због објављивања песме „Пчеле” Љубомира Симовића, након *Исходница*. „Што ми правиш проблема?”, пребацивао му је. Звали су га, из истих разлога, повремено и Првослав Ралић (члан Председништва ГК СК Београда), Момчило Баљак (члан Председништва ЦК СК Србије), Војислав Мићовић (Комисија за информисање ССРН Србије) и Шпиро Галовић (члан Председништва ЦК СК Србије)²⁷⁴.

271 Ристановић, 196. Милисав Савић, сећајући се времена када је био главни уредник *Књижевне речи*, каже: „Нису нас нападали само политичари већ и писци (о уделу писаца у слању њихових колега у логоре лепо пише Надежда Мандељштам). Нажалост, неки су још живи и у међувремену су доживели такве метаморфозе да је то прича за себе. Све у свему, немам ни посебне воље да копам по нечему што је одавно прекрио пепео” (Савић, 2024, исто).

272 Ристановић, 265.

273 Градски комитет СК Београда основао је 1954. партијску организацију при УКС; Славица Матејић, *Партијска организација у Удружењу књижевника Србије: од 1954—1960. године*. Шабац: Заслон, 2004; Зоран Аврамовић, *Књижевници и политика у српској култури 1804—2014: лепа душа и Јанусово лице политике*, Нови Сад: Православна реч, 2016, стр. 111—112.

274 Вујчић, 2024, исто. И Живко Николић се сећа „да су нас, често заједно (Вујчића и њега – С. А.), позивали на неке консултације, тек реда ради, Првослав Ралић и Воја Мићовић” (Живко Николић, електронско писмо С. Антонићу, 6. децембар 2024).

Још почетком осамдесетих, расположење у ОО СК је било такво да се у њима релативно лако успостављала партијска линија. У „случају Ђого”, било је довољно да на састанку ОО СК Дома омладине у Београду (где је Ђого радио као уредник) представник Општинског комитета²⁷⁵ прочита пар песама из *Вунених времена*, па да се у дискусијама једногласно осуди песник: Н. Даковић: „Сада схватам да се идејно разилазим са Гојком. Предлажем да се суспендује”²⁷⁶; Р. Вујовић: „Сматрам да њему није место међу нама”²⁷⁷; З. Миладиновић: „Заслужује најоштрију казну”²⁷⁸; П. Добросављевић: „Ја сам за настрожију казну којом се може Гојко казнити”²⁷⁹. Иако је Ђого, још крајем 1980. био предлаган за управника Дома омладине²⁸⁰, сада је ОО СК, 21. маја 1981, сугерисао самоуправним органима да суспендују Ђога и покрену дисциплински поступак против њега²⁸¹, па је Ђого, 18. јуна 1981, отпуштен из Дома омладине²⁸².

Слично су реаговале и друге ОО СК у то време. Због романа *Нож* (1982), Вук Драшковић је 27. априла 1983. искључен из СК. Његова партијска организација, која је деловала у листу *Рад* (орган Савеза синдиката Југославије), ту одлуку донела је једногласно²⁸³. Исто се десило и Љубомиру Симовићу, који је због *Источног* (1983) такође релативно лако избачен из СК²⁸⁴.

275 Стручни сарадник Општинског комитета СК Стари град, Драган Ђајић; *Вунена времена*, 2011, I, 193.

276 I, 195.

277 Исто.

278 Исто.

279 Исто, 196.

280 Селинић, 2012, 420.

281 *Вунена времена*, 2011, I, 193—196.

282 Исто, I, 359; Ђого се жалио Суду удруженог рада, па је 8. октобра 1981. враћен на посао (II, 184—188).

283 Николић, 2012, 151.

284 Николић, 2012, 161.

Међутим, у случају Николе Вујчића, ни први, нити други појас превентивне цензуре није деловао, нити су „чувари капија” на одговарајући начин реаговали када је преступника требало казнити. Издавачки савет *Књижевне речи*, али и Књижевна омладина као оснивач листа, нису ограничавали слободу уређивања *Књижевне речи* и одбили су да послушају политички налог за смену Вујчића. Такође, и ОО СК је одбила да Вујчића искључи из партије, одбацивши налоге одозго — неуобичајено у таквим ситуацијама²⁸⁵. На „неприхватљиве текстове” морао је да реагује тужилац — што се раније дешавало само у изузетним случајевима, првенствено у доба „либерализма”²⁸⁶.

Уопште, ако упоредимо „случај Ћого” и „случај Вујчић”, видећемо колико је између ова два структурално слична примера „вређања Тита песмом”, а које дели свега седам година, поодмакла ерозија система. Спорне песме у „случају Ћога” денунцирао је „друговима из ЦК” неко од „идеолошки будних” новинара ТВ Београд²⁸⁷ — јер је

285 Забрана објављивања *Изабраних дела Слободана Јовановића* (1985) дошла је из ГК СК Београда, на чијем челу се тада налазио Слободан Милошевић, и она је беспоговорно спроведена (Селинић, 2021, 436). Међутим, „случај Голубњача” у Новом Саду (1982) пример је покушаја отпора ОО СК. Случај је покренуо ГК СК Нови Сад, с идејом да ОО СК Драма у СНП дисквалификује представу, како би је затим збор радних људи СНП скинуо с репертоара. Међутим, ОО СК Драма је то одбила (Николић, 2012, 141), па је ГК СК НС морао да поништи ту одлуку, те да иде директно на то да збор радника Дrame суспендује представу. У томе се, после великих притисака и обавезе комуниста да гласају за забрану, најзад и успело (Николић, 2012, 141; Селинић, 2021, 444—445).

286 „Случај Михаило Ћурић” почео је тако што је суд, месец дана након професорове беседе, забранио часопис с његовим текстом, јер садржи „написе којима се износи алармантна тврђења” (Ристановић, исто, стр. 98—99). Тек тада је отворена полицијска истрага (исто, 99) и политичка хајка.

287 Јавни тужилац је још 30. априла 1984. био добио књигу, али

у ТВ Дневнику, 9. маја 1981, књига требало да буде представљена (али кад су у редакцији видели садржај *Вунених времена* од тога су одустали)²⁸⁸. Онда је, 12. маја, извршни секретар ЦК СК Србије Едуард Иле позвао телефоном директора ООУР Издавачка делатност Просвете, Јордана Живковића „да му скрене пажњу да у књизи Гојка Ђога има неких проблема и да се то погледа“²⁸⁹. Живковић је одмах отишао у собу Петра Џацића, главног уредника издаваштва Просвете, где је затекао и Вука Крњевића, Џацићевог заменика²⁹⁰. Нико од њих тројице дотле није читао књигу, али кад су је отворили одмах су схватили на шта Иле мисли²⁹¹. Живковић, Џацић и Крњевић затим су алармирали самоуправне органе Просвете, који су књигу оштро осудили и повукли из продаје, а затим је и, буквално, исекли на резанце: Раднички савет се састао истог дана (12. маја 1981)²⁹², ОО СК сутрадан (13. маја)²⁹³,

није реаговао (I, 139, 150) — очигледно да је није прочитао док није дошло до скандала.

288 *Вунена времена*, 2011, I, 554; II, 155; 158.

289 „Јордан Живковић: ’Ја сам телефоном разговарао с другом Едуардом Илеом и он је саопштио како је чуо да има неких проблема у књизи Гојка Ђога, те да видимо у ООУР како стоје ствари. Он ништа није захтевао, него је требало да ми видимо о чему се ради’” (I, 206; видети и II, 155; I, 77; 94). О овом телефонском разговору касније се говорило еуфемистички: „после упозорења из ЦК СК Србије” (I, 127) и „упозорење које је дошло изван куће” (I, 158).

290 „Вук Крњевић: ’Био сам у канцеларији Петра Џацића када је дошао директор ООУР Јордан Живковић и рекао како је разговарао са извршним секретаром (ЦК СК Србије — С. А:) другом Едуардом Илеом и да му је овај скренуо пажњу да у књизи Гојка Ђога има неких проблема и да то погледамо’” (I, 205).

291 I, 77; 94.

292 I, 74.

293 I, 76—82.

Редакција *Просвете* прексутра (14. маја)²⁹⁴ и на крају Програмски савет (18. маја)²⁹⁵.

Партијски су кажњени, због небудности, не само директор и уредници, већ чак и коректори²⁹⁶, а када је Градски комитет оценио да су казне преблаге, ОО СК је без роптања изрекао још оштрије санкције²⁹⁷. Главни и одговорни уредник, Петар Џацић поднео је оставку²⁹⁸, а уредник који је пустио књигу у штампу, Бранислав Петровић, одмах је премештен на посао редактора²⁹⁹, да би му Дисциплинска комисија изрекла казну „престанка радног односа, условно за 12 месеци”³⁰⁰. Њогу није дато да говори ни на једном састанку на коме се о њему расправљало — први пут је прилику да нешто каже у своју одбрану добио као притвореник, на суду. Њого сведочи да су му „познаници на улици окретали леђа, непознати људи претили, моја врата су суседи обележавали знацима срама и смрти, (...) директорка школе је моју децу називала децом народног издајника”³⁰¹. Током истраге, саслушавани су не само сви књижевни уредници Просвете, већ и ликовни уредници, лектори, па чак и коректори — сви који су имали било какав додир с књигом. Сва саслушања су обављана

294 I, 86—93.

295 I, 118—143.

296 Мера „јавне критике” изречена је директору ИРО Просвета Божидару Перковићу, Џацићу, Живковићу и уреднику Милану Комненићу, затим лектору-редактору Живки Николић, техничком уреднику Миољубу Поповићу, и најзад коректорима Нади Томичевић и Бранки Јејинић (I, 178).

297 Последњу опомену пред искључење добили су Џацић, Комненић, Живковић, Николићева, Томичићева и Јејинићева, Перковић је ослобођен (јер није био ту када се све дешавало), а опомену су добили Крњевић и Поповић (I, 304).

298 I, 319—320.

299 I, 178.

300 I, 297.

301 I, 563—564.

у затворским просторијама, у собама с решеткама, што је био не само посебан начин притиска на сведоке³⁰², већ и показатељ важности целог случаја.

Ништа од тога није било забележено у „случају Вујчић”, седам година доцније. Милована Данојлића, као писца инкриминисаних песама, ником није падало на памет да судски гони — уосталом, он је од 1984. живео у Француској. Вујчића нису само бранили опозициони одбори и штампа, већ и делови система — Председништво КОС-а, Издавачки савет, ОО СК...³⁰³ Некаквог одијума обичних људи није било.

Размагнетисање грађанства од култа Тита и идеолошке послушности дешавало се доста брзо, што је ојачало опште критичко расположење у друштву. Председник ЦК СКС Душан Чкребић се још 1984. жалио „да методе које је партија годинама користила — упозорења, разговори с уредницима и директорима, смене — више не дају резултата”³⁰⁴. Суђење Ђогу мобилисало је београдску интелектуалну јавност, а против судског процеса свој глас су подигли и они који нису припадали дотадашњој опозицији — Вида Огњеновић, Нада Поповић Перишић или Милорад Вучелић³⁰⁵. Десет протестних вечери у Француској 7 биле су тако добро посећене да се често због гужве није могло ући у салу³⁰⁶. Истог дана (27. јуна 1988) кад је Председништво Књижевне омладине Србије одбацило захтев да се смени Вујчић, Ћосићев

302 I, 646.

303 Вујчић указује на посебну наклоност коју је *Књижевна реч* уживала у делу администрације (Секретаријат за културу), попут службеника као што су Богдан Ковачевић или Василије Тапушковић (1938—2007), који су као део апарата настојали да потпомогну, колико су могли, рад овог листа (Вујчић, 2024, исто).

304 Ристановић, 145.

305 Ристановић, 148.

306 Ристановић, 151.

Одбор за слободу мисли и изражавања је донео „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита”³⁰⁷. Процес идеолошког рашчаравања био је незаустављив³⁰⁸.

Осим тога, бурни друштвени и политички догађаји, током 1988, чинили су да је дизање галаме око две песме деловало прилично неумесно. Тако је 17. јуна 1988, око три хиљаде радника земунског Змаја демонстрирало пред Савезном скупштином, а 4. октобра 1988. и неких пет хиљада радника великих индустријских погона из Раковице. Широм Србије Милошевић приређује 59 масовних „митинга истине”, а 5. и 6. октобра 1988. велике демонстрације у Новом Саду обарају аутономашко руководство Војводине. У таквој атмосфери, инсистирање на смени уредника књижевног листа због две песме заиста је деловало као бирократска задртост.

Треба имати у виду и промену односа Милошевића према критичкој интелигенцији. „Почетком 1988. Мило-

307 Слободан Кљакић, „Историјски додатак — стално подозрење према Србима: Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита”, *Вечерње новостии*, 13. новембар 2021, <http://skr.rs/zfl4>.

308 Ерозија идеолошке матрице и утицаја СК, у другој половини осамдесетих година, може се видети и на примеру Сабраних дела Слободана Јовановића. Док је 1985. било довољно саопштење Председништва ГК СК Београда — „ради се о књигама (...) ратног злочинца, чији је министар војске био Дража Михаиловић” — па да издавач (*Књижевне новине*) одмах сам растури слог прве две књиге, четири године касније (1989) саопштење Председништва ГК СК Београда — у коме се тражи да се комунисти у издавачким предузећима (БИГЗ, Југославија публик и СКЗ) и њиховим издавачким саветима супротставе штампању Јовановићевих књига — било је потпуно игнорисано и дела Слободана Јовановића коначно су могла бити поново шире доступна српским читаоцима; Војислав Коштуница, *Српско и демократско стјановићее*, Бања Лука, 2024: Центар за српске студије, стр. 87—88.

шевић је преко сарадника почео да шаље суптилне позиве на сарадњу појединцима међу истакнутим 'опозиционарима'³⁰⁹. Већ у фебруару 1988. почело је отопљавање односа са САНУ³¹⁰. Милошевићева одлучност на питању Косова допадала се многим у критичкој интелигенцији — тако, на насловној страни *Књижевних новина*, 1. маја 1987, излази песма Радослава Златановића „Химна на ледини” („Али пристиже леп млад говорник, Сунце које залази пали му накомстрешену косу...”), чији је главни јунак Милошевић³¹¹. Када је у јуну 1988. Ћосићев Одбор за слободу мисли и изражавања донео „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита”, уследили су бројни напади из савезних установа и борацких организација на Одбор. Али, српско руководство је ћутало³¹². Милошевић је „таквим приступом успоставио блиске везе с Миодрагом Булатовићем, Браном Црнчевићем, Михаилом Марковићем, Антонијем Исаковићем”³¹³.

Милошевић је у јулу 1988. дао велики интервју *НИН*-у³¹⁴ у којем је кривицу за лоше односе режима и интелектуалаца свалио на претходну политичку гарнитуру и њихове интелектуалне трабанте³¹⁵. У исто време, Драгослав Михаиловић је у *Књижевним новинама* тешко оптужио Тита и његову околину за Голи оток³¹⁶. Заменик Окружног јавног тужиоца, Војислав Драгојловић, донео је привремену меру забране листа, али ју је судија Окружног суда Владан Вукче-

309 Ристановић, 269.

310 Исто.

311 Радослав Златановић, „Химна на ледини”, *Књижевне новине*, 1. мај 1987, бр. 731 XXXVIII, <https://sn.rs/tf1sv>.

312 Николић, 2012, 245.

313 Ристановић, 269.

314 „47 питања Слободану Милошевићу”, *НИН*, 3. јул 1988.

315 Ристановић, 269; Николић, 2012, 246—247.

316 Драгослав Михаиловић, „Злочинци и жртве”, *Књижевне новине*, 1—15. јул 1988, бр. 757—758, стр. 3.

вић, на оште изнанађење поништио³¹⁷. Тужилац се касније жалио Врховном суду, који је анулирао решење Окружног суда, па је с новим судијом, Јанком Лазаревићем, Окружни суд ипак забранио број и наложио уништење свих његових примерака, а што је затим потврдио и Врховни суд³¹⁸. Међутим, већ сама чињеница да је Вукчевић одбацио Драгојловићеву забрану родило је спекулације код неких чланова САНУ да Милошевић стоји иза тога³¹⁹, што показује размере жељеног детанта између режима и интелектуалаца.

Дакле, вероватно је и политички врх Србије проценио да би инсистирање на смени Вујчића, у том контексту, донело више штете него користи, па је од тога одустао. Без притиска с врха, Општински комитет је дигао руке од даљег сукоба с ОО СК РКССО како би избацило Вујчића из партије, а Председништво РК ССО одустало је од сукоба с Председништвом КОС-а, не би ли Вујчић био смењен с места главног уредника. Тако је на крају све отишло у политички заборав.

Ова прагматичност у односу према „својим” дисидентима и књижевницима красила је и раније руководство Србије. Сматра се да је Петар Стамболић био против административних забрана српских писаца³²⁰, као и да је Дража Марковић утицао на Врховни суд да ослободи Ивана Ивановића од пресуде на две године затвора (1974), због романа *Црвени краљ* (1972)³²¹. Дража Марковић био је и против забране објављивања Исаковићевог *Трена 2*³²².

317 М. Перишић, „Забрана Књижевних новина”, *Књижевне новине*, 1. септембар 1988, бр. 759, стр. 2—3, <https://sn.rs/jt5oy> и <https://sn.rs/4tdt0>; стр. 2.

318 Исто, стр. 3.

319 Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, књ. 5 [1987—1994], редиговао и за штампу приредио Владимир Давидовић; Нови Сад: Прометеј, 2008, стр. 129; нав. Ристановић, 209; Николић, 2012, 247.

320 Николић, 2012, 117.

321 Ристановић, 2012, 39.

322 Селинић, 1921, 426.

Едуард Иле, за кога смо видели да је алармирао *Просвети*у да обрати пажњу на *Вунена времена*, када се Ђого нашао у затвору изјавио је: „Није добро кад се после успешне акције Савеза комуниста и других самоуправних снага у радној организацији појави интервенција државних органа”³²³. Иле је критиковао и суд што је „аргументе успешнијег политичког обрачуна у ОО СК користио као судски аргумент, а чланове СК као судске сведоке”³²⁴, објашњавајући да такво поступање „наноси више штете него користи”³²⁵. Владимир Јовичић, председник Комисије Председништва ЦК СК Србије за идејно деловање у култури, такође је критиковао суђење Ђогу³²⁶, а од суђења се оградио и извршни секретар Председништва ЦК СК Србије Радивој Цветићанин³²⁷.

Око књижевника и њихових дела јављале су се и поделе у руководству Србије. Тако је Дража Марковић био против суђења Ђогу³²⁸, као и Душан Чкребић³²⁹, док је председник Председништва СР Србије, Никола Љубичић био заговорник кажњавања Ђога³³⁰. Чкребић, Петар Стамболић и Дража Марковић подржавали су издавање Изабраних дела Слободана Јовановића (Просвета

323 Зорица Баћац, „Време дијалога и критичке анализе”, *Комунист*, 4. децембар 1981; прештампано у: *Вунена времена*, 2011, II, 242—243; навод је на стр. 242.

324 Исто.

325 Исто, 243.

326 „Не мора сваки међаш бити камен спотицања”, *Полиџика*, 27. март 1982; нав. у: *Вунена времена*, 2011, II, 292.

327 „У ’случају Ђого’ (...) лично припадам оној већини у јавности која сматра критику — дату уз појаву књиге *Вунена времена* — довољном и одговарајућом ’мером’”; Радивој Цветићанин, „Не бити по страни”, *Полиџика*, 27. децембар 1982; прештампано у *Вуненим временима*, 2011, II, 719—720; навод је на стр. 719.

328 *Вунена времена*, 2011, II, 205.

329 Исто, 867.

330 Исто.

1983),³³¹ али су се повукли када је Слободан Милошевић, уз прећутну сагласност свог заштитника, Ивана Стамболића, подигао узбуну (1985). Исти политичари су у једном случају били за забране, а у другом против: у афери *Источноце* (1983) „покретач и координатор напада на Књижевне новине био је Иван Стамболић”³³², али се „у време случаја *Голубњача* Иван Стамболић састајао са Јованом Радуловићем и подржавао га”³³³. Док је водио политику детанта према САНУ и Ћосићу, Милошевић је на Председништву СФРЈ, у априлу и јулу 1988, изјављивао да би српско руководство Добрицу Ћосића ухапсило кад то не би било „контрапродуктивно”³³⁴.

Потребан је озбиљнији рад у архивима да би се видело је ли оваквих подела и промена ставова било и у руководству Србије око „случаја Вујчић”. Ипак, јасно је да су српски политичари, крајем 1988, имали преча посла него да „у одбрани Тита” прогоне двоје књижевника и са кажњавањем терају мак на конач.

Када је пак реч о епилогу овог случаја у књижевној критици, ваља забележити и један мањи књижевнокритичарски окршај везан за песму „Пуна празнина” и њеног аутора. Наиме, Александар Јерков је у есеју о Данојлићу, писаном деведесетих и „објављеном као засебан текст у зборнику”³³⁵, истакао да је „најбоља илустрација про-

331 Николић, 2012, 223; 226.

332 Николић, 2012, 161.

333 Ристановић, 2012, 181.

334 АЈ—803—452, Стен. бел. саст. чл. ПСФРЈ с руководством СР Србије и САП Косова, 28. IV 1988; 18. VII 1988; 293; Бајин 344.

335 Александар Јерков, „Пуна празнина: поетичко одустајање Милована Данојлића”; у Александар Јерков, *Смисао (српској) стиха: књија група: само/осијоравање*, 2010: Београд: Институт за књижевност и уметност, Пожаревац; Центар за културу. 242—252. навод је на стр. 248; аутор не каже у ком зборнику је текст првобитно објављен. Верзија која је у овој књизи вероватно је Јерковљев текст „Празна пуноћа”, из зборника *Поезија*

падљивости актуелне политичке снаге једног песничког дела позната Данојлићева песма 'Пуна празнина'³³⁶. Јерков Данојлићу замера „зашто се такво поразно сазнање није у потпуности изразило за живота диктатора, док је несрећа његовог постојања била највећа”³³⁷; зашто се „песнички занос” јавио „тек онда када је тиранин заправо осујећен једном јачом силом но што је то песнички отпор — самом смрћу. Чиме је и како песник допринео да његов стих скрати тиранинов живот?”³³⁸

Јерков такође каже да је „оно најстрашније раздобље за већину нас уследило тек по одласку диктатора, док се рађала једна нова Голгота на којој се, нажалост, још увек налазимо”³³⁹ — мислећи притом, на деведесете и Милошевића. „Ипак, могло би се без великог устезања питати шта би песник имао да каже о наследнику тог врховног заповедника”, наставља Јерков своју критику, односно „како је оно искуство тираније, које је једном уочено и изражено, могуће толико утишати? Зар из њега не следи обавеза, пред силама неба и земље, да се онда када је већ једном такво сазнање пронађено, још снажније и уз то благовремено, док је тиранин био жив и деловао, а не после његове смрти, укаже на искуство политичког терора?”³⁴⁰

Уместо тога, замера Јерков песнику, Данојлић је под Милошевићем имао редовну колумну у *Полицији*, „у новинама које би се, најблаже речено, морале оценити

Милована Данојлића, приредио Слободан Ж. Мирковић, Десанкини мајски разговори, Београд, Ваљево, Бранковина, 14, 15. и 16. маја; Београд 2003: Задужбина Десанка Максимовић, стр. 43—54.

336 Исто, 245.

337 Исто, 246—247.

338 Исто, 247.

339 Исто.

340 Исто, 248—249.

као платформа за деловање лажног врховног команданта, у кога се — упркос свему што смо проживели — заклињу оружане снаге пустог неба и срушене земље”³⁴¹.

На ову Јерковљеву критику оштро је реаговао Мирољуб Милановић³⁴².

„Са гнушањем сам прочитао неуверљиви чланчић „Пуна празнина. Поетичко одустајање Милована Данојлића” (...). Није згодно, узгред буди речено, ни писати о песнику друкчије судбине и политичког уверења, од оног који више тајно него јавно заступа тумач. Неукусно је, неодговорно, јер се обија тумачу о главу, када тумач соли памет неком ко се као песник, као песник критичар, и као човек, показао, ко је рескирао, усудио се”³⁴³.

„Тај чланчић је један перфидан покушај омаловажавања и дискредитације и једне солидне песме и једног песника који се у једном тренутку свога живота ’отео’ — са ланца. (...) Данојлић је у дванаестак стихова дао не само актуелну политичку песму, стравичан коментар и језиво искуство, и не само своје већ и многих других јујослављана”³⁴⁴.

Милановић на Јерковљево питање — „чиме је и као песник допринео да његов стих скрати тиранинов живот?”³⁴⁵, одговара: „А шта је тзв. цењени тумач чинио и урадио у исто време које спочитава песнику?”. Истина, Јерков је био исувише млад за Титова живота, али је у посттитовском времену и сам био део партијских структура: Мира Марковић, описујући састав Председништва Универзитетског комитета СК 1984—

341 Исто, 249.

342 Мирољуб Милановић, „Дела, 1”, Браничево: часопис за књижевност и културу, број 1—4/2021, <https://sn.rs/kvwc4>, стр. 250—251.

343 Исто, 250.

344 Исто, 251.

345 Јерков, 247.

1986, каже да је у њему „са Филолошког факултета био Александар Јерков, (...) пријатан, скроман и лепо васпитан”³⁴⁶. Јерков је 1984. био противкандидат Николи Вујчићу за место главног уредника *Књижевне речи*, уживајући подршку Универзитетског комитета³⁴⁷, али Председништво КОС-а ипак је дало предност Вујчићу³⁴⁸. И касније, током деведесетих, Јерков је, како рече Миловић, „више тајно него јавно” задржао добре личне везе с тим структурама.

Ова епизода показује колико је политичко песништво и даље осетљив и контроверзан терен за тумаче, чак и у временима када је оно изгубило на својој друштвеној важности. Некада су песме читали и о њима говорили највиши политичари, јавни тужиоци, полицијски и војни генерали, а од једне збирке песама тресла се цела држава. „Случај Вујчић” је био последњи изданак тог времена — и као такав свакако заслужује да буде посебно забележен и истраживан.

346 Мира Марковић, *Било је тако овако. Део 1*. Београд: Новости, 2015, стр. 255.

347 То је стављено до знања Вујчићу у разговору с извршним секретаром Радивојем Цветичанином, обављеном у ЦК СК Србије, у процесу „кадровских консултација” уочи избора главног уредника *Књижевне речи*; Вујчић, 2024, исто.

348 Вујчић сматра да је у том тренутку одлучујуће било залагање Јована Деретића и Васе Милинчевића да се КОС—у не намећу кандидати, већ да се допусти да Председништво КОС—а само изабере главног уредника *Књижевне речи*; Вујчић, 2024, исто.

Slobodan Antonić

THE CASE OF NIKOLA VUJČIĆ (1988)

Summary

Two poems by Milovan Danajlić were published on the front page of the fortnightly "Književna reč" (*Literary Word*; No. 320, April 25, 1988), which, in political forums, were judged to "insult the reputation and work of Josip Broz Tito". That is why the dismissal of the editor-in-chief of "Književna reč" Nikola Vujčić was requested. The paper describes this political case in detail, based on preserved documents, newspaper reports, memories of participants and other materials. The first part of the paper talks about the previous political reputation of "Književna reč" and Milovan Danajlić himself. The second part of the paper presents the warnings that the District Public Prosecutor sent to the editorial office and the Presidency of the Republican Conference of the Union of Socialist Youth of Serbia (the political forum in charge of the "Književna reč"). The third part of the paper describes the actions of the Security Service in the "Vujčić case", and the fourth part provides an overview of the session of the Presidency of the RK SSO of Serbia, where the dismissal of Nikola Vujčić was requested, and the reaction to that request. In the fifth part of the paper, an overview of the activities of the Municipal Committee and the Basic Organization of the Union of Communists related to the "Vujčić case" is given. In the final part of the paper, it is explained why Vujčić was not replaced, and how this case differs from some other "literary affairs" of the time.

Key words: "Književna reč", Milovan Danajlić, Titoism, Union of Socialist Youth of Serbia, Union of Communists of Serbia, Literary Youth of Serbia, cultural struggles.

Бојан Јовановић* УДК 008:930.85(=163.41)(497.1)
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПОТИСКИВАЊЕ СРПСКИХ НАЦИОНАЛНИХ И КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ У СФРЈ

Сажетак: Настала на идеолошкој основи комунистичке партије Југославије, СФРЈ је у националној и културној политици доследно остваривала њене коминтерновске антисрпске ставове. Политички митологизована опасност од наводног великосрпског национализма и хегемонизма, била је повод да се истицањем свих других националних култура у тадашњој партијској држави потискују и маргинализују вредности српске културе. Указујући на корене комунистичког антисрпског деловања, аутор сагледава њене погубне последице стварањем важећег социокултурног контекста у којем је неадекватно вреднована не само традиционална већ и савремена српска култура. Таква вишедеценијска активност имала је за последицу формирање антисрпске менталитетске црте која је преживела пад комунизма и дошла до изражаја у оквиру деловања припадника и симпатизера програма нових грађанских и аутономашких партија као и појединих тзв. другосрбијанских интелектуалаца.

Кључне речи: комунизам, социјализам, Србија, идеологија, политика, култура, менталитет, интелектуалци.

* Научни саветник у пензији, jovanovic.b@gmail.com

Велики рат је због огромних жртава и страдања српског народа несумњиво један од најтрагичнијих периода у његовој историји, чију трагичност увећавају и погрешне политичке одлуке донете током тог рата и након његовог завршетка. Трагичне последице стварања заједничке државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потоње Краљевине Југославије, показују незрелост и недораслост српске политичке, интелектуалне и научне елите која је у једном од најпресуднијих периода у српској историји недовољно промишљено и наивно повела свој народ у крајње неизвесну авантуру. Већ у првим годинама те нове државе, настале на српским победама и великим жртвама положеним да би се оне оствариле, манифестно незадовољство изражено хрватским опструкцијама показивало је њену бесперспективност и неодрживост.

Националном незадовољству се убрзо придружује и идеолошко, оличено у новооснованој Комунистичкој партији Југославије, која ради на рушењу те државе. Треба имати у виду да је та комунистичка иницијатива била реакција на Обзнану, од 1920. године, декрет којим је влада Краљевине СХС забранила њен рад и њених синдиката. Ова одлука је уследила након великог успеха који је постигла КПЈ, основана у Београду 1919. под називом Социјалистичка радничка партија Југославије (комунистичка), на првим послератним изборима, поставши трећа по снази парламентарна странка и победивши на општинским изборима у 59 градова нове државе. Из страха да се са државом не догоди оно што и са Русијом и грађанским ратом у њој, појачаним великом броју руских избеглица који су нашли уточиште у Србији, следеће године је донет и Закон о заштити државе, што је узроковало емиграцију многих комуниста у СССР. На основу оцене Коминтерне из 1924. године о Краљевини СХС као тамници народа у којој су Срби као хегемонисти владали над осталим народима, на трећем конгресу КПЈ у Бечу две године касније

је оформљен став и створен својевстан политички мит о великосрпској опасности, који ће бити главна смерница деловања југословенских комуниста. На следећем конгресу у Дрездену 1928. године, утврђена је идеолошка и политичка основа будуће борбе против српског народа и рушења тадашње државе¹, а преовладавање овог коминтерновског става испољиће се и у потоњем времену.

Означена најпре за рушење, Југославија је сачувана² али као федерација у којој је на основу авнојевских одлука извршено територијално разграничење република и стварање нових нација на штету Србије и српских националних интереса. Првобитни концепт о дезинтеграцији Југославије замењен је авнојевским распарчавањем Србије и стварањем аутономних покрајина на њеној територији. Тежња да се Србија ослаби и држи у немоћи, како би ојачала Југославија, изражена је касније познатим политичким ставом „Слаба Србија, јака Југославија”. На тој формули је и у посттитовско доба стварана непринципијелна комунистичка коалиција република које су тежиле сецесији против Србије и остварења њених националних интереса.

Комунистички злочини

Сагледавањем идеолошког темеља друге Југославије, положеног у Јајцу 1943. године, у којем комунистичко коминтерновско антисрпство представља његов битан чинилац, могу се јасније видети и све последице ове творевине по српски народ, његову традицију и културу. Од самих почетака те државе, однос њених главних актера

- 1 Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, 137, 157.
- 2 Пресудну улогу су имале одлуке V Земаљске конференције КПЈ одржане у Дубрави крај Загреба од 19–23. октобра 1940. као и АВНОЈ-а одржаног у Јајцу 29. новембра 1943.

имао је према Србима и Србији негативни предзнак. Ове идеолошке припреме су показале свој значај у време завршетка Другог светског рата и великог злочина комуниста и партизана приликом освајања и потврђивање своје власти.

Титовом директивом из 1944. године да припадници Народноослободилачке војске, са комунистима на челу, треба да се понашају у Србији као на непријатељској територији, што значи и према српском становништву у Србији као према непријатељском, дато је упутство за почетак великог терора. Захваљујући тада моћној Црвеној армији, са којом су учествовали у ослобађању Србије, партизани су добили значај ослободилаца, који су одмах терором и масовним масакрима успостављали своју власт. Победа је злоупотребљена за радикалну, насилну промену дотадашњег и наметања новог политичког и друштвено-економског система. Према досадашњим сазнањима, поименично је побројано за сада близу 70.000 жртава, али је тај број, несумњиво, знатно већи.

Места масовних гробница тих жртава, стрељаних без суђења и осуде, остала су необележена. Једна од тих места биће потом означена погодним за игралишта, на којима су изграђени стадиони наших највећих клубова, Партизана и Црвене звезде. Патријарх Павле је својевремено упозоравао и опомињао српски народ да неће изаћи из невоља којима је дуго изложен све док се те невине жртве достојно не сахране. Статус тих српских жртава покопаних у гробнице над којим су изграђена игралишта, симболизује све што се потом догодило са Србима и њиховом традицијом, културом и идентитетом у комунистичкој Југославији. Овим несвесним обнављањем паганског обрасца односа према непријатељу, омогућио је да игре, забаве, приземна задовољства и сигуран живот, како се карактерише период титоистичке владавине, потисну злочин и послератни терор комуниста.

Велики злочин потиснут је програмираним идеолошким заборавом, а његова ефектност се показала у потоњем времену, јер је извршен, као према Макијавелијевом упутству, којим је саветован владар да уколико је потребно примени већу силу над непокорнима, да то учини брзо, једнократно и без понављања, а да ће се оправдање за извршено недело наћи у преовладавању виших принципа³. Комунисти су и учинили управо тако, јер је после одређеног времена већ 1945. године наређено да се прекине са дивљачким убијањима. Међутим, репресија је настављена и након масакра добила је друге, софистицираније облике репресивног деловања у свакодневној пракси третирања вредности српске културе.

Антисрпска идеологија

На мети комуниста били су и српски храмови, које су скрнавили и рушили. Тако су и оскрнавили дворску капелу посвећену Андреју Првозваном, свецу заштитнику краљевске породице. Пуцајући у чело Исусу Христу, главној фресци у овом здању, партизани су симболички хтели да убију Бога, а цркву су претворили у магацин. Уместо традиционално утемељене и идентитетски значајне православне хришћанске религије, комунисти су истеривањем Бога из српских верника настојали да његово место заузме у њиховом животи ново партијско божанство оличено у доживотном комунистичком диктатору. Успостављена је световна атеистичка религија комунизма на чијем је врху био партијски бог.

Комунистичком диктатуром покорен је српски народ који из страха постаје послушан, подржава култ Титове личности коме покорно служи до краја његовог живота. Поистовећивани са партизанским народноослободи-

3 N. Makijaveli, *Vladalac*, Rad, Beograd, 1982.

лачким покретом, комунисти су присвојили шири фронт антинацистичке борбе српског народа, којем је припала и краљевска војска у отаџбини Драже Михаиловића. Иако је током рата било појединачних тактичких савеза са Немцима, вишегодишња операција Хилијард у којој је спасено више од 500 савезничких пилота, које су Немци оборили изнад Југославије, једна је од најуспешнијих мисија иза непријатељских линија у историји ратова. Међутим, упркос овој сарадњи са савезницима у заједничкој борби против нациста и окупатора, због класне нетрпељивости, равногорски покрет је проглашен непријатељским, а хватањем генерала Михаиловића и монтираним суђењем којим је он осуђен на смрт, осуђени су сви чланови овог покрета. Ова неправда је исправљена тек донетим законом 2003. године, којим су изједначени равногорски и партизански покрет.

Оваква антисрпска идеологија комунизма показала је управо након завршетка рата и стварања друге Југославије погубност за српски народ. У новој држави, Федеративној народној републици Југославији (ФНРЈ), а потом и преименованој у Социјалистичка федеративна република Југославија (СФРЈ), створен је контекст за дугорочни негативан однос према српској култури, традицији и националним вредностима. Осуђивани, сматрани националистичким и представљени као највећа опасност по нову државу, садржаји српске културе су добијали негативни вредносни и етички предзнак. У тој осуди су предњачили српски комунисти, који су због негативне оцене народа коме су припадали настојали да антисрпским деловањем покажу и докажу своју партијску исправност. Такви су били и фанатизовани послератни српски комунисти који су вршећи власт у оквиру ОЗНЕ нанели велике штете свом народу.

Потискивање геноцида

Посебно је значајно што у том амбијенту, нису могле да буду адекватно вредноване српске жртве геноцида у НДХ. Узроци таквог односа су у комунистичкој колаборацији са усташким покретом, а потом са усташама током Другог светског рата. Познато је да је у тзв. Илековој торбици чуван уговор који су 17. априла 1941, седам дана после оснивања НДХ, у име усташа потписали Миле Будак и Младен Лорковић, а у име Комунистичке партије Хрватске Андрија Хебранг и Владимир Бакарић. У том уговору је утврђено и да комунисти неће предузимати никакве акције против НДХ⁴. Партизани су, према изворима, имали током трајања рата амбасаду, представништво у НДХ, а Моша Пијаде је потписао споразум са Милетом Будаком о рушењу Југославије, што је подразумевало и уништавање српског народа. Ова колаборација је условила и послератну аболицију усташа и Хрвата који су учествовали у геноциду над српским народом.

Ту страшну истину комунисти су потискивали, и у демонизацији припадника четничког покрета, као првог антифашистичког покрета у Европи, који су се све време рата борили против нациста, немачких окупатора, фашиста и усташа, налазили неку националну равнотежу зла са хрватским злоделима. О забрани комунистички власти да се научно истраже и осветле размере геноцида над Србима у НДХ, оставила је своје сведочење професорка Смиља Аврамов⁵. Ту власт је оличавао Јосип Броз, који је изричито захтевао да се тако нешто не чини, чиме је створен неповољан контекст за рецепцију истине о геноциду над Србима. Репресивни комунистички систем

4 М. Глигоријевић, „Тајни споразум хрватских комуниста и Павелића”, НИН, бр. 3355, 16. април, Београд, 2015.

5 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945*, 1991, – књ.1, 2, Академија за дипломатију и безбедност – ИГАМ, Београд, 2008.

је потискујући ову истину онемогућио да ова траума као битан чинилац српског колективног и личног идентитета, добије одговаруће значење и значај у националном и тадашњем југословенском амбијенту.

Последице тако потиснуте истине показале су се у њиховом пуном значењу у периоду обнове усташтва у Хрватској деведесетих година 20. века и стварања нове усташке државе. Тај процес је започео истоветним односом према Србима као и у време вршења геноцида, а потискивање тог злочина и неосуђивање њихових актера, не само усташа, већ и дела хрватског народа који је вршио те злочине, постаће узрок погрома преосталих Срба у акцијама „Бљесак“ и „Олуја“. Избацивање из Устава као конститутивног народа, терор и убијање Срба, узроковали су реакцију усмерену ка војном организовању и покушај спречавања понављања трагичног искуства геноцида у НДХ.

Искуство геноцида, је битан чинилац националног идентитета, а оспоравање и онемогућавање да се тај фактор осветли и освести, последица је још увек јаког комунистичког менталитета, који долази до изражаја управо у моментима успостављања критичког односа према негативним последицама комунистичког наслеђа. Зато критички однос према Југославији изазива реакције које показују колико је жив и јак антисрпски комунистички менталитет. Негативне последице југословенског пројекта огледају се најпре у извршеном геноциду над Србима у НДХ, а потом и до њиховог протеривања из Хрватке и највећег етничког чишћења после Другог светског рата. Будући да је идеја југословенства веома жива у менталитету српског народа у Србији, њено критичко сагледавање наилази на отпор.

Југословенско антисрпство

Дајући новој Југославији печат своје идеологије чији битан елеменат представља антисрпство, комунисти,

а међу њима и они који су припадали српском народу, настоје да се потврде потискивањем и омаловажавањем српских културних и националних вредности. Показало се парадоксалним да је првобитно српско самоодрицање од своје државности, националне културе и традиције зарад стварања заједничке државе са ослобођеним братским народима, Словенцима и Хрватима, добило са комунистима у новој држави екстремни вид репресивног односа према српским националним вредностима. Југословеско антисрпство је са титоизмом добило на жестини јер се Тито као аустроугарски војник и припадник злогласне Вражје дивизије борио против Срба у Великом рату и своје ратне трауме пораженог настојао да као победнички вођа партизана у Другом светском рату компензује понижавајућим односом према српском народу.

Утуљивање баштине

Одмах после рата се доказивао тај екстремни став према значајним српским књижевницима, научницима и интелектуалцима. Механизам комунистичког терора усмерен је према њима у циљу њиховог одстрањивања из културе којој су припадали. Оптужени за колаборацију и означени као класни непријатељи, Драгиша Васић, Григорије Божовић, Станислав Краков и многи други постали су аутори тзв. „утуљене баштине”, чија су дела несумњиве књижевне и културне вредности, била забрањена и потиснута из српске културе. Григорије Божовић је убијен под лажном оптужбом да је сарађивао с окупаторима и организовао посебну војну јединицу. Познати сликар и декан, Бранко Поповић, убијен је без икаквих разлога. У ову баштину спадају и дела проскрибованих научника, попут Слободана Јовановића и Веселина Чајкановића. Може се уочити да су комунистичка идеологија и политика ограничавале и спречавале адек-

ватну валоризацију дела тих аутора, која су тек након промене власти добила и одговарајуће место у националној култури.

Комунистичко послератно поништавање српске националне традиције вршено је систематски, а процес није заустављен ни шездесетих година. Наиме, када је 1964. године М. Павловић сачинио *Антилопију српској њеснишћива*, од најранијих времена до тада, она је од стране партијских моћника, екстремном реакцијом Оскара Давича, означена као анахрона и националистичка. Створен је, дакле, контекст у којем је Марко Ристић, могао да значајне и тада још увек живе највеће српске песнике, попут Црњанског и Растка Петровића, прогласи мртвим⁶.

Истини за вољу, предратни надреалисти, Марко Ристић, Душан Матић, Александар Вучо, Оскар Давичо, били су као чланови комунистичке партије важни чиниоци у послератном културном и књижевном животу. Њихов велики утицај на културу се догодио управо педесетих година, када на књижевну сцену ступају песници Миодраг Павловић и Васко Попа. Од пресудне је важности за прихватање и адекватну рецепцију њихових првих песничких књига *87 њесама* и *Кора*, били су управо поменути надреалисти, који су упркос тадашњем идеолошком догматизму из књижевних разлога подржали Павловића и Попу који су своју поетику заснивали на надреалистичком наслеђу. Док је сваки критички однос према постојећем комунистичком поретку онемогућаван, при чему моћ унутрашње самоцензуре долази до изражаја, фаворизована су и глорификована дела која су тематизовала нову митологију партизанске борбе против иностраног окупатора и домаћег класног непријатеља.

6 М. Ristić, „Tri mrtva pjesnika”, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 301, Zagreb, 245–316.

Када је југословенство као део комунистичке идеологије постало начин афирмације свих других националности, појачана је и репресивност према Србима и српској традицији и култури. У том смислу је илустративно писмо Меше Селимовића од 14. марта 1964. године Миодрагу Максимовићу, новинару Политике, у којем је објаснивши зашто је одбио понуду да буде хрватски писац, рекао да је „славно Србин бити, али – скупо”⁷. Износећи податке о свом идентитету у циљу спречавања да се њиме манипулише, Селимовић истиче као важну поруку о себи да је рођен у муслиманској породици, али да је по националној припадности Србин⁸. У том писму је указао како је тада Београд био идеолошки селективно отворен за писце свих тадашњих југословенских република, али не и за Србе из Босне.

„Сва боранија нашла је место у београдским библиотекама, е па нека им је алал вера! Ми? Боже сачувај, земља би се преврнула кад би се и то чудо десило. Јер ми нисмо национално одређена република и нико – па ни Београд – нема према нама обавеза. Да смо Шиптари, да смо Мађари, да смо Турци, били бисмо по неком кључу узети у обзир. Али – ми смо Срби из Босне! Шта ли је то, бого милени, и шта то значи? Почињемо да не знамо. Ето, новосадски преглед историје наше књижевности за нас не зна. У планове за не знам колико стотина књига српске књижевности нисмо ушли. Нема нас, не постојимо. А то није лако признати, на то није лако пристати”⁹.

7 Р. Поповић, *Животи Меше Селимовића*, БИГЗ, Београд, 1988, 68.

8 У циљу спречавања сваке будуће манипулације његовим националним идентитетом, Селимовић у овом писму јасно истиче: „Зовем се Мехмед Меша Селимовић. Рођен сам у муслиманској породици у Тузли, а по националној припадности сам Србин. Ово остављам као поруку онима који имају амбиције да манипулишу туђим идентитетима, да се зна.”

9 Ibid, 67.

Историја уместо етнологије

Кроз судбину босанских Срба прелама се игнорантски однос српских комуниста према српској традицији и култури. На удару послератних комунистичких власти била је једна од најбитнијих идентитетских хуманистичких наука, етнологија, односно антрологија. Она је била важна за утемељење научне свести о српском националном идентитету, захваљујући првенствено раду и делима водећих српских научника: Јована Цвијића, Јована Ердељановића, Тихомира Ђорђевића, Веселина Чајкановића. Они и утемељују најзначајнију едицију Српске краљевске академије, *Српски етнографски зборник*, који у своја четири одељења објављује дела и грађу о српским народним обичајима, насељима и пореклу становништва и народним умотворинама.

Међутим, после рата комунисти мењају однос према овој науци. За разлику од комунистичког диктатора, Тита, који је предложен и примљен у САНУ, у овој научној институцији је уташена најбитнија едиција, а чињеница да, осим краткотрајног чланства једног, није примљен ни један савремени етнолог, антрополог указује зашто је она ликвидирана. Имајући у виду битност етнологије за идентитет ове националне институције, не чуди да је управо она била на мети комуниста који су је поништили у САНУ. Третман и у другим националним институцијама. У Колу СКЗ, објављена књига Титових текстова, али у послератном добу није ниједно дело неког савременог српског етнолога.

Са ликвидацијом етнологије и антропологије из САНУ, створено је из окриља друштвених наука, посебно Одељење историјских наука. Умножавање историчара показује размере и дубину последица комунистичког антисрпског деловања. У овом културном злочину се остварила жељена и потребна неравноправност запо-

стављањем и уништавањем статуса и значаја једне науке, етнологије, а фаворизовањем друге, историје.

Манипулације српским идентитетом

У представљању српске културе у свету у оквиру Југославије, из идеолошких разлога она је умањивана и од најзначајније она је представљана као минорна. Такав третман је имала је како на изложби југословенске уметности у Паризу 1950. године, тако и на изложби „Југословенска књига кроз векове”, одржане крајем 1954. године у Стокхолму и Ослу, а почетком следеће године и у Лондону. Иако је за изложбу у Паризу, избор српске средњовековне уметности извршио Светозар Радојчић, поставку је сачинио и текст за каталог написао хрватски књижевник Мирослав Крлежа, који је грађу распоредио на начин да је приоритет дат хрватској уметности, затим македонској, потом богумилској, а тек потом српској. Иако припада српском средњовековном наслеђу у Босни и Херцеговини, Крлежа је ову уметност прогласио богумилском и сматрао је најоригиналнијом код Јужних Словена, а српску уметност назвао српско-македонским наслеђем, насталим под утицајем византијске уметности.

На изложби југословенске књиге, број изложених српских рукописних књига је драстично смањен да би се изједначио са бројем хрватских и словеначких рукописних књига. То је последица хрватске и словеначке доминације у културној политици ФНРЈ, која је била пресудна да се несразмера између броја старих српских рукописних књига у односу на хрватске, умањи на рачун српских књига. Такав неадекватни третман су добили и српски писци из 19. и 20. века. Фрапантно је изостављање значајних српских писаца из тог периода, док је Његош представљен као јужнословенски песник, Јаков Игњатовић као писац из Војводине. Међутим, Франц Прешерн и Петар

Прерадовић су представљени као словеначки песник и хрватски писац¹⁰. Манипулација српским културним идентитетом се огледала у представљању српских аутора у оквиру југословенске књижевности, којима је у том контексту брисана њихова стварна национална припадност.

Објављивање дела савремених српских аутора, у којима је критички тематизована комунистичка реалност и актуализован значај потискиваних трауматских садржаја националне прошлости, попут *Вунених времена* Гојка Ђога, *Источница* Љубомира Симовића, *Голубњаче* Јована Радуловића, осамдесетих година, изазвало је тектонске потресе у културном и политичком животу. Ти потреси су били условљени и све слабијом одбраном идеолошког догматизма који је одређивао културни контекст у којем су била забрањена значајна дела и аутори претходне, српске грађанске и националне традиције. Нису, дакле, само од постојеће баштине стварали утуљену, већ су је и увећавали потискивањем и забрањивањем дела савремених аутора.

Са рушењем комунизма и успостављањем тзв. нових демократских власти у Србији није се битно променио однос према српској националној традицији. Тако су пројекти са националном тематиком, на којима су радили запослени у државним институтима, према произвољној процени Министарства за науку, технологију и развој у влади Републике Србије, мање вредновани и уместо 12, колико им по Закону следује, научници су од 2004. године добијали само 10 годишњих плата¹¹. Радикалан нихилистички однос према вредностима српске књижевне традиције и значајним делима савремених српских писаца, исказали су уредници и аутори „Бетона”, новопокренутог подлистка за културу бео-

10 М. Радоњић, „Једна прећутана изложба”, *Печай* бр. 808, 26. април, 2024, Београд, 46–52.

11 Б. Јовановић, „Наука и месечарење”, *Речник јавашлука*, Прометеј, Нови Сад, 2009.

градског дневног листа „Данас”. Оптужујући српску епску традицију за узрочник сецесионистичких ратова деведесетих година двадесетог века, аутори су у овом подлисту изузетно негативно писали о *Хазарском речнику* Милорада Павића и *Ојсади цркве свейої Сјаса* Горана Петровића, због наводног штетног национализма у овим романима. Иако је реч о књижевно изузетно значајним и вредним делима, овењчаним не само овдашњом већ и светском славом, препознавање српске националне тематике у њима било је повод за њихову демонизацију.

Подметање фашизма

За разумевање садашњег стања у којем у Србији и у свести многих Срба и даље преовладава некритички однос према југословенском комунизму и титоизму, битно га је сагледати са два доминантна гледишта. Први проистиче из односа Срба и Србије, којим се актуализацијом српског становишта, настоје да остваре национални интереси критичким односом према историјском наслеђу које је било и још увек јесте препрека да до тога дође. Други проистиче из односа менталитетских југословена који југословенски титоизам доживљају као чинилац свог идентитета, па свесно или несвесно исказују антисрпство као битан чинилац те идеологије. То искуство може бити значајно за појединце, због њиховог личног и приватног односа према југословенству, али не може бити важно за српску нацију и бесперспективно је јер се на њему не може градити будућност ове нације.

Сматра се да одбацивање југословенског наслеђа у Србији има криптофашистичких тенденција¹². Називати

12 Р. Станковић, „Odbacivanje jugoslovenskog nasleđa u Srbiji ima kriptofašističkih tendencija”, интервју Ђорђа Матића, песника и критичара из Хрватске, *Радар*, Београд, 19.4.2024.

легитимну тежњу једног народа и државе да критички сагледа југословенство као узрок своје највеће трауме и сходно том увиду заузме одговарајући става према том наслеђу криптофашистичком тенденцијом, показује размере неадекватне и неодговорне дисквалификације. Оваква мишљења долазе од стране оних који не само да не знају шта се заправо догађа, већ не знају чак ни да не знају основне чињенице као детерминанте српског односа према негативном историјском искуству оличеном југословенством. Такав однос је чинилац менталитета који добија политичку артикулацију подметања фашизма Србима и Србији и када се настоје да отклоне последице нацизма и фашизма, изражене у хрватској верзији усташке идеологије у НДХ. Скривени фашизам као тенденција у одбацивању југословенства, значи да ће када потпуно одбаци југословенство Србија бити фашистичка држава, а Срби потврђени као фашисти.

Иако је за неке Југославија неоспорна вредност, држава благостања и сугурности у којој се могло слободно и безбедно спавати на клупама у парку, та оцена може бити само лична и крајње субјективне природе. Објективно сагледавање Југославије са становишта српских националних интереса, не може бити у позитивном светлу, јер се у њој потискивала велика национална траума Срба. Као што и потискивањем геноцида над Србима у НДХ ово велико историјско искуство није добило статус научне истине и постало чинилац националног идентитета, тако и страдање српског народа од стране комуниста у периоду успостављања нових комунистичких власти није адекватно историјски обрађено. Потискивање те истине и прикривање српског страдања уграђено је у однос према српској националној култури.

Тако су комунисти и могли Србе стално да оптужују за национализам као највећу опасност по опстанак Југославије, под геслом да су сви национализми опасни,

али да је српски најопаснији. Таквим односом је слабљена Србија, јер се сматрало да се само на слабој Србији, може створити Југославија. Ослабљивање Србије је вршено преко непринципијелне коалиције комуниста других република, које су подржавале албански сецесионизам на Косову и Метохији и терор над Србима у овој српској покрајини, као и војвођански сепаратизам, у аутономашкој тенденцији, која је жива до данас.

Сагледавањем узрока и дугогодишње праксе комунистичке власти у потискивању и омаловажавању српске традиције и културе, могу се видети последице у данашњем југословенском менталитету и политичкој пракси. Југословенски комунистички експеримент је окончан неуспешно због националистичког сепаратизма који се остварио насилним путем оружаном сецесијом спонзорисаном иностраним фактором.

Реакција Срба на разбијање заједничке државе у којој је било решено њихово национално питање проглашавана је узроком ратова на подручју Југославије. Иако се одраније знало, прикривано је све до почетака оружане сецесије да Словенци, Хрвати, Муслимани у БиХ, делимично и Црногорци, Монтенегрини и Албанци настоје да остваре сопствене националне државе. Из комунистичког партијског једноумља Србија је ушла у национално безумље. Још увек, после три деценије, под алибијем непостојеће временске, односно историјске дистанце, како је обнародовано из највеће научне институције, не може да се научно одреди према догађајима којима је у етничком чишћењу Срба у Хрватској завршен процес њиховог геноцида.

Комунистичко расрбљивање, раскршћивање и распамећивање Срба, показује се у последицама титоистичке власти. Прекрајањем историје, успостављањем култа комунистичког диктатора и естетским сакрализовањем фолклорних садржаја везаних за многе аспекте

његовог приватног и јавног живота, створен је менталитет који велику лаж прихвата као истину. Ослободити се те менталитетске зависности, значи историјски прогледати и видети да је пут којим смо кренули био странпутица и да смо залутали у слепој улици коју треба осветлити да бисмо видели где се налазимо како њоме не бисмо више тумарали. Иако засновано на антисрпству и потврђивано у дугогодишњој политичкој, друштвеној, привредној и културној пракси, искуство југословенског титоистичког комунизма у Срба се настоји представити као део српске историје у повољном светлу. У том циљу се редукује и фалсификује стварност и потенцира њено позитивно доживљавање засновано на преовладавању сликовног над појмовним.

Тако се ствара и фаворизује једно лажно позитивно осећање којим се потискује и помрачује критичка свест о том добу, па Срби остају заробљени и таоци тих осећања, неразвијене свести која би могла допринети њиховом ослобађању и остварењу националних интереса. Постјугословенски период у којем се Срби нису ослободили менталитетских карактеристика антисрпског титоистичког југословенства само је ново поглавље њихове трагичне историје обележено самоограничењем и немогућношћу да са становишта сопствених националних интереса буду креатори своје судбине. Југословенство је лудачка кошуља коју су Срби најпре добровољно обукли, а после их комунисти присилили да је носе. У том стању, везаних руку на леђима, они ниједно своје битно национално питање не могу да реше. Та присила постала је менталитетска и њу до данас не могу скинути, јер је проглашена делом њихове историје, односно неком неупитном националном вредношћу.

Литература:

- С. Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945*, 1991, – књ.1, 2, Академија за дипломатију и безбедност – ИГАМ, Београд, 2008.
- М. Глигоријевић, „Тајни споразум хрватских комуниста и Павелића”, НИН, бр. 3355, 16. април, Београд, 2015.
- Б. Јовановић, „Наука и месечарење”, *Речник јавашлука*, Прометеј, Нови Сад, 2009.
- Н. Макјавели, *Vladalac*, Rad, Beograd, 1982.
- Р. Поповић, *Животи Меше Селимовића*, БИГЗ, Београд, 1988.
- Прејлед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963.
- М. Радоњић, „Једна прећутана изложба”, *Печат* бр. 808, 26. април, 2024, Београд, 2024.
- М. Ristić, „Tri mrtva pjesnika”, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 301, Zagreb.
- Р. Станковић, „Odbacivanje jugoslovenskog nasleđa u Srbiji ima kriptofašističkih tendencija”, интервју Ђорђа Матића, песника и критичара из Хрватске, *Радар*, издање, 19. 4. Београд, 2024.

Bojan Jovanović

THE REPRESSION OF SERBIAN NATIONAL AND CULTURAL VALUES IN THE SFRY

Summary

Established on the ideological basis of the Communist Party of Yugoslavia, the SFRY consistently implemented its Comintern anti-serbian stances in its national and cultural policy. The politically mythologized danger of alleged greater serbian nationalism and hegemonism was the reason for the suppression and marginalization of the values of serbian culture by emphasizing all other national cultures in the then party state. Pointing to the roots of communist antiserbian activity, the author examines its disastrous consequences by creating a valid socio-cultural context in which not only traditional but also contemporary serbian culture was inadequately valued. Such decades of activity resulted in the formation of an antiserbian mentality that survived communism and found expression within the activities of members and sympathizers of the programs of new civic and autonomist parties and certain so-called secondserbian intellectuals.

Key words: communism, socialism, Serbia, ideology, politics, culture, intellectuals.

МИЛОВАН ДАНОЈЛИЋ
И НОВОГОВОР ТИТОИЗМА:
„МУКА С РЕЧИМА”, ВО ВРЕМЈА ОНО

Сажетак: Рад се бави књигом „Мука с речима” Милована Данојлића, објављеном 1977, која је, у доба титоизма, имала за циљ да покаже како тоталитаризам, маскиран у „социјализам са људским ликом”, настоји да језик у јавној употреби осакати и лиши могућности преношења идеолошки неподобних садржаја. Бавећи се идеолошком логократијом, која је својеврсна логореја, Данојлић је доказао Конфуџијеву тезу да свако поправљање једног друштва мора да почне од тачног успостављања значења речи.

Кључне речи: логореја, логократија, идеологија, званични наратив, фразирање

Речи и ствари

Да би стварност функционисала како треба, морамо се ослонити на речи. Борис Над нас подсећа: „Када је Конфуџијев ученик Ци Лу упитао учитеља шта би прво учинио када би постао владар неке државе, Конфуџије је рекао: 'Прва ствар коју је потребно учинити је исправљање имена'; „Конфуџије је сматрао да је за постојање добро уређеног друштва најважније исправљање имена (正名, zhèng míng)’. Паунд преводи изворно кинески тер-

* научни сарадник, vladimirdimitrijevic.com@gmail.com

мин са „ортологија”: језик мора да одговара појави, он мора да почива на „терминолошкој тачности”. Недоста-так коренспонденције између „ствари” и „имена” има за последицу људски пад. „Ако имена нису исправљена, оно што је речено неће звучати разумно”, учио је Конфуције. „Ако речено не звучи разумно, онда се не може успешно извршити. Ако се не може успешно извршити, ритуали и музика неће цветати. Ако ритуали и музика не цветају, злочини не могу бити кажњени на прави начин. Ако зло-чини не могу бити кажњени на прави начин, обичан свет неће имати према чему да се равна и управља“ (Разго-вори XIII, 3).”¹

Власт над појмовима је кључна власт. Зато у Орвеловом роману „1984” новогovor представља главно сред-ство тоталитарне државе, о чему пише Милан Живко-вић: „Тако се језик у Орвеловој држави Океанији, где апсолутну власт има свемоћна Партија, жели довести до апсурда тј. таквог степена у развоју да ће његово директно значење бити у супротности са логичким мишљењем. Како то не би било могуће спровести до краја с постојећим енглеским језиком, па чак ни њего-вом екстремнијом модификацијом, рађа се нови језик – новогovor (Newspeak), о чијим ће формално-језичким карактеристикама, али и његовом друштвеном контек-сту бити највише речи. Дакако, такав језик несумњиво има као основу енглески језик и у Орвеловом делу чита-лац испред себе види новогovor у развоју, у тренутку када он још не доминира над постојећим језиком, али Партија чини све да га што више укључи у свакодневну употребу. И тако, све до испуњења коначног циља – пот-пуног нестанка староговора (Oldspeak), а у складу с тим и старог начина мишљења, и успостављања доминације

1 Борис Над: Кина, савременост и традиција, <https://standard.rs/2022/07/28/kina-savremenost-i-tradicija/>, приступљено 16.2.2025.

новоговора с којим опет долазе нови обрасци у размишљању.”²

Владимир Умељић је, бавећи се теоријом дефиниционизма, истакао: „Ауторитативна узурпација власти над дефиницијама стварности са тежњом постизања монопола над истима, базична је карактеристика високих носилаца социјалних хијерархија и оних који теже том статусу. Она представља најделотворнији владалачки инструмент центара политичке моћи, оличених превасходно у државним, али и у њој подређеним социјалним структурама.”³

Свако ослобођење човека и заједнице почиње од речи. Морамо се служити својим речима и наћи своје појмове да бисмо свет учинили својим. Али, властодршци нам стално одузимају речи, и намећу своја значења. А то је основа сваког поробљавања људи.

Питања из садашњости

Зашто *власиј имајући* не кажу прозиран или *јровидан*, него *јрансијаренијан*? Шта би их снашло кад би изјавили, пред народом, да су *јровидни*? А ако су транспарентни, то значи да су *јошњени*.

Зашто не кажу *јрелаз*, *јревођење* из једног поретка у други, него *јранзиција*? Можда би народ схватио да их не преводе из комунизма у капитализам, него их вуку за нос, жедне преко воде.

Зашто су им уста пуна реформи, као да је реч реформа, сама по себи, свелек? *Реформа* значи *јребликовање*, и та

2 Доц. др Милан Живковић: Орвелов новојовор: између литерарне дистопије и стварности, https://www.civitas.rs/03/article/pdf/Civitas03_article05.pdf, приступљено 16.2.2025.

3 Владимир Умељић: Теорија дефиниционизма: језичко-философски допринос разумевању феномена геноцида, <https://sloven.org.rs/srb/?p=22537>, приступљено 16.2.2025.

реч је, опет сама по себи, неутрална. Ништа не сазнајемо о њеном садржају. После реформи, може нам бити горе него пре њих.

А љривајџизација, које у Србији, за време транзиције, почела са идиотском паролом „Да се зна шта је чије”, довела је до уништења и продаје не само наших успешних фирми, него и до отимања природних ресурса, укључујући изворе чисте и питке воде. Друга реч за приватизацију као уништење је *ресџрукџуирање*.

Признајџи реалносџи значи капитулирати пред непријатељем, који долази са паролом „Јачи тлачи”.

Пљачка и сатирање једног народа почињу од одузимања његових речи. Битно је да речи за пљачку народа буду што непрецизније и што опакије отуђене од језика којим народ говори.

Кад чујете *дијџиџална ајџнда*, не знате шта је у питању: да ли дневни ред и план рада, да ли попис задатака које треба обавити, или је у питању роковник.

Аранжман са ММФ-ом значи предају државних добара и судбине грађана у руке светских лихвара.

Конџроверзни бизнисмен је неухапшени криминалац, кога нико не сме да пита како је зарадио тзв. *љрви милион*. А ни други, трећи, итд. *Борба љројџив корујџије* је борба за сакривање правих коруптивних механизма, које људи на власти користе да би се обогатили.

Бренд је робна марка која може да прода чак и лошу робу што ју је наш народ звао *дофлук*. *Гламур* је популаризована вулгарност која се нуди у медијима као мера и провера стварности.

Кад штеточине које имају моћ нешто упропасте, каже се да су *девасџирали*. И ником ништа.

Демокрајџизација је, уместо да буде повећање поља слободе и народног избора, предавање власти глобалистичком банкарском „серклу“ и злим газдама из мултинационалних компанија.

Дијитализација значи сатеривање целокупног ста-новништва у електронски конц-логор и продају наших података компанијама којима смо ми само потрошачи, а не и људи.

Директне ситране инвестиције значе, бар у Србији, да држава плаћа страним компанијама да наше раднике запошљавају као јефтину радну снагу; рецимо, само зато да би се причало да у Србији послује нека мултинационална компанија, држава јој да десет хиљада евра по домаћем запосленом. А нашим поштеним пословним људима не да ништа.

Дуално образовање подразумева употребу ђака као *јефтиних радних снага*.

Евалуација се каже да се не би рекло *вредновање*, јер оно што евалуатори раде је пресицање из шупљег у празно.

Едукација је, званично, образовање, али није то право образовање, него обука за слабо плаћене послове и пожељне облике покорног понашања. *Експерт* је онај кога је дефинисао енглески писац Честертон; на питање: „Зар не верујете нашем експерту“?, он одговара: „Верујем да је он експерт, али још више верујем да је он ваш.”

Ту су и *западне вредности*, које значе да смо ми, Срби, зверке које треба дресирати јер смо људи без аксиолошке лествице. Ми немамо вредности, има их само Запад.

Инклузија би требало да значи *укључивање*. У домаћем школству инклузија подразумева убацивање деце са посебним потребама у „класична” одељења, при чему учитељи немају никакву стварну помоћ, него морају сами да се сналазе, неспособни да држе потребан ниво наставе за 99% ђака без посебних потреба.

Уместо уноса добили смо *иниуи*, уместо *ушницајној* човека *инфлуенсера*, уместо *измишљеној* – *исконструисано*. Нема *оштићења*, има *комуникације*. Не *слажу се*, али су постигли *консензус*. Нема *правог вође*, али сви су *лидери*.

Кад НАТО убија цивиле, то је *колаштерална* (то јест, *узјредна*) штета – као да нису у питању људи, нечији родитељи, браћа, сестре и деца.

Кад издајничка власт пристаје на уцене Запада, то је *кооперативност* (замислите да се каже *сарадљивост* – све би било јасно!)

Рушење породице и увођење *цендер* идеологија овде се зове *дорба за људска љрава*.

Менаџер је онај који прима велику плату зато што организује посао којим се никад није бавио. *Модернизација* је разарање Србије под маском њеног пута у „боље сутра”, које ће наступити мало сутра.

Фанови, некад обожаваоци, су групе идолопоклоника шунду, кичу и шљаштећим празноглавцима и празноглавицама.

Умрежавање служи да будете упецани, и као појединци и као народ.

Мултикултуралност је уништавање изворне културе једног народа зарад топљења свих и свега у „лонцу за топљење”, који се у САД зове „melting pot“.

Независни новинари су најчешће независни од памети и поштења, а зависни од фондова Империје.

Нормализација односа са Косовом подразумева да се наша Света Земља, које нам је отео НАТО да би га дао косметским Арбанасима, призна, у име свих Срба, као „независна држава”.

Перформанс је кад *мајора* лујка, повезана са светским вештичарским кухињама, од српских пореских обвезника, а преко квислиншке србијанске власти, добије огромне паре за бесмислице које продаје као „уметност”. Тако је и италијански „уметник” Манџони продавао, у конзервама, свој измет као „уметничко дело”.

По *дифолти* се каже уместо да се вели „механички” – „дифолт” је „модерније” (постмодерније?)

Нема више *цензуре* – сад је на власти *полићичка*

коректност, паткоговор о коме је сведочио Орвел у свом роману „1984”. Политички коректан паметњаковић верује да је слобода ропство, рат мир, а истина лаж.

Ту је и *иосииситина* – нема *истине*, навикните се на лаж као свој координатни систем.

Нема *стварности*, постоји *ријалити* шоу.

Шта је *родна равнојравност*? Не, то није *равнојравност* *йолова*, него идеологија цендераша који тврде да не постоји природни пол, него је све друштвена конструкција, и да дечаке од три године треба приморавати да се играју луткицама и носе сукњице, да би, кад уђу у пубертет, извршили промену пола. А девојчице треба да буду мушкарци, и да се, у заосталим срединама, навикну на изнајмљивање утробе ради рађања деце наручиоцима, баш богатим (то се зове *суројайно мајтеринство*).

Нисте знали да је *еушанзија* – добра смрт, убиство из милосрђа?

И тако даље, и томе слично.

Угушисмо се, дакле, у речима које звече, али не лече, који не значе, него нас тлаче.

И нас је спопала „мука с речима”, о којој је, у доба титотопијске брозоморе, књигу објавио Милован Данојлић. Био је мај 1977. године, а књига је, во времја оно, брзо доживела три издања. Паметни су је, што се каже, *йрочићали*. Кренимо и ми у читање, у новим, нашим околностима.

Како почиње мучнина у језику?

На почетку „Муке с речима”, писац уочава да је хранљива подлога за језичке злоупотребе човекова склоност логорејичности, причању када се нема шта рећи. Надајући се да ће количина речи прећи у каквоту, онај који брбља се у исти мах нада да ће избећи многобројна непријатна питања. Лудовање речи је из салона 19. века

у 20. stoleћу заузело конференцијске сале и редакције новина, а прешло је и на улицу.

Логорејичност може бити плод душевног поремећаја, али и одлика стила и социјално кодирана реторика. Као „опонашање казивања”, брбљање се простире на најшире слојеве друштва – и моћни и немоћни га користе са одређеним циљем.

Описујући понашање једног београдског „ориђинала”, Пере Звездаша, који хода улицом, виче и у свој говор убацује све могуће и немогуће, Данојлић запажа да дотични, иако га сматрају лудим, није толико луд да јавно бунца о друштвено непожељним темама; јер, „иако се говорило да је луд, он је одлично знао шта се сме, а шта се не сме дотицати”. Решење за безопасно извикивање реченица и „збрдоздолисану” причу Пера Звездаш је нашао када је открио спорт који никога не изазива на озбиљну идеолошку реакцију: „Био је пронашао садржај који се, без опасности, у свакој прилици може саопштати: говорио је о фудбалу и фудбалерима”.⁴

Перино понашање није усамљено – оно је само маргинално. У главном току много је Периних духовних сродника: „Пера је говорио да би самога себе чуо, да би говорњем одредио своју важност у животу. А шта друго чине неки цењени јавни говорници и писци, чије су нам беседе неки пут неразумљивије и од Периних поклика, и, уз то, неупоредиво досадније?”⁵

По Данојлићу, лудост је кадра да увесели слушаоце, али слеђена, мртва, дискутантски бесполетна, званична логорејичност је „нарочито мучан облик насиља над речима”.⁶ Док је Пера Звездаш безазлени занесењак, досадни говорници званичних садржаја узимају реч да је

4 Милован Данојлић, „Мука с речима”, Милован Данојлић, Слободан Машић, Београд 1978, 9

5 Исто

6 Исто

не би пустили у слободан простор дијалога, доказујући тиме да су крајње озбиљни. У име власти, они показују и доказују да су потребни и важни: „Узимањем речи говорник се изјашњава за одређени систем вредности и погодби”.⁷ У свету у коме се говор намеће као идеолошка обавеза понављања јавки и одзива, само упорно ћутање је кадро да порекне ритуализовану брбљивост система.

Брбљивци постоје и у нашој литератури. Они, захваљујући свом вербалном пеливанству, успостављају везе свега са свиме, због чега у њиховом дискурсу ништа више нема везе ни са чим. По Данојлићу, њихов принцип је крајње утилитаран – хвали своје колеге и моћнике у култури да би и сам био хваљен: „Кукавички добронамеран, љубазан и улагљив, он годинама говори пријатне несувислице.”⁸ Треба, сматрају они, избећи замке времена и околности, али и свако суочавање са собом. То је, само у интелектуалном окружењу, међу високо школованима, тактика Пере Звездаша: „Пијано расипање речи више пада у очи што се о неким другим стварима упорно и послушно ћути, да би се о овим, неважним, на сав глас брбљало!”⁹

Тако настаје нова есејистика – њоме се изводе циркуске тачке помоћу речи. Такве огледе није могуће чак ни резимирати, јер ништа не садрже. Како сажети празнину?

У заклону метафоре

Тако настаје „метафорисање”, трућање закрабуљено литерарношћу. Јер, како каже Данојлић, „метафора омогућује олака премошћивања, неодговорна замагљивања,

7 Исто, 10

8 Исто

9 Исто, 11

свакојаке скокове и суноврате, а, што је најважније, разна прећуткивања и замењивања”.¹⁰

Док је званични, идеолошки говор, својеврсно шифровање стварности, метафорисање од речи прави „гњецаво блато”. Овај, по Томасу Ману, ропски језик намигивања, својеврсни је „кукавичлук и удворичка лепоречивост”.¹¹ Језик квази – критичара теттура се од несигурне употребе туђица, које се користе само да би се показало колико смо космополитски упућени у све и да нам, у интелектуалном смислу, море није ни до колена.

Метафорисање је, подсећа нас Данојлић, продрло и на универзитете. Тако један професор помиње „лепезу путева” у поезији Отона Жупанчича, а други тврди да је проза Вељка Петровића разуђена као „делта Дунава”. Данојлић је ироничан: „Слика се даде чак и замислити: човек, уморан од дуга путовања, седи на увиру Дунава и хлади се лепезом путева.”¹²

У таквом друштву, идеолошки кастрираном, новинари немају улогу да ствари тумаче, него да их замагљују, што је сушта супротност онемо што би се употребом језика морало чинити: „Идеал се, од Платона до данас, ту није мењао: он је у јасном изразу, у интелектуалној радости проницања и што тачнијег именовање појава”.¹³ Кад тога нема, треба тражити етичке узроке напуштања здравоумне лепорекости нашег језика. Стил је, на неки начин, увек последица личног и јавног морала: „Неодговорно живљење, те дуги низ ситних гадости, што су их у јавном животу починили, као да су се, коначно, одсликали у њихову стилу.”¹⁴

10 Исто, 12

11 Исто

12 Исто, 14

13 Исто, 15

14 Исто

Насртај на село

У поглављу „Сапутник”, Данојлић се осврће на чиње-ницу да су рогобатности заузеле обзорја српског језика чак и код наших људи са села. То је последица убрзане урбанизације која је постала пожељнији начин живота. А урбанизација је повезана са тријумфом идеологије чији су оснивачи, Маркс и Енгелс, између остаог говорили о „идиотизму сеоског живота”. Сељак се поколебао и покуњео, признао да говори „сељачки”, дакле просто и некултурно: „Језик успешније средине, коликогод извештачен и неразумљив био, надвладао је немоћну, збуњену природност. У извештаченом и нејасноћи има мађије: празнина зачарава.”¹⁵

Урбана неприродност се, сматра Данојлић, човеку са села, простодушном и незлобивом, чини као одлика културе која је изнад његове, ратарско-пастирске, коју је историја прегазила у свом неумитном ходу напред, само напред, и, што би рекао Мајаковски, „лева, лева, лева!” Бирократска реторика изгледа као сељаку као сушта наука; уз све то, она је сакрализована властодржачком званичношћу.

Данојлић у „Муци с речима” наводи пример бистрог младог сељака који је, у једном аутобусу негде у Босни, београдским туристима, што су ишли с мора, покушао да прича на њиховом језику, али су га они злобно одбили, осетивши нетрпељивост коју имају факултетлије са сумњивим дипломама према бистром, а нешколованом, човеку. Није им се свидело како неко из руралне средине „капира” како се ствара наратив успешних „градских фаца”. Сељаче је, сведочи Данојлић, сасвим вешто и умесно, на радио-телевизијски начин, обавестило путнике који су бленули кроз прозор возила да „у овим крајевима постоје

идеални услови за експлоатацију сточног богатства”, као и да је вера у натприродно „празно сујеверје”.

Сељаци – фразери постали су језички бескућници, али то сматрају ослобођењем. Данојлић је срео оне који се, кад је временска прогноза у питању, не позивају на своје искуство из природе и здрав разум, него на Каменка Катића, који редовно доноси прогнозу са ТВ екрана, а ако негде касне говоре као коментатор утакмица на радију: „Одлучиваће минути”.

Насртај на дечји свет

Званична идеологија свој мртвачки језик најлакше намеће деци, и то оној бистрој и способној, јер вредности које жели да им пренесе, а које су „спаковане” у формуле школских планова и програма, а затим уџбенички параграфисане, такву децу просто опсењују. Родољубље, основни правци националне историје, поимање лепоте језика и књижевне речи – све се најлакше усађује кроз „голе обрасце политичке реторике”.¹⁶

Пошто велике истине, али и велике лажи, деца прихватају са „истим поверењем”, онда им усвајање званичних фраза личи на игру у којој треба учествовати. Док су одрасли свесни формалности обреда која им обезбеђује „порцију” друштвене моћи, деца искрено верују да језик који је у ритуалима званичне наратије добро осмишљен, има унутарње, неразориво језгро, којим се долази до суштине живота у свету старијих. Управо због поверења према одраслима и крајње озбиљног схватања реторичких ритуала које они упражњавају, деца овај језик несвесно, мада крајње добронамерно према официјелном садржају који им се нуди у учioniци, извргавају руглу. У њиховом свету – „Цар је го!”

16 Исто, 22

„Удворичко кићење и папагајско уздисање”¹⁷ најбољи су докази да је ђак урадио вредан писмени задатак, нарочито уочи великих државних и револуционарних празника: „Све се ту, вазда, врти око љубави према домовини, напретку, херојској прошлости, светлој садашњици, према миру, раду и реду, и, јакако, према породици”.¹⁸ Сам Данојлић истиче да се, као тринаестогодишњак, прославио радом на тему „Ослонимо се на сопствене снаге”. Тако су писмени задаци, уместо увежбавања књижевно-језичке изражајне моћи, постали „нека врста писмених изјава верности владајућем поретку вредности”.¹⁹

Један четрнаестогодишњак је, поводом Осмог марта, написао текст о улози жена у нашој револуцији, обнови и изградњи, да би нагласио да ни бајонети, ни пушке, ни бункери и жице нису могли да спутају хероине наше борбе, које су биле „побеснеле лавице”. Дете би да унесе нешто своје, оригинално, али је, сматра Данојлић, тако настала ненамерна пародија, коју одрасли ни не примећују, заслепљени чињеницом да дете пише нешто исправно, „друштвено корисно”. Уосталом, одрасли од деце не траже да мисле и осећају, него да се, формулативно, вербално, одушевљавају светом који им је наметнут кроз „образовно-васпитни процес”. Док одрасли у лагању настоје да сачувају меру, такве мере код деце нема и не може је бити: „Девојчици је речено да републици треба да се обрати што личније, топлије. Она је Општа Жена, Свемајка, Велика Идеја, Јавна Ствар: шта је јадно дете могло да понуди једној тако заслепљујућој апстракцији? Нешто исто тако узвишено и невероватно – букет најлепших ружа са плантажа наших успеха.”²⁰

17 Исто, 23

18 Исто

19 Исто, 22–23

20 Исто, 25

Деца заслужују захвалност јер својом искреношћу званичну лаж показују као гротеску.

Имена одмила, или тријумф инфантилизације

У доба свеопште демократизације осећања, урбаних убрзања и лажне присности, стварају се, подсећа нас Данојлић, и нови хипокористици. Она су повремено чак и неки мали отпор официјелном – рецимо, противљење званичној реторици државних установа. Ко од Љубомира постане Љупче, а од Костадина Коле, скида са себе део државног терета, наметнутог му као војнику и пореском обвезнику.

Иако је појава давања и узимања имена од миља многолика, Данојлић читаоцу обећава да ће се бавити једним њеним аспектом – скривањем од свог „преозбиљног”, а „застарелог”, идентитета. Инфантилизација имена у надимке је својеврсно бежање од одговорности. Ако се неко, у педесетој години живота, представи као Буца Буцић, он „мисли, поступа и дела исто онако као незрело као у десетој, кад су му право име преокренули у пошећерену скраћеницу”.²¹ Буци се свака непромишљеност може опростити, јер је он, и самим именом од миља, вечно детињаст. И сви смо, у таквом поретку, детињасте, сви смо деца. Слушамо кога треба, радимо шта треба, и играмо се кад нам дозволе.

Сељачки кумови, епски широки, давали су дуга и озбиљна имена мушкој и женској кумчади; али, у ново доба, чаки и на селу се имена скраћују, а кад се оде у град, све постаје још „хипокористичније”: „Мирославка је и у Гукошима могла да постане Мира; но, тек у главном граду, у одговарајућем друштву, успела је да се потврди као *Мики*.”²²

21 Исто, 27

22 Исто

Тако и извесни сликар, Богосав Петровић, постаје Боки: „Боки је своје стерилизовано име наметнуо престоничкој штампи, брадатим ликовним критичарима, енциклопедијама, и тако се зближио са изабраницима културног и јавног живота: сви му они тепају као да су га на колену цупкали.”²³

Уосталом, „*Радослав* тражи своје, не одступа, уме и да се размахне. Са *Рајом*, који се и сам за Рају издаје, можеш да радиш шта хоћеш”.(28)

Тако, под видом инфантилизације, настаје друштво Великог Инквизитора, у коме су сви само дечица под његовим будним оком. Та дечица су се, додуше, одрекла слободе, али зато имају сигурност која их држи на окупу.

Прекрштавање

Изменом имена градова и улица историја се мења у пожељном правцу. Данојлић сведочи да је у питању процес који се не може обуздати, без обзира што му живи живот градова и улица не даје за право: „Накнадним именовањима и разименовањима једни су догађаји потискују, други истичу; ове се личности величају, оне гурају у помрчину.”²⁴

Ако чак и Де Сосир сматра да је веза између имена и суштина произвољна, зашто се улице не би могле преименовати? Зашто *Балканска* не би постала улица са именом *Пејџа Мучидабе*, а затим *цара Танасија*? Духови склони импровизацији домогну се власти, и онда, вели Данојлић, почиње „игранка без престанка”: стари градови, са којима су срастала имена, дуго и природно, распамећују се новим именовањима у складу са тренутним идеолошким потребама. У новопросеченим улицама

23 Исто, 28

24 Исто, 30

кроз које јуре људи и аутомобили нема довољно времена да неко име природно срасте са оним што се новом улицом назива – „можда је боље улицу увести у ред” неком бројком, него их насилно повезивати са „лучоношама људске борбе за напредак”.²⁵

Пошто списак улица постаје својеврсни подсетник на имена и збивања из светске и националне историје, ту нема места за шалу и опуштање – јер и улица мора да *делује васийино*. Ипак, стварност пружа некакав отпор. Називи месеци су се вековима, у Европи, слагали у ред и поредак, па француски револуционари, који су хтели да месецослов промене, у томе ипак нису успели. Природна имена улица и географских појмова (од *Цвећарске улице* до планине *Проклеџија*) настала су спонтано, и њихово укидање је својеврсно насиље над оним што је именовано. Зашто би се Коњарник морао претворити у Славујев Гај? Зар је Коњарник нешто срамотно? Зашто се од нечег практичног морају правити „пантеони под отвореним небом”?

Јер, по Данојлићу, „у вечности ће се прославити онај кога вечност буде хтела, а не онај кога јој ми препоручимо”.²⁶

Извештаји са спортских утакмица

Пропаганда, рекламе, новинарство су лажи јер су темељно политизовани, каже Ежен Јонеско. Тако је у свим новинама. По Данојлићу, само су спортски новинари ослобођени обавезе да лажу: „Грађа којом се баве то им допушта. Држи се да је значај те грађе другоразредан, а смисао докучив.”²⁷ Утакмица се не може идеолошки употребити: резултат је плод игре.²⁸

25 Исто, 31

26 Исто, 34

27 Исто, 35

28 Тако је било, али више није. Данас је спорт једно од најважнијих средстава за манипулацију масама. Више о томе у тексту Марка

Сви остали догађаји подложни су тумачењу: оцена замењује обавештење. Стварност се, ни у новинама, не сме препустити непосредности личног утиска, него је обликује налог владајућег наратива о томе како та стварност треба да изгледа. Новине, у име званичне фикције, коментаришу догађаје о којима већина ништа не зна; ту је и делимично, искривљено представљање онога што се збило; полемише се са непознатим и необјављеним ставовима тзв. „сејача гласина” и „критизера”; наравно, ту је и веома ефикасно средство прикривања онога што се збива – прећуткивање. Новинари који се баве друштвом скривају се у мистификације кодираног језика; спор-тски новинари су опуштени, иронични, слободни у ставу и коментару: „Спортска игра своди се на древне обрасце животне борбе (успех/ пораз, срећа/ несрећа, напад/ одбрана, нада/ резигнација); ти обрасци намећу и поуздана мерила по догађајима који се цене и тумаче”.²⁹

Чиста и прљава игра, извесна „натприродност” среће у надметању, улога новца – све се да рећи слободно кад се говори и пише о спорту. Цела истина, којој спортски новинари прилазе без страха, састоји од повести о храброј и самопрегорној спортој борби, али и о сумњивим трансакцијама приликом преласка из клуба у клуб.

Данојлић је јасан: „У спортским написима је, случајно, сачувана она мера природности, објективности и слободног односа према грађи која је политичком новинарству недоступна.”(39)

Тако је било, сада већ далеке, 1977. године.

Шкорића „Манипулисање навијачима у спорту од стране клубова и политичких структура”, http://savremenisport.com/teorija-sporta/sportska-publika/14/359/manipulisanje-navijacima-u-sportu-od-strane-klubova-i-politickih-struktura#google_vignette, приступљено 16.2.2025.

Речи које застрашују

Жртве смо идеолошког језика, јер живимо у веку који се масовно образовао да би наводно завладала Наука у служби Прогреса. Светом који је тако настао више не владају људи и идеје, него извесне, општеобавезујуће речи: „Вредело би ближе описати насиље што га, над сваким човеком, чини владајући језик једног раздобља и поднебља.”³⁰

Насиље коме смо изложени врше званичне речи и синтагме, као и озваничени обрти. И многи су, у часу у коме живе, упознати са нелагодношћу, па и страхом, пред језиком власт имајућих. Идеолошким дискурсом, који постаје обавезан, владају својеврсне *нагречи*, идоли који су потпуно недодирљиви: „Иако неодређене, и управо у мери у којој то јесу, ове би речи да позову на делање, да оцене, осуде, забране или подстакну, да обележе границе пожељног или непожељног”.³¹ Покушај да се речи „прогрес” одузме негативно значење иде тако далеко да је један професор социологије тражио да се не користи реч „прогресивна парализа”.

Контролори језика не воде дијалог, него преносе наређења. То се може само одузимањем ероса речима – оне, да би биле послушне моћницима, морају бити окриване и осакаћене: „Речи су најлакше жртве идеолошког безумља: ако се не може управљати животним токовима, може се њима. Ако се ствари тешко побољшавају, лако их је разименовати и преименовати.”³²

Речи идеолошки пожељне улазе и излазе из моде, али систем у коме оне дејствују опстаје. Самодовољне речи извесно време владају, а онда се губе у ништавилу – ипак,

30 Исто, 41

31 Исто, 41

32 Исто, 42

ево нових, и нових, и нових. Ковачница пожељног и подобног кује ли, кује – и свагда нам из ње у лице бацају нове вербалне окове. Ко жели да учествује у играма моћи, треба да прихвати језик јавке и одзива – није битно веровати или не веровати, него понављати шифре. Ко ћути, није у игри.

У затвореном систему у коме влада идеолошка логократија извор зла је један – тоталитаризам. Није, вели Данојлић, довољно причати о „кварењу језика” и бавити се реторичким вежбама ако се не укаже на политички систем који гуши слободу. Ако „вредносна реторика” слободоубица спаја чињеницу и суд у једној истој речи, ако је, на пример, реч „ларпурлартизам” појам за нешто недопустиво, како је могуће водити дијалог, без кога нема слободног друштва?

Тако је и са речју „ревизионизам”, која је, „постала синоним за десно скретање и подлу издају, и ту милости не може бити”.³³

Фразира се туђицама и отрцаним, бескућним речима, које лутају од говорнице до говорнице, или, боље рећи, од наређења до наређења. То, наравно, не значи да сваки људски исказ мора бити утилитарно употребљен и јасан као дан. Али, каже Данојлић, једно је несаопштивост модерне песме, а друго јаловост фразирања: прва појава настаје као путовање по апофатичким обрисима језика, а друга је плод сушења језичког тла, из кога расту само наказни облици заповеђеног говора.

Без конкретности, налазимо се у безизлазном лавиринту. Песничка употреба језика као живог и истинитог једина нас спасава од идеолошки наметнуте нејасноће: „Ваља упорно и доследно бојкотовати језик који не подноси лично осећање и мишљење, то јест слободу.”³⁴

Не сме се мутити вода да изгледа дубље.

33 Исто, 44

34 Исто, 45

На путу фразирања

Јалово ритуално општење именовано је, вели Данојлић, као фразирање. Има га свуда: „Јавља се у говору, у књигама, новинама, и у тонама шапирографисаног материјала који се с поштовањем примају, а које нико не чита.”³⁵

Фразирање је језик који, по Данојлићу, служи да омашија незнаване, а убија га чак и једна кап живе језичке крви. Језик се квари када, уместо средства општења, постаје средство саопштавања, па иде са својим наредбама од моћнијег ка слабијем и од врха према дну. Фразе, као сакралне лозинке између чланова секти, чувају моћ коју дотична има, и циљ им је, увекм и свагда, замагљивање, а не обасјавање стварности.

Данојлић, да би био конкретан, наводи реченици из материјала за седницу неке скупштине неке општине из доба „самоуправљања”: *„Економски ѿринцији ѿсловања забележили су ѿозиѿиван расѿи. Ту су спојене две неразрушиве синтагме, економски ѿринцији ѿсловања, и ѿозиѿиван расѿи. Сваки израз посебно бесмислен је и неодржив: принципи пословања су или економски, или од ѿсловања нема ништа; исто тако тешко је замислити раст који не би био позитиван.”*³⁶ Да се рекло да су „тржишни принципи дали плодове” све би било банално јасно, али где би била властодржачка магија која се крије иза речи као иза чаробног штапића?

Да би се сакрила лаж, граде се, вели Данојлић, чак и сасвим сумануте конструкције: „сусретно и стално планирање, доходовни односи, ексцесни прилази, делови процеса рада, квалитетно реаговање, правно – несвојин-

35 Исто, 46

36 Исто, 47

ски карактер друштвене својине”.³⁷ Реченице су пуне „насилничких обрта”, који спречавају сваку дискусију: „То је за нас неприхватљиво, јер је неспојиво са нашим принципима.”³⁸

Све се, у јавном језичком простору, своди на таутолошке игларије, по којима је наш пут добар и исправан, а исправан је јер је прогресиван, а прогресиван је јер је прогрес једина могућност друштва, а једино могућ је зато што је наш, а не туђи, пут. После говора нема поговора – „ко се први јави, добиће по глави”, па има и оних, који, побеђени, лудило идеолошке логократије прихватају, како Данојлић каже, са „самоубилачком насладом”. Само у таквом „самоуправљању” могуће је да „радник одлучује непосредно преко својих делегата”.³⁹

Данојлић указује на чињеницу да се целатске реченице, убице сваког могућег дијалога, представљају као израз „најнаучније науке”: „Томе служе окамењени терористички изрази, као *нејошредно је доказиваши, ђознашо је, идејно је нејрихвайљиво, јасно је, недойусииво је тврдиши, зна се, несхвайљиво је, нема друје алиернашиве...* (Кад би бар једна постојала!)”⁴⁰

Тако је било за време Тита. А онда смо, после 5. октобра 2000. године, добили реченицу да „Европа нема алтернативу”. Она је у Србији и данас неупитна.

Улога туђица

Туђице су врхунско средство у прикривању стварности. Данојлић истиче: „*Лоше сшање у ђривреди* није исто што и *нејашивне штенденције у економском ђословању*: прво је неука истина, животна и безнадежна, а друго

37 Исто, 48

38 Исто

39 Исто, 49

40 Исто

виша спознаја доступна једино изабранима”.⁴¹ Пошто логика властодржачке силе не поштује силу логике, туђицама се може фразирати до миле воље: „Туђице дају утисак теоретске поткованости, и поуздан су знак упућености у правила игре.”⁴²

Неразумљивост онога што се шаље у масу, међу „радне људе и грађане”, има своју улогу. Ко говори неразумљивим језиком, тај има праву, непорециву и неодољиву, власт – овако размишља обичан, уплашен човек. А онда, по Данојлићу, узнастоји да у свом говору опонаша пожељну неразумљивост властодржачких варваризама, који као да у себи носе нарочито убедљиву енергију – не само вербалну, него и делатну. Уосталом, туђица се може употребити чак и ако не знаш шта значи. Почињу да их користе и обични, моћи лишени, поданици, и тако расту незналаштво и необразованост оних којима се влада: „Нешколовани су закључили да се свакој страниј речи може дати било који смисао, па су почели да их употебљавају вођени мутним слутњама.(...) Незналицама је лакше слутити, него научити и држати се научно.”⁴³ Тако настају речи попут „булдождер” – немам која ждере бетон и земљу, „морално” – у значењу онога што се мора, и „хармоничан” (закон који се, у свети простог човека, може растегнути као хармоника, како коме годи). Тако „дубиозан”, чак и код једног академског сликара, значи „дубок”, а за извесне је „спорадичан” исто што и „споредан”, то јест небитан. Један је, усред свађе на састанку, позвао другове да не иду „у екстремитете”.

Речи уопште не морају да се држе изворног значења, нарочито не у политичком животу – може се, у свету у коме живимо, наћи чак и скупштина која би робов-

41 Исто, 50

42 Исто

43 Исто, 51

ласништво прогласила за демократију, каже Данојлић. Настају и плеоназми кловновског типа – „народна демократија”, „услужни сервис”.

После необразованих и њихових тумачења туђица, наступају полуобразовани, који већ држе одређена места у друштву, па и у образовним установама и култури. Код таквих, полуобразованих, пролетер је чиста идеја, а радник бледа сенка, есеј није исто што и оглед, нација није народ, а да би се придао значај нечем крајње обичном, туђице се узимају као чаробни штапић – сеоски туризам је „концепција летовања у домаћој радиности”. Уместо да се каже да се немилице трошило, добијамо израз: „Динамика утрошених средстава већа је од укупних прихода.”⁴⁴

Данојлићева борба за речи

Милован Данојлић је живео у титоизму, преживео га. Између осталог, борећи се за речи. То је било доба забране, цензуре, црних листа и људи који су робијали због речи. Сећајући се, у запису „Био сам сапутник”, свог рада у партијским новинама „Борба”, Данојлић је записао: „На црним листама су углавном били новолевичари и националисти, али је било и стаљиниста, према којима су анти-стаљинисти знали да буду стаљинистички сурови.”⁴⁵

Он је борбу за речи и њихову исправну употребу сматрао борбом за смисао и слободу. Ко квари речи, тај ће прогонити и људе. Ко брани језик којим људи говоре, брани и њих саме.

То и јесте био отпор – тих и, на први поглед, немоћан, али кључни. Јер, како је говорио Конфучије, све мора почети од праве употребе речи.⁴⁶

44 Исто, 52

45 Милован Данојлић, *Нека врста циркуса*, Плато, Београд, 2000, 143.

46 Ево записа „Структурална веза (Са једног састанка)”: – Он је тај протест потписао из тобоже „хуманитарних” разлога... –

Уместо закључка

Како је настао титоизам? Говорећи о дневницима угледног српског психолога, др Драгана Крстића, који их је, тајно, водио од почетка шездесетих до краја осамдесетих година 20. века, историчар филма и тумач наше послератне културе, Богдан Златић, нас подсећа: „Група психопата организована око ’Би-Би-Си маршала’ извршила је серије масовних убистава и пљачки у Југославији, пре свега над српским народом а нарочито над његовом грађанском, културном и моралном елитом. Изигравајући револуционаре њима је било потребно да маскирају свој криминогени психолошки инвентар, па су ради тога бруталним терором створили страшан репресивни систем којим је њихово криминално деловање, познато под шифром ’револуционарна пракса’, форматизовано у шизофрено-параноидни институционални систем”. Најбитнија особина овог система је потпуно одсуство сваког суочавања са стварношћу и стварање фиктивних представа о реалности, односно артифицијелне реалности као својеврсне друштвене шизофреније, па је, у организационом смислу, каже Крстић, „да би (савез комуниста) могао да функционише – систем морао да буде лишен било какве садржине [запис од 17. XII 1981]”.⁴⁷

Стални терор над становништвом титотопијског Брозлага (израз Богдана Златића) био је подмукао, јер је главни циљ режима у име „социјализма са људским

...Тврди да у животу постоје неке везе које су изван свере политике! – Не каже се свера, него сфера... – Није то сад важно! – Још како је важно: постоји структурална веза између небриге за језик и говор, и непоштовања основних људских права (Милосав Данотић: Нека врста циркуса, Плато, Београд, 2000, 126).

47 Богдан Златић: На рушевинама Брозлага: дневници Драгана Крстића, <https://www.pecat.co.rs/2023/04/bogdan-zlatic-na-rusevinama-brozlaga-dnevnic-dragana-krstica-1-deo/>, приступљено 16.2.2025.

ликом” био да тај терор сакрије, не само од света, него и од својих поданика. Прикривање не би било могуће без новчане, политичке и логистичке подршке НАТО Запада, коме је, због парирања совјетском блоку, био потребан титоизам као „кока-кола социјализам” (израз Радине Вучетић). Златић нас опомиње:

„Ако је парадигма лењинистичко-стаљинистичког модела револуције био Гулаг (Главна управа логора и затвора), парадигму титоистичког модела чинио је систем дириговане корупције и институционализованих лажи који је створио симулакрум правног поретка као сервис за одржавање становништва у стању сталне егзистенцијалне неизвесности и друштво као политички логор са перфидним психоидеолошким надзором.(...) Како је суштину овог система представљала производња лудила, њен стручан хроничар могао је да буде само неко попут Драгана Крстића – психолог са искуством клиничке психијатрије. Многе ствари које је Крстић евидентирао никада више не би могле да буду реконструисане јер су остављале невидљиве трагове у психи људи који су живели у атмосфери специфичне менталне тортуре. Због тога Крстићева књига постаје не само прворазредни историографски извор свог времена него и грађа за студију о „историји лудила у доба титоизма.”⁴⁸

Као изврстан књижевник, човек који је живео од језичког блага свог народа, Милован Данојлић је, у књизи „Мука с речима”, понудио анализу дискурса титоистичке стварности, и показао дубинске последице властодржачког система који је, пре свега духовно и морално, сакатио подређене на све могуће начине, чак и у области елементарне словесности. Зато Данојлићево дело, у доба нових лажи скривених иза језика глобалистичке јавке и одзива,

треба поново читати: у њему су одговори на многобројна питања која нас и даље прате и чекају да, коначно, као управни и исправни, на њих одговоримо.

Vladimir Dimitrijević

MILOVAN DANOJLIĆ AND THE
NEWSPEAK OF TITOISM:
"THE TROUBLE WITH WORDS",
IN THE TIME OF THAT

Summary

The paper deals with the book "Troubles with Words" by Milovan Danajlić, published in 1977, which, during the Tito era, aimed to show how totalitarianism, disguised as "socialism with a human face", sought to cripple language in public use and deprive it of the possibility of conveying ideologically unsuitable content. By dealing with ideological logocracy, which is a kind of logorrhea, Danajlić proved Confucius' thesis that any improvement of a society must begin with the accurate establishment of the meaning of words.

Keywords: logorrhea, logocracy, ideology, official narrative, phrasing

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Август, император (Gaius Julius
Caesar Octavianus Augustus)
244, 247, 248, 251

Аврамов, Смиља 33, 345

Аврамовић, Зоран 182, 183,
234, 311

Адемовић, Фадил 18, 26

Алексић, Весна 300, 302, 310

Алексић, Јана 29, 55, 56

Алексић, Милош 260, 265, 268

Андерсон, Бенедикт (Benedict
Anderson) 220

Андрић, Иво 15, 19, 21, 78, 174,
179, 186–209, 213, 215–224,
231–233

Анђеловић, Бранислав 67

Антонијевић, Дамјан 48

Антонић, Слободан 84, 185,
234, 239, 241, 293, 297, 300,
302, 311

Арежина, Душко 290, 291

Арендт, Хана (Hannah Arendt)
60, 92

Аристотел (Ἀριστοτέλης) 88–90,
92

Арсић–Ивков, Маринко 244

Аћин, Јовица 244, 277

Б

Бабић, Стјепан 230

Бајин, Зоран 256, 257, 321

Бакарић, Владимир 171, 172, 333

Балзак, Оноре де (Honoré de
Balzac) 162, 163

Балић, Смаил 187, 188, 198

Баљак, Момчило 241, 242, 259,
311

Банц, Иво 187

Бањац, Зорица 320

Батаковић, Душан Т. 277

Бахтин, Михаил Михайлович
(Михаил Михајлович
Бахтин) 139, 144, 145, 148,
154–155

Бачвић, Узеир 198

Бегић, Мидхат 15, 19–22, 24–26

Бел–Виљада, Џин 181, 234

Берисављевић, Жика 259

Бећковић, Матија 241, 284, 288

Бечејић, Милан 299, 306, 307, 309

Благојевић, Драган 240

Богдановић, Богдан 146

Богдановић, Милан 115

Боден, Жан (Jean Bodin) 61, 93

Божовић, Григорије 335

Бојић, Марина 33, 35, 51, 53

Бородкин, Ђорђе 302

Бошковић, Душан 158, 160, 166,
167, 176

Брадић, Стеван 182, 234

Бранковић, Србобран 293,
297–301

Будак, Миле 333

Булатовић, Борис 179, 184–186,
232, 234, 235

Булатовић, Миодраг 318

Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu)
181, 235

Буцак, Горан 302

В

Вајлд, Оскар (Oscar Wilde) 37

Валдхајм, Курт (Kurt Waldheim)
266, 280

Васиљевић, Живан 259

Васић, Драгиша 335

Васовић, Данко 266

Васовић, Миленко 253

Вахтел, Ендрю Барух (Andrew
Baruch Wachtel) 179, 204,
206–209, 211–216, 218, 220,
221, 223, 226, 228, 235

Велаџић, Сабина 14, 15, 26

Вигњевић, Војислав 248

Видаковић, Милован 43

Видић, Аца 273

Видић, Добривоје 259

Влајчић, Милан 125

Влатковић, Драгољуб 48

Влашкалић, Тихомир 259

Вранички, Предраг 99

Вудворд, Сузан (Susan
Woodward) 207

Вујић, Владимир 32, 43

Вујичић, Никола 239, 241, 244,
251–253, 260, 271, 273–275,
277, 281, 283, 285–287,
289–311, 313, 315, 316, 319,
321, 324, 325

Вукадиновић, Алек 282

Вукајловић, Душан 282

Вукановић, Татомир 31

Вуковић, Ђорђевије 277

Вуковић, Слободан 225, 235

Вукчевић, Владан 319

Вучелић, Милорад 244, 248, 316

Вучетић, Радина 371

Вучинић, Војислав Вејн (Wayne
S. Vucinich) 222

Вучо, Александар 115, 125, 336

Г

Гавела, Ђуро 43–45, 53

Гавриловић, Зоран 48

Галовић, Шпиро 259, 311

Гамс, Андрија 284

Гачић, Радиша 259

Гвожђ, Жђислав (Zdzislaw P.
Gwozdz) 218

Генов, Георгије 279

Гете, Јохан Волфганг фон
(Johann Wolfgang von
Goethe) 67

Гибс, Дејвид (Gibbs, David) 70, 93

Глигоријевић, Бранислав 172,
176

Глигоријевић, Миле 253, 333, 345

Глигоријевић, Миро 335

Глушчевић, Зоран 15, 45, 53,
254, 282

Голубовић, Загорка 284, 310

Гордић Петковић, Владислава
80, 93

Гордић, Славко 216, 236

Горки, Максим (Алексеј
Максимович Пешков) 36,
160, 167

Грапчановић, Хасан 14

Гринблат, Стивен (Stephen
Greenblatt) 139, 155

Грол, Милан 50

Груден, Слободанка 294

Д

Давичо, Оскар 15, 19, 73, 93,
101–103, 125, 137, 167, 171,
250, 336

- Даковић, Ненад 312
 Дамјановић, Ђура 241
 Дамрош, Дејвид (David Damrosch) 179, 227–230
 Данило III, патријар 121
 Данојлић, Милован 239, 240, 244, 246–248, 250, 251, 260, 265, 267, 268, 271, 277, 278, 283, 285, 290, 309, 316, 321–323, 347, 354–363, 365–371
 Делић, Јован 185, 235
 Деретић, Јован 158, 177, 259, 324
 Десница, Владан 168
 Диздар, Мак 15, 16
 Димитријевић, Владимир 300, 347, 372
 Димитријевић, Коста 33–35, 51–53
 Дирнбах, Зора 102, 138
 Доланц, Стане 255–257
 Драгановић, Стамен в. Лазић, Петар
 Драгојловић, Војислав 261, 318
 Драгојловић, Драган 277
 Драгосавац, Душан 256
 Драгосављевић, Драган 279
 Драшкић, Љубомир 74
 Драшковић, Бора 72
 Драшковић, Вук 288, 312
 Дураковић, Есад 187, 198, 203, 204
 Дурић, Рашид 187
 Дучић, Јован 149, 155
 Душан Силни, цар 37
- Ђ
 Ђаја, Иван 50
 Ђајић, Драган 312
 Ђедовић, Дајана 44, 53
 Ђерић, Зоран 273
 Ђилас, Милован 68, 169
- Ђинђић, Зоран 76, 93
 Ђого, Бранка 152, 153, 155, 243
 Ђого, Гојко 152–155, 243–246, 248, 249, 254, 255, 258, 268, 282, 304, 305, 312, 313, 315, 320
 Ђозо, Хусеин 18, 19, 22, 24–26
 Ђоковић, Милан 66, 67, 93
 Ђорђевић, Снежана 300
 Ђорђевић, Тихомир 338
 Ђукић Перишић, Жанета 221
 Ђуретић, Веселин 260
 Ђурић, Михајло 313
 Ђурић, Рајко 242
 Ђуричин, Марко 259
- Е
 Екмечић, Милорад 17, 26
 Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 161–164, 167, 177, 192
 Еник, Натали (Heinich Nathalie) 150, 155
 Ердељановић, Јован 338
- Ж
 Жданов, Андреј Александрович (Андрей Александрович Жданов) 160
 Живковић, Јордан 314, 315
 Живковић, Милан 349
 Живојиновић, Massuka 32
 Жигон, Стево 288
 Жид, Андреј (André Gide) 89, 168, 169, 177
 Жупчанин, Отон 356
- З
 Зарић, Мирослав 266
 Зарубица, Радован 303, 306–308
 Зимел, Георг (Simmel, Georg) 59–62, 69, 71, 92

- Златановић, Радослав 318
 Златић, Богдан 370, 371
 Зоговић, Радован 34, 38, 53,
 65, 95
 Зоговић, Радомир 65–67
 Зорић, Ђуро 228
 Зубац, Перо 78, 79, 95
 Зулфикарпашић, Адил 187, 188,
 195, 198
- И
- Иванић, Душан 277
 Ивановић, Иван 319
 Ивков, Бошко 40
 Игњатовић, Јаков 339
 Игњатовић, Срба 241
 Иле, Едуард 314, 320
 Илић, Јејо 38
 Инђић, Триво 130
 Инић, Слободан 253
 Исаковић, Антоније 255, 318,
 319
- Ј
- Јакобсон, Роман (Роман
 Осипович Јакобсон) 180
 Јанкељевич, Владимир
 (Jankélévitch, Vladimir) 60,
 93
 Јанковић, Владета 47, 53, 282
 Јанковић, Иван 284
 Јастребић, Благоје 48
 Јаћимовић, Верица 273–275, 281
 Јаус, Ханс Роберт (Hans Robert
 Jauss) 218–220, 236
 Јејинић, Бранка 315
 Јелић, Милосав 32
 Јерков, Александар 321–324
 Јингер, Ернст (Ernst Jünger)
 61, 93
 Јованов, Неца 284
 Јовановић, Бојан 327, 340, 345, 346
 Јовановић, Данило 369, 381
 Јовановић, Ђорђе 194
 Јовановић, Јован Змај 49, 317
 Јовановић, Паја 174
 Јовановић, Слободан 317, 320,
 335
 Јовичић, Владимир 320
 Јонеско, Ежен (Eugène Ionesco)
 362
 Јосиф, Фрањо (Franz Joseph)
 244, 247, 248, 251
 Јухас–Петрић, Гордана 308
- К
- Каварић Брковић, Јелена 278,
 281
 Казаз, Енвер 217, 231–233
 Калај, Бенјамин 12
 Калигула (Gaius Iulius Caesar
 Germanicus) 90
 Карађорђевић, Павле 34
 Караџић, Вук Стефановић 25,
 41–45, 201
 Кардељ, Едвард 69, 93, 170, 172
 Каровић, Немања 97, 138
 Качаревић, Славољуб 268
 Кашанин, Милан 29–56
 Каштелан, Јуре 100, 137
 Кесар, Јован 266
 Кестлер, Артур (Arthur
 Koestler) 168
 Кехт, Марија–Регина (Maria–
 Regina Kecht) 181, 236
 Кисић, Остоја 130, 137
 Киш, Данило 181, 208, 214
 Кљакић, Слободан 317
 Кмезић, Никола 263
 Кнежевић, Весна 277
 Кнежевић, Јово 269
 Ковачевић, Богдан 316
 Ковачевић, Божидар 38, 39,
 51, 55

- Ковачевић, Бојан 59, 61, 62, 64,
93, 94, 96
- Ковачек, Божидар 40, 54
- Козелек, Рајнхард (Reinhart
Koselleck) 61, 94
- Колаковић, Мирјана 307
- Кољевић, Никола 197, 236
- Комненић, Милан 304, 315
- Конфуције (孔子) 347, 369
- Кордић, Синиша 32
- Костић, Слободан 277
- Кочевић, Александар 279
- Кош, Ерих 31, 34–36, 42, 54
- Коштуница, Војислав 284, 317
- Крајић, Срба 273
- Краков, Станислав 335
- Крлежа, Мирослав 15, 19, 33,
35–37, 119, 169, 170, 177,
209–211, 226, 290, 339
- Крњевић, Вук 16, 17, 26, 314,
315
- Крњевић, Хатица 48
- Кросман, Ричард 168
- Крунић, Бошко 259
- Кузмановић, Рајко 222, 238
- Кујунџић, Миодраг 31, 43, 54
- Кукић, Бранко 277
- Куленовић, Скендер 115, 136
- Куртовић, Шукрија 188–196,
197, 198, 200, 204, 223, 224,
236
- Л
- Ладан, Томислав 117
- Лазаревић, Бранко 32, 33, 38,
43, 54
- Лазаревић, Зоран 279
- Лазаревић, Јанко 319
- Лазих, Жика 8
- Лазих, Петар 263, 287, 298
- Лалић, Иван 48
- Лалић, Михаило 15, 42, 45
- Ласић, Миле 187
- Лебедев, П. И. 14
- Лењин, Владимир Ильич
Уљанов (Владимир Ильич
Уљјанов Лёнин) 159, 161,
163, 164, 167, 168, 177
- Лер, Александар 266
- Ловреновић, Иван 199
- Ломпар, Мило 7, 12, 26, 112,
114, 136, 142, 155, 231, 237
- Лорковић, Младен 333
- Лубарда, Петар 174, 223
- Лукић, Света 16, 26 125, 160,
166, 174, 176, 177
- Љ
- Љубичић, Никола 258
- Љуштановић, Јован В. 121, 136
- М
- Маглајић, Муниб 188, 237
- Мајаковски, Владимир
(Владимир Владимирович
Маяковский) 357
- Макијавели, Николо
(Machiavelli Niccolò) 63, 64,
80, 81, 84, 87–90, 331
- Макимовић, Миодраг 337
- Максимовић, Мирослав 17
- Максимовић, Синиша 279, 280
- Ман, Томас (Paul Thomas Mann)
356
- Мандештаљм, Надежда 311
- Манојловић, Тодор 32, 38
- Манцони, Пјеро (Piero Manzoni
di Chiosca e Poggiolo) 352
- Маринковић, Никола 157, 178
- Маринковић, Ранко 19
- Марковић, Бошко 279
- Марковић, Вито 130, 137
- Марковић, Драган 71
- Марковић, Драгослав 113

- Марковић, Дража 256–259, 307, 319, 320
 Марковић, Мирјана 296, 298, 323, 324
 Марковић, Михаило 284, 318
 Марковић, Предраг 277, 309
 Марковић, Светозар 49
 Марковић, Цветко 248
 Маркс, Карл (Karl Heinrich Marx) 70, 105, 161–164, 167, 168, 19, 171, 177, 357
 Масал, Сретен 295
 Матавуљ, Симо 25, 232, 233
 Матејић, Славица 46, 54, 311
 Матић, Душан 125, 127, 336
 Матовић, Драгана 267
 Махмутџехајић, Русмир 187, 198, 203
 Мацура, Светлана 279
 Машић, Слободан 354
 Медаковић, Дејан 31, 32, 54, 319
 Мелхингер, Зигфрид (Melchinger, Siegfried) 68, 94
 Мијач, Дејан 77
 Микић, Радивоје 277, 279
 Микулић, Бранко 255
 Миланковић, Милутин 50
 Милановић, Зоран О. 247, 248
 Милановић, Мирољуб 323
 Милинчевић, Васа 324
 Милисавец, Живан 16, 26, 40
 Милић, Новица 244
 Милош, Чеслав 139, 140, 147, 155
 Милошевић, Момчило 32, 38
 Милошевић, Никола 180
 Милошевић, Слободан 257, 278, 298, 307, 310, 313, 317, 318, 321, 322
 Минић, Милош 257
 Мирјанић, Драгољуб 238
 Мирковић, Милосав 43, 48, 54, 125
 Мићовић, Воја 311
 Михаиловић, Драгослав 72, 274, 317, 318
 Михајловић, Борислав Михиз 51, 54, 173, 177, 286, 288
 Михајловић, Верица 273
 Мишић, Зоран 98, 106, 107, 117, 120–125, 130–133, 135, 136, 143, 144
 Младеновић, Драган 273
 Младеновић, Танасије 284
 Могуш, Милан 230, 237
 Молијер в. Поклен, Жан Батист
 Мулалић, Мустафа 188, 194, 197, 199, 237
 Мумин в. Ђозо, Хусеин
 Муминовић, Расим 198, 203
 Мусолини, Бенито Амилкаре Андреа (Benito Amilcare Andrea Mussolini) 92
- Н
 Над, Борис 347, 348
 Најман, Јулија 282
 Настасијевић, Живорад 32
 Настасијевић, Славољуб 32
 Негришорац, Иван 186, 234
 Никезић, Марко 113, 257
 Николајевић, Божа 32
 Николић, Живко 271, 272, 274, 278, 311–313, 315, 316, 319, 321
 Николић, Коста 242, 249
 Николић, Мирослав 301
 Николић, Слађана 273
 Николиш, Гојко 284
 Ничић, Бошко 272, 277, 285
 Новаков, Соња 268
 Новаковић, Душко 277
 Новаковић, Славица 296, 303, 306
 Нушић, Бранислав 65, 66

- Њ
Његош, Петар II Петровић 15, 41, 128, 200, 201, 339
- О
Обрадовић, Доситеј 43
Обрадовић, Селимир 301, 306–308
Овсенко, Антон Антонов (Anton Antonov Ovseenko) 89, 94
Огњеновић, Вида 316
Ољача, Перо 301
Орвел, Џорџ (George Orwell) 348, 353
Орлић, Милан 217, 237
Ортега и Гасет, Хосе (José Ortega y Gasset) 60, 87, 94
Оцић, Ђорђе 52
- П
Павелић, Анте 267
Павић, Милорад 179, 186, 209, 211, 231, 215, 218–220, 223–226, 228–231, 241
Павковић, Васа 277
Павле, партијарх 330
Павлетић, Влатко 101, 137
Павлов, Тодор 161
Павловић, Драгиша 257
Павловић, Миодраг 150, 151, 167, 336
Палавестра, Предраг 16, 27, 43, 48, 54, 161, 177, 284
Пантић, Михајло 240
Паовица, Марко 240
Паунд, Езра (Ezra Weston Loomis Pound) 347
Пашић, Мухидин 187
Пековић, Ратко 160, 170, 177
Пелагић, Васо 49
Первић, Мухарем 125, 277
Перишић, Игор 180, 237
Перишић, Миодраг 283, 319
Перковић, Божидар 315
Перовић, Латинка 113
Перовић, Мирко 248
Петковић, Новица 48
Петров, Александар 244, 282
Петровић, Бобан 273
Петровић, Бошко 40, 41
Петровић, Бранислав Брана 133, 134, 136, 139, 141–145, 147, 149–155
Петровић, Вељко 31, 32, 174, 356
Петровић, Габријела 218, 236
Петровић, Горан 341
Петровић, Зоран 130
Петровић, Милутин 151, 241
Петровић, Никола 299
Петровић, Растко 98, 121, 122, 336
Петровић, Светозар 100, 104, 137
Петронијевић, Бране 50
Петронијевић, Снежана 300
Пешикан Љуштановић, Љиљана 81, 94
Пешић, Бранко 258, 259
Пизистрат (Πεισιστратος) 88
Пијаде, Моша 333
Пирандело, Луиџи (Luigi Pirandello) 64, 78
Пирјевец, Душан 98, 107–109, 115–117, 121
Платон (Πλάτων) 356
Подзерац, Хамдија 18, 256
Поклен, Жан Батист (Jean-Baptiste Poquelin) 63
Попа, Васко 51, 167, 336
Попов, Раша 130–133, 137
Попов, Чедомир 183, 237
Поповић Перишић, Нада 316

Поповић, Александар 74, 95
 Поповић, Бранко 335
 Поповић, Душан 75, 94, 136
 Поповић, Јустин 50
 Поповић, Мирко 259
 Поповић, Мића 241, 284
 Поповић, Радован 14, 20, 24, 27, 337, 345
 Пот, Пол 244
 Прерадовић, Петар 340, 342
 Прешерн, Франц 339
 Прибићевић–Зорић, Кристина 228
 Протић, Предраг 48
 Пуача, Душан 265

Р

Радичевић, Бранко 29, 40, 46–48, 145
 Радишић, Ђорђе 249
 Радовић, Борислав 294
 Радовић, Душко 251, 264
 Радојловић, Жика 259
 Радојчић, Никола 50, 51
 Радојчић, Светозар 339
 Радоњић, М. 340, 345
 Радуловић, Јован 77, 79, 321, 340
 Радуловић, Милан 220, 237
 Ракитић, Слободан 282
 Ракић, Богдан 189, 191, 192, 221, 237
 Ракић, Зоран 280
 Ралевић, Драган 253
 Ралић, Првослав 248, 268, 311
 Рансијер, Жак (Jacques Ranciere) 182, 234
 Рибникар, Владислав 282
 Ризвић, Мухсин 187, 189, 198, 199, 232, 233
 Риковски, Алексеј 197, 237
 Ристановић, Јасна 300, 311, 313,

316, 318, 319, 321
 Ристановић, Петар 241, 254–257, 287–289
 Ристић, Марко 98, 117, 121–123, 126, 127, 132, 133, 136, 143, 144, 136
 Рихтер, Вјенцеслав (Vjenceslav Richter) 100–103, 137
 Рожанц, Марјан 250
 Ронел, Александер (Alexander, Ronelle) 221, 234
 Рудјаков, Павел 197
 Рупар, Верица 268

С

Савић, Милисав 241, 311
 Савонарола, Ђироламо (Girolamo Savonarola) 64
 Садиковић, Самир 273
 Самарџић, Радован Михиз 284
 Самарџић, Слободан 70, 76, 94
 Селем, Петар 65, 94
 Селенић, Слободан 210, 225, 288
 Селимовић, Меша 11, 13–28, 337
 Селинић, Слободан 242, 246, 248, 251, 254–260, 288, 310, 312, 313, 319
 Селс, Мајкл (Michael A. Sells) 179, 200–204
 Сердаревић, Вера 273
 Сијарић, Ђамил 115
 Симендић, Марко 64, 94
 Симић, Новак 15, 27
 Симовић, Љубомир 59, 64, 79–83, 86, 117, 130, 131, 254, 310–312, 340
 Симоновић, Симон 240
 Скакић, Мирко 25, 27
 Скерлић, Јован 49
 Слапшак, Светлана 246, 282
 Слијепчевић, Ђоко 32
 Смиљанић, Дамир 218, 236, 248

- Солар, Миливој 164, 177
 Сосир, Фердинанд де
 (Ferdinand de Saussure) 361
 Србиновић, Младен 284
 Срејовић, Драгослав 284
 Сремац, Стеван 25
 Стаљин, Јосиф Висарионович
 Џугашвили (Иосиф
 Висарионович
 Джугашвили Сталин) 73,
 89, 90, 160, 163, 167, 168,
 244
 Стамболић, Иван 257–259
 Стамболић, Петар 319, 320
 Стаменковић, Владимир 67, 72,
 76, 77, 95
 Станимировић, Влада 32
 Станић, Драган 185
 Станишић, Гордана 38, 54
 Станковић, Р. 341, 345
 Стефановић, Владимир 248
 Стефановић, Мирјана 52, 54
 Стефановић, Светислав 34, 38
 Стипчевић, Светлана 38, 54
 Стојановић, Љубиша 73
 Стојановић, Никола 256
 Стојановић, Олга 244
 Стојковић, Живорад 288
 Стојнић, Мила 160, 161, 177
 Стокић, Жанка 67
 Ступица, Бојан 288
 Ступица, Мира 288
 Сутлић, Вања 101, 137
 Т
 Тадић, Љубомир 284, 288
 Танасковић, Дарко 197, 199, 238
 Танић, Јован 67
 Тапушковић, Бранислав 245,
 316
 Тапушковић, Василије 316
 Тартаља, Иво 217, 238
 Тешић, Гојко 241, 252
 Тилгер, Адриано (Adriano
 Tilgher) 71, 78, 95
 Тимофејев, Леонид 163–167,
 177, 192
 Тимченко, Николај 48, 172, 178
 Тито, Јосип Броз 73, 75, 76, 93,
 111, 139, 146, 228, 245, 246,
 248, 257, 258, 260, 263, 267,
 280, 281, 303, 304, 323, 330,
 331, 333, 338
 Тишма, Александар 40
 Тишма, Јовица 272, 273
 Толстој, Лав (Лев Николаевич
 Толстой) 163
 Томашевић, Бошко 240
 Томичевић, Нада 315
 Тријић, Весна 11, 28
 Трипковић, Ђоко 249
 Трнавац, Филип 82
 Тутњевић, Станиша 188, 94–
 196, 199, 224, 238
 Ћ
 Ћирилов, Јован 74, 93
 Ћопић, Бранко 129
 Ћосић, Добрица 19, 20, 98, 99,
 101, 104, 107–117, 121, 122,
 125, 126, 131, 136, 143, 210,
 223, 225, 284, 287, 288, 316,
 318, 321
 Ћулафић, Владе 265
 У
 Удовички, Иванка 50, 54
 Умељић, Владимир 349
 Унковић, Слободан 279
 Ф
 Филиповић, Веселин Брезанц 38
 Филиповић, Мухамед 21

- Финка, Божидар 230
 Финци, Ели 41, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 55, 99, 125–129, 137
 Фишер–Лихте, Ерика (Fischer–Lichte, Erika) 63, 93
 Флакер, Александар 102, 103
 Франгеш, Иво 104–106, 117, 137
- Х**
 Хамовић, Драган 49, 50, 55, 139, 156
 Хандке, Петер (Peter Handke) 84, 95
 Харкнес, Маргарета (Margaret Elise Harkness) 162
 Хаџи–Танчић, Саша 277
 Хаџић, Зорица 36, 39, 44, 51, 55
 Хебранг, Андрија 333
 Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 85
 Хенис, Вилхелм (Wilhelm Hennis) 87, 93
 Хитлер, Адолф (Adolf Hitler) 90
 Хлупич, Борут 250
 Хоксворт, Силија (Celia Hawkesworth) 220, 221, 238
 Хоџа, Енвер 244
 Хоџа, Фадиљ 256
 Хребелановић, Лазар кнез 77, 86, 120, 121, 123, 134, 144, 151, 200, 201
 Христић, Јован 48
- Ц**
 Царић, Александар 273
 Цветичанин, Радивој 259, 311, 320, 324
 Цветковић (Петковић?), Горица 279, 310
 Цветковић, Аца 67
 Цветковић, Петар 241
 Цветковић, Срђан 249, 256
 Цвијић, Анђелка 248
 Цвијић, Јован 338
 Цезар, Јулије (Gaius Iulius Caesar) 90
 Цирн, Михаел (Michael Zürn) 91, 93
 Цицерон, Марко Тулије (Marcus Tullius Cicero) 90, 93, 249
 Црвечанин, Вера 14, 27
 Црнчевић, Брана 288, 318
 Црњански, Милош 36, 336
- Ч**
 Чавошки, Коста 284
 Чајкановић, Веселин 338, 335
 Чиплић, Богдан 78, 94
 Чкребић, Душан 242, 258, 259, 316, 320
 Чоловић, Иван 83, 93
- Џ**
 Џаџић, Петар 42–46, 48, 55, 107, 125, 127–129, 315, 315
 Џивџановић, Срђан 302
 Џиновић, Милутин 293, 297, 300, 307, 308
- Ш**
 Шаламун, Томаж 252, 253
 Шегедин, Петар 99, 104, 106, 113, 117–120, 122, 123, 130–133, 137, 143, 171, 172, 178
 Шекспир, Виљем (William Shakespeare) 65
 Шилер, Фридрих (Friedrich Schiller) 82
 Шкаљић, Абудлах 17
 Шкиљан, Младен 103, 137
 Шкловски, Виктор 180
 Шкорић, Марко 363
 Шмуља, Саша 185, 234

Шо, Бернард (George Bernard
Shaw) 89

Шогоров, Стеван 259

Шољан, Антун 101, 136

Шоп, Љиљана 282

Шопаловић, Василије 82

Штамбук, Владимир 296

Шумановић, Сава 174

Путић, Милосав 222, 238

Библиотека
ЗАЈЕДНИЧКИ НАУЧНИ СКУПОВИ
Одјељења друштвених наука и
Одјељења за књижевност
Књига 2

СРБИЈА У ДОБА СФРЈ:
ДРУШТВО И КЊИЖЕВНОСТ

* * *

главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

уредници
проф. др Слободан Антонић
проф. др Душко Певуља

издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

за издавача
Емир Кустурица, директор

коректура и лектура
Милан Ружић

прелом текста
Жељка Башић Станков

штампа
Белпак, Београд

тираж
100

ISBN 978-99976-89-45-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09(082)
930.85(=163.41)(497.1)(082)

НАУЧНИ скуп "Србија у доба СФРЈ : друштво и књижевност" (2024 ; Вишеград)

Србија у доба СФРЈ : друштво и књижевност : (радови с истоименог научног скупа одржаног у Андрићграду, 28. септембра 2024) / [главни и одговорни уредник Емир Кустурица]. - 1. изд. - Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - 383 стр. ; 20 см. - (Библиотека Заједнички научни скупови. Одјељења друштвених наука. Одјељење за књижевност / уредници едиције Слободан Антонић, Душко Певуља ; књ. 2)

На насл. стр. мјесто издавања: Андрићград. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз радове. - Регистар. - Summaries.

ISBN 978-99976-89-45-0

COBISS.RS-ID 143279617

